

**11-КЛАСС
ҮЧҮН
ТАРБИЯЛЫК
САБАКТАР**

11-класс
(жыл бою 34 саат, 4 саат
класс жетекчинин ыктыярындагы саат)

Бул бөлүмдөгү айрым тарбиялык сабактардын иштелмелери Жеңиш Абдиназаровдун иш тажрыйбасынан алынды. Автордун макулдугу менен китепке киргизилди.

№1 сабак
ИЙГИЛИКТИН АЛГАЧКЫ ДУШМАНЫ
– ЖАЛКООЛУК

Сабактын максаты:

- Ийгиликке жетүүгө үйрөнүшөт;
- Жалкоолуктун кесепетин, жалкоолук ийгиликтин душманы экендигин билишет;
- Өз алдынчалуулукка үйрөнүшөт.

Сабактын жабдылышы:

Слайддар, проект ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалимдин киришүү аңгемеси.

Ийгиликке жетүүдө сенин эң чоң душманың жалкоолук болот. Жалкоолуктун эмне экени тууралуу сен экөөбүздүн аздыр-көптүр кабарыбыз бар. Тээ мурунку замандан бери эле «Адам жалкоо жаныбар» деп айтылып келет. Чынында ошондой. Жалкоолук сенин так маңдайыңдан чыга калып, кара жанын оозуна тиштеп кармаша турган душман да эмес. Ал фантастикалык жомоктордо айтылган каармандар сыяктуу көз алдыңда миң бир кейипке кубулган, токсон амал колдонгон коркунуч. Анын кооптуу экенин мындан билсең болот.

Жалкоолук кайсы гана убакыт болбосун, кайсы жер болбосун, кандай гана адам болбосун, ар түрдү кейипке кирип аны менен кармашат. Жалкоолук бул куйтулук, митайымдык, шылуундук, эгоисттик сапаттарды өзүнө чогулткан түшүнүк. Анын дагы бир аты – кайдыгерлик. Ал ар башка адамдын алдынан бир эле көрүнүштө жолукпайт. Ар түрдүү роль алмаштырган актёр сымал түрдүү-түрдүү кейипке, көрүнүшкө кирип алдыңан чыга калат. Кээде абдан маанилүү себеп катары көрүнүп; оорумуш этет, чарчаңкы абалда кездешет. Ал ушинтип жатып ээсин ушунчалык катуу өкүндүргөнгө жетишет. Кээде жумуш жасап жаткандай көрүнөт, а чынында эч нерсе кылбайт. Дагы башка учурларда жан эргиткен жылуу сөз арнап, өзүнө көңүл бурдурут.

2-кадам: Мугалим слайд аркылуу төмөндөгүлөрдү көрсөтүп, ар бир сүйлөмгө токтолуп, окуучулар менен бирге чечмелейт.

1-слайд.

- Жаш жигит! Окугандар эле эмне болуп жатыптыр?..

2-слайд.

- Көп кайгырба. Ансыз да беш күндүк дүйнөдө өзүңдү бекер эле кыйнаба...

3-слайд.

- Жашоо – колго тийген бир мүмкүнчүлүк, каалаганыңды кыл да.

4-слайд.

- Мүмкүнчүлүгүң болсо, демек сенин төрт тарабың түгөл.

5-слайд.

- Эгер колуңдан эч нерсе келбесе канчалык жан алакетке түшсөң да бир майнап чыкпайт.

6-слайд.

- Сууну алып келген да, кумураны сындырган да бирөө.

- Сен кумураны талкалап сал, сууну башкалар алып келсин. Сен башка бирөө эмгек менен алып келген суудан моокумуң канганча ич!

7-слайд.

- Эгер бүтө турган иш болсо бейкапар жатсаң да бүтө берет. А эгер бүтпөй турган иш боло турган болсо канчалык жан сабасаң да бүтпөйт.

8-слайд.

- Бүгүн коюу уйкуга кир. Калган жумушуңду эртең деле жасап жетишесиң.

9-слайд.

- Сага окуп, эмгектенүү жарашпайт. Ансыз да кара, каалооң бүлбүлдөп өчүп жатпайбы...

10-слайд.

- Мен жыл бою колума китеп-дептерди көтөрүп алып, жүдөп-какап китепканалардын жолдорун баскым келбейт.

11-слайд.

- Экзамендерге 20-30 күн калганда да жакшы даярданып, эң сонун бааларга тапшырам да.

12-слайд.

- Баары бир жыл бою башыма эч нерсе кирбейт, экзаменге аз калганда гана жакшы түшүнүп алам.

13-слайд.

- Күнү-түнү окуунун кандай зарылчылыгы бар? Окуган да, окубаган да ажалы жетсе бир күнү өлмөгү бар...

14-слайд.

- Инсан дүйнөгө бир жаралат, андан көрө жашоонун жыргалына бат!

3-кадам: Мугалимдин жыйынтыктоосу.

Жалкоолуктун дептеринде ушул, ушуга окшогон дагы кандай гана сөздөр бар дейсиң, тимеле коко тикенди гүлдесте деп саймедирейт. Буларды сен да билесиң. Эгерде сен жалкоо болсоң – анда сен оорулуусуң. Мында оорулуу дегенде биологиялык эмес моралдык дарт. Мунун кесепети башта сөз кылынгандай кайдыгерликке, арамзалыкка, эринчээктикке, оюнкараактыкка гана алып келбестен бактысыздыкка, таалайсыздыкка да алып келет.

№2 сабак

ИЙГИЛИКТИН ЭКИНЧИ ДУШМАНЫ

– ЖАМАН ДОС

Сабактын максаты:

- Ийгиликке жетүүгө үйрөнүшөт;
- Жаман дос ийгиликтин душманы экендигин билишет;
- Жаман достун ар дайым тескери таасири тие тургандыгын түшүнүшөт;
- Өз алдынчалуулукка үйрөнүшөт.

Сабактын жабдылышы:

Слайддар, проектр ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалимдин слайд аркылуу түшүндүрөт.

1-слайд.

Жаш досум! Сенин кыйынчылык менен коштолгон саякатыңда жалкоолуктан башка дагы бир маанилүү душманың бар. Ал жаман жорук-жосундуу, терс касиеттерге ээ досторуң! Жаш өспүрүмдүн башына келген балээлердин эң чоңу – жанында жүргөн жаман дос болуп саналат. Жаман дос да бардык жаман нерселер сыяктуу арамза, куу, эки жүздүү. Анын оозунан «досум» деген сөзү түшпөшү мүмкүн. Билип кой, бардык эле «досум» дечүлөр сенин досуң эмес. Тил учунан гана достук мамиле кылат, сени колдомуш этет, ишиңе чуркайт. Сенин көңүлүңдү алуу үчүн анын кылбаган амалы, жасабаган кошаматы калбайт. Жалкоолук сенин ичинде, сенин дилиң менен гана сүйлөй алса, жаман жолдош өз тили, дили менен эле өзүнө оропчулуп алат. Жалкоолуктун үрөөнүн дал ушул жаман досуң себет. Ансыз да жалкоолук, жеңил ойлуулук, кайдыгерлик сыяктуу сапаттар досуңдун таасири аркылуу башталат. Сапаттар убакыттын өтүшү менен ичинден терең орун алып, калыптанат. Жаман курдаштан корко турган мындай кооп бар. Ал ар мүмкүнчүлүк жаралганда кашыңда пайда болот да кайра-кайра мындай деп кайталайт:

2-слайд.

- Жаштыгыңды жашап ал досуң, жаштык доор экинчи жолу кайтып келбейт. Сага насаат айткандар өз убагыңда жалындаган убагынын жемишин таткандар. Эми болсо калп эле сага акыл үйрөтүп жатышат. Сенин ойноп-күлүшүңдү каалабагандар гана ушинтип, кайдагы чоң кишилерге таандык нерселерди таңуулайт, аларга аябай берилбе. Ойноп жырдап ал... Сенин жаман досуң дагы көп-көп нерселерди жоорайт.

3-слайд.

Чынында достун жаманы жакшы окугандарды көрө албайт. Ал эмгекчилдин же мыкты окуган баланын күн-түнү окуусунан, иштөөсүнөн тынчсызданат. Ал жакшы окуп, ийгиликке жетүүгө маани бербейт, бергиси да келбейт. Окуганды мыскылдап, жектейт. Мына ушундай жол менен өч алат, кектейт же куугунтуктайт. Ал сени өзүнө окшоштургусу келет. Өзү түшкөн чуңкурда сени да кошо тартат. Ал үчүн бардык аракетин жасайт. Сөзү менен, убактылуу жашоосу менен моралдык энергияңды коромжу кылат. Ушинтип олтуруп, ал сенде түмөн күдүк ойторду жаратат. Жаман курдаш сенин башыңа түшкөн эң жаман бактысыздык, мүшкүл иш. Жалкоолук менен

жаман жолдош биргелешип, жакаңа жабышып калса анда сен үчүн бир өмүр кордук. Алардан өзүңдү куткарып чыгуу абдан оор болот.

4-слайд.

Сөзүмө кулак төшө. Эгерде өзүңө дос издесең ушул нерселерди эске ал. Досуң эмгекчил, окумал, жоомарт болуусу керек. Ушул сапаттарга ээ болгон адам башка бардык жакшы сапаттарга ээ дегенди туюнтат. Муну жадыңдан чыгарба, ар дайым досторуңдан ушул сапаттарды байкай жүр. А досуң эгер андай болбосо жакшысы дос болбо.

№3 сабак

ИЙГИЛИКТИН ДАГЫ БИР ДУШМАНЫ

– ЖАМАН ӨРНӨКТӨР

Сабактын максаты:

- Ийгиликке жетүүгө үйрөнүшөт;
- Ийгиликтин дагы бир душманы жаман өрнөктөр экендигин билишет;
- Жаман достун ар дайым тескери таасири тие тургандыгын түшүнүшөт;

Сабактын жабдылышы:

Слайддар, проект ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалимдин слайд аркылуу түшүндүрөт.

1-слайд.

Ийгиликтин чыйыр жолунда сенин жагымсыз дагы бир душманың бар. Ал жаман өрнөктөр. Ашкере жасанып-түзөнүп алып, бирөөгө бут тосуу менен, бирөөлөргө көө сүйкөө менен атак-даңкка, дөөлөткө жеткен адам сүрөтүндөгү айбандар же адамкурттар. Жаман нерсе менен байлык топтогон, сырты жылмакай ичи чириген мындай адамдар бардык доордо болуп келген, боло берет. Алар дайыма инсандардын ак көңүлдүүгүнөн жана карапайымдыган карасанатайлык менен пайдаланып, өз курсактарын кампайтканга биротоло көнүгүшкөн. Учурда мындай арам тамактар жок эмес, көп. Болгону аларды байкоо кыйыныраак. Эми гана турмуш жөнүндө ойлонуп баштаган жаштарга дал ушулар көзүнө урунат. Өкүнүчтүүсү карапайым адамдар кара жанын карч уруп, күн-түндөп эмгектенишет. А жыргалын болсо ач көздөр татышат. Бардык жамандыктар сыяктуу оңойлук менен байып, бирөөнүн кара тери менен күн көргөндөрдүн да өзүнө тарта турган философиясы бар. Анын философиясы «эгоцентризм» делген сызыкка алып барат. Мында сен өзүңдү гана ойлойсуң, бардык байлыктарга ээ болууну каалайсың. Алардын ийгилик принциби кандай болсо да максатка жетүү болуп саналат. Бул формула негизинен адепсиздин, ыймансыздын формуласы. Бирөөнүн акысы менен күн көргөндөр муну акылдуулук деп ойлошот. Ар намысты ойлоп да коюшпайт, тескерисинче аны менен ойноп, шылдыңдашат. Эптеп байлыкка жетүү – алар үчүн ийгилик. Бул адамдардын тобу инсандардын ичинен эң жамандары.

2-слайд.

Эч качан мындай адамдардан өзүңө үлгү алба. Намыссыздык жана көз буюмчулук менен нан тапканга үйрөнбө. Ар дайым таман акы эмгек жана намыс менен бактылуулукка качандыр бир сөзсүз жетээриңе ишен. Чынында жетишесиң. «Качанга чейин кыйынчылык менен күн көрөм» - деп өзүңдү алдатып жибербе, ишенимиңди жогоркудай чыныгы бактысыздарга уурдатпа. Тагдырыңды коркунучтуу караңгылыктын таразасына таштаба. Митайымдык жана шумпайлык менен көз жоосун алган бакчалуу үй курууну эңсебе. Муну эсиңе бекем түйгүнүң, инсанга таандык болгон жол – тууралык жана ар намыстуулук.

3-слайд.

Намыстуулук дегенде адам өзү жалгыз калганда өткөн иштерине саресеп таштап, өзү менен өзү эсептешип жатканда кетирген кемчиликтери үчүн өкүнүүнүн,

уялуунун болуусу деп түшүнсөк да болот. Бул болсо ишенип кой, бактылуу болууну, ошондой эле рухий канааттануунун эң алгачкы жана оор шарты. Бактылуулукта инсан катары жашагың келсе анда тууралыктан, акыйкаттан жана ар намыстан эч качан аттап кетпе. Жана да жашоодо бактылуу болуу - тууралыктын жана намыстуулуктун көрсөткөн багыты менен жүрүп олтуруп, максатка жетүү деп түшүн. Же болбосо кандай жол менен болсо да байлыкка, мансапка жетүү акыл эстүү адам үчүн эч качан бактылуулук болбойт. Эгерде аларды чын эле бактылуу деп эсептесек, анда ууру-кески, каракчыны, киши өлтүргөн канкорду аташыбыз керек эле. Аларды ийгиликке жеткен инсандар деп билишибиз керек эле.

4-слайд.

Өз алдынча ийгиликке жетүүнүн жолунда сага жолуга турган коркунучтуу эң негизги душмандар ушулар. Чынында алар менен эле бирге пайдасыз китеп жана каражолтой мугалим тууралуу да ойлоно жүр. Сен аларга каршы коргонууну өздөштүрсөң ашыктык болбойт. Бирок, ушул эки душманды жок кылуу сенин эмес, мамлекеттик деңгээлдеги билим берүү мекемелеринин жана кызматкерлеринин иши.

5-слайд.

Дагы кайталап айтып койгум келет: сенин колуңда жогорку душмандарыңдан коргоно ала турган эки куралың бар. Алар: эркти башкара билүү жана талыкпай эмгектенүү. Маселе эркти туура тарбиялап, жакшылыктын жолуна иштетүүдө жана тынымсыз аракетти жемиштүү кылууну билүүдө жатат. Менин оюмча башка бардык маалыматтардын ичинен эң муктаж болгонун дагы ушулар болуп эсептелет.

№4 сабак

ИЙГИЛИККЕ ЖЕТҮҮНҮН

ШАРТТАРЫ

Сабактын максаты:

- Ийгиликке жетүүнүн шарттарын үйрөнүшөт;
- Ийгиликке жетүү үчүн эркти башкара билүү керек экендигин билишет;
- Эрк тууралуу түшүнүккө ээ болушат.

Сабактын жабдылышы:

Слайддар, проект ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалимдин киришүүсү.

Жаш, окуучум! Мурунку сабактарда мен силерге ийгиликтин жолунда жолуга турган негизги душмандарыңды айтып бердим. Алардын жалкоолук, жаман дос, анан да турмушта адаштыра турган үлгүлөрдү, тактап айтканда ач көздөрдүн көз жоосун алган бардар жашоосу, аны менен бирге жаман китеп жана мугалим тууралуу учкай маалымат берип, алардан коргонуунун аздыр-көптүр жолдорун көрсөттүм. Аларга каршы сенде эки чоң рухий куралдын бар экенин: алар инсанга таандык эң жогорку сапат болгон бузулбас эрк жана эмгекчилдик экенин баса белгиледим. Эми болсо так ушул эки куралды өзүң үчүн, үй-бүлөң үчүн, коомуң үчүн, керек болсо ааламга пайда тийсин үчүн колдонуунун жолун, усулун айтып бермекчимин. Пайдалуу инсан болуунун жана ийгиликке ак жолдо жетүүнүн эң негизги шарттары төмөнкүлөр болуп саналат.

2-кадам: Мугалим слайд аркылуу теманы түшүндүрөт.

1-слайд.

Ийгиликтин алгачкы шарты – эркти башкара билүү

Татыктуу жашоодо эң негизги шарт болуп эркти туура жолго пайдалана билүү, жакшы ишке тарбиялоо болуп саналат. Кайдыгерликтин, арамза-куулуктун, жеңил ойлуулуктун, оңой тамакка кыныгуунун, ошондой эле жалкоолуктун жолун бөгөй турган, аларды кыйрата турган курал болуп эрк саналат. Жакшылык үчүн эркиңди колдонуудан коркпо. Мындайда жаман курдаш сага тоскоол боло албайт. Маңдайыңдан чыккан курулай тил безегендердин тили өтпөйт, жашоодогу жаман жашоо мисалдары сени өзүнө азгыра албайт. Коркута да албайт.

Адам акыл көрөңгөсү жана жык толгон маалыматы менен эмес, эрки менен гана адам. Акыл жана инстинкт жаныбарларда аз өлчөмдө болсо да бар. Бирок, инсандык эрк бардык тирүү организмдердин эң татаалы болгон адамга гана мүнөздүү, ал ошонусу менен башка жандуу макулуктардан айырмаланат. Эрк бир эле жаныбарлардан гана айырмалоочу эмес, керек болсо инсандарды өз ичинде мыкты же начар деп экиге бөлө турган рухий күч-кубат. Айланаңа көз чаптыр, мыкты болгон инсандар өз эрктүүлүктөрү менен айырмаланып олтурат. Тарыхта калган атактуу адамдар, ааламды өзгөрткөндөр да так ушул эркти туура тарбиялап, багыттагандар эмеспи. Эрк – курал, анын бөтөнчөлүгү деле жок. Жөнөкөй гана зээндүү, аз билимдүү, кээде такыр билимсиз адамдардын да ийгиликке жеткенин көп кездештиребиз. А

бирок эркисиз же эрки алсыз адамдын ийгиликке жетип, бийиктиктерди багынтканын бир да жолу көргөн эмеспиз, уккан да эмеспиз. Анткени ийгиликке жетүү аракеттин жемиши, а талбай аракет кылуу – эрктүүлүктүн башка бир көрүнүшү.

Дагы кененирээк ойлонсок, эрктүү болуу материалдык жана социалдык ийгиликке гана эмес, бактылуулуктун да негизги критерийи. Инсандардын көпчүлүгү минип жүргөн эшегин жоготтум деп, базарга издеп барган анекдот каарманы Апенди сыяктуу болушат. Алар бактылуулуктун өз жан дүйнөсүндө экенин билбей, аны кафе-барлардан, эс алуучу жайлардан издешет. Сен бул каталыкты жасаба, ийгиликтин сыры сыяктуу бакыттын кушу да өз ичибизде, жан дүйнөбүздө. Тактап айтканда, ичибизде эң маанилүү инсандыктын рухий булагы болгон эрктин аркы тарабындагы уячада. Бактылуулук кетмен менен жер чапканда кокусунан табыла калчу казына эмес. Ал бир келе койчу мүмкүнчүлүк да, мурас да, лотореялык утуш да, улуу даража да, мал-мүлк да, деги койчу, адамды кубантып жибере турган баалуу таш да эмес. Бактылуулук – аракеттин жана эрктин күчү менен гана жете турган зор чеп сыяктуу.

2-слайд.

Эрк тууралуу ойлор

Эрктин жашоо үчүн да, ийгилик үчүн да кандай чоң мааниге ээ экендигин көрдүң. Мындан аркы сапарыбызда сенин сөзсүз түрдө билишиң керек болгон чекиттер бар.

Эрк деген эмне? Эркти башкара билүү дегенчи? Бардык эле адам эркин колдонуп, ийгиликти багынта алабы? Эркти өз алдынча эркин иштете алабызбы? Же болбосо биздин колубузда болбогон себеп жана натыйжаларга байланыштуубу жашообуз өтө береби? Аракет жана жакшы тарбия менен эркти каалагандай колдоно билүү укугуна ээбизби? Эгерде мүмкүн болсо анын жолдору жана усулдары кандай? Ушул жана башка көптөгөн суроолорго чогуу жооп издеп көрөлү.

Сени илимдин жана философиянын эң татаал маселелерине аралаштырганымды айтып коеюн. Кылымдар бою философтордун жана теологдордун¹ бүтпөгөн талаштарына себеп болгон маселеге сени да тартуудамын. Чынында бул маселелер опсуз эле инсанды кыйнап, жоопту заакымдан издөө дегендик эмес. Ушул маселенин үстүндө ойлонуунун сөзсүз пайдасы бар экенин унутпа. Көңүл бурсаң татаал маселе жашообуздун эртеңине жана тагдырыбызга багытталды. Демек сөз тагдыр маселеси, акыркы чечим жана пикир жөнүндө болууда.

Эрктин жогорку кубаты аракет жана тарбия менен жүзөгө ашаарына ишенүүгө дегеле мүмкүнбү? Эгер ишенсек, жашообуздун максаты мындай болот. Аракет. Ар күн сайын дагы бир аз аракет... Акырын болсо да дайыма жакшылыкка жана инсандыкка туура ишенимдүү кадамдар шилтенүүсү керек. Эрктин инсан үчүн кымбат экенин танып, анын аракет менен иш жүзүнө ашырууга мүмкүн эмес деп билсекчи? Андай болсо биздин жашоо жолубуз багытсыз камгак сымал талаа бетинде туш келди учуп олтуруп, жок болот же болбосо арзууларыбызга жана каалоолорубузга баш ийип, өзүбүздү кайдыгерликтин жана жеңил ойлуулуктун терең сазына батырабыз. Кандай болгон күндө да бул жол өкүнүч жана жоготууга алып барат.

¹ Дин кызматкерлери

Жогоруда эске алынган маселелелер чынында абдан татаал болуп эсептелет. Адам табышмактын, жашырынган жооптун так чекити. Жаш досум, коркуп кетпе, сени табият үстү маселелердин айлампасына согуп, кайра чыгууң үчүн кирген эшигинди издетейин деген деле оюм жок. Чексиз психологиялык маселелерге башыңды катырып, акылыңды тумандаткым да келген жок. Чынында мындай маселелерге кирүүгө менин да маалыматым жетишсиздик кылат. Себеби мен философ, же психолог эмесмин. Мен болгону сен баскан жолду мурдараак баскамын. Ошол вакуумду жана сен тарткан кыйынчылыкты бир канча жыл илгери жон териси менен сезген бир мугалиммин. Мугалим катары ушул нерселерди үйрөтүп жатам. Сага кол узатып, жашоодо жана коомдо пайдалуу нерселерди билдирем. Инсандын иштерин жана эмгектерин көздөн сыдырып, сага маселелерибиздин жооп чындыктарын алардын тилинде сага угузам.

3-слайд.

Эрк деген эмне? Эрки башкара билүүгө болобу?

Эрктин эмне экенин билүү үчүн алгач социалдык жашообузга же болбосо сырткы дүйнө менен алаканы камсыздаган кыймыл аракетиниздин баарына бирден көңүл буралы. Себебин эмитен айтып коюу керек, эрк деп түшүнүлгөн рухий өзгөчөлүк бир канча кыймыл аракеттер түрүндө берилген күч. Эрки бардык нерседен мурун социумдук жашообузда издөөбүз керек. Тактап айтканда жашообуздун чимирилген дөңгөлөктөрүнүн ичинен табышыбыз керек.

Окурманым! Адамдын биологиялык жана рухий бытыеден турганын жакшы билесиң. Дене түзүлүшүбүз менен биз да табият законунун бирдигибиз. Башка жаныбарлар сымал биз да түрдүү факторлорго реакция жасайбыз, физикалык жана механикалык таасирлерден жабыркайбыз ж.б.у.с. Кыскасы биологиялык жактан алып караганда табият деңизинде толкун менен аеосуз күрөшкөн кичинекей таякчабыз.

Бирок, рухий бытыебиз жана аң-сезимибизди эске ала турган болсок, деңиздеги кичинекей таякчага салыштыруу туура болбойт. Биз «аң сезим» деп аталган жашыруун сырдуу бир күч казынасын алып жүргөн биологиялык жаныбарбыз. Анын ылдамдыгын казынанын сырларынан алган эсепсиз кыймыл аракеттердин өзөгүбүз. Дүнүйө бир деңиз, биз адамдар белгисиз тарапка жол алган «жашоо кемесинин» саякатчыларыбыз. Толкундардын күчүнөн термелген кеменин ичинде биз да термелебиз. Муну менен бирөөбүз казанга көөлөнүп, очокко көмүр таштайбыз. Дагы бирибиз колду аркага алып, ары-бери басуу менен, бирибиз капитан турчу жайда компас кармоо менен алекпиз... Сөз төркүнү түшүнүктүү болду окшойт. Баарыбыз айланабыздагы предметтер менен кеменин термелүүсүнө баш ийип, аны менен кошо чайпалабыз. Бирок, ошол эле учурда айрыкча өзүбүзгө тиешелүү аракеттерди да жасайбыз. Кыймылдардын алгачкысы, же болбосо кеменин термелүүсү бизге таандык эмес. Ал эми экинчилери болсо биздин аракеттер. Аларды аткаруучу ээси биз өзүбүзбүз.

Дагы кенен ой чаптырсак, биринчи термелүү же кеме кыймылы улуу жаратуучунун көрүнбөгөн колдору менен ишке ашууда. Ал чалкар чексиз деңизди

жаратып, кемени өзүнүн кудурет толкундары менен термелтет. Бизди кемеден чар тарапка көз чаптырган да, кээде күлдүрүп, кээде ыйлаткан да, кыскасы бизди жаратып жашоо сахнасына жөнөткөн күч бар. Аны мейли кудай дейли, мейли теңир дейли, ал улуу кудурет ээси экени анык Алла. Ал чексиз кудурет бизге таандык делген аракеттерибизге түздөн-түз кийгилишпейт. Ал бизди кыймыл аракеттерди жана иштерди жасоодо эркиндикти ыроологон.

№5 сабак

БИЗГЕ ТААНДЫК БОЛГОН ЖАНА БОЛБОГОН ПРОЦЕССТЕР

Сабактын максаты:

- Рефлекс, инстинкт, адат, ишеним тууралуу түшүнүккө ээ болушат;
- Жаман адаттардан арылууга, бирөөгө ишеним көрсөтүүгө үйрөнүшөт.

Сабактын жабдылышы:

Слайддар, проект ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалимдин киришүүсү.

Биз эки түрдүү болгон кыймылдардын борборубуз. Кыймылдардын айрымдары бизге таандык болсо, кайсы бирлери бөтөн күчкө таандык. Биздин каалообуз менен эмес, жогорку күч ишке ашырган нерселердин ичинде табияттагы кубулуштар, өмүр-өлүм сыяктуу процесстерди атасак болот. Биз эркти Жараткандын каалоосунда деп билсек кандай болот? Алгач бул суроолорду көөдөндөн сыдырып карап көрөлү. Өзүбүзгө таандык деп билген иш-аракеттердин баарын чын эле толук кандуу өзүбүзгө таандыкпы? Жасалган кыймылдар, иштер чын эле биздин аң-сезимибиздин, ойлорубуздун жана энергиябыздын продукциясыбы? Терең ойлонуп көрүп, албетте «жок» деп жооп беребиз. Себебин мындай түшүнүүгө болот. Эң алгач биз төрөлгөн мезгилибизде кичинекей, алсыз болобуз. Айлар алмашып, жылдар жылып, биз чоңообуз. Мындагы назарга тутула турган жетилүү процесси бир жактан алып караганда өзүбүздүн физикалык өзгөчөлүгүбүз. Айтайын дегеним бул процесс бизге таандык. А чынында бул жараян биздин каалообуз менен ишке ашпаганын моюнга алышыбыз керек. Биологиялык жашообуздун жана жетилүү процессин кааласак да, каалабасак да ишке ашырган рефлекс бизге таандык. А чынында бизге баш ийбейт, аң-сезим анын конструкциясын иштеп чыкпайт. Аны башка күч ишке ашырат. Ички органыбыздан орун алган рефлексстердин даана мисалы жүрөктү алалы. Ал тынымсыз күнү-түнү бир системада эс албастан иштейт эмеспи.

2-кадам: Окуучулар төрт топко бөлүнүшөт. Ар бир топко текст берилет. Топто талкуулашып, жалпы класска презентацияга чыгышат.

1-топко.

Рефлексстер жана автоматтык түрдө ишке аша турган жараяндар

Биздин физиологиялык жашообузда көрүнүштө бизге таандык, бирок чынында бизге баш ийбей автономдуу иштээрин билдик. Демек тулку боюбуздун, дене түзүлүшүбүздүн иш аракеттери, турмуш процесстери бизге таандык эмес. Бизге көз каранды болгон, өз каалообуз менен ишке ашыра ала турган нерселер да бар. Биологиялык жашообуздун ары жагында орун алган, ошондой эле жетилүү процессин ишке ашыруунун динамикасы же борбору болгон рухий энергиябыздан турган автоматтык түрдө ишке аша турган процесстер бар. Биз сөз кылган автоматтык кыймылдар рефлексстин натыйжасында иштелген процесстен айырмаланат. Алара рефлексстерге окшобой, адам бүтүндүгүнөн сыртта синтезделет. Социалдык жашообуздун чоң бөлүгүн камтыйт, бирок ал эрк үчүн жат. Автоматтык

түрдө ишке ашкан кыймылдар негизинен үч түрдө, алар; инстинкт, адат жана ишеним.

2-топко.

Инстинкт

Жаныбарлар дүйнөсүндө үйүрлөшүп, социалдашып жашоону камсыз кылган инстинкт адам жашоосу үчүн да өтө маанилүү орунду ээлейт. Инстинктик аракеттер муктаждыктын же кызыгуунун натыйжасында өзүнөн-өзү ишке аша турган табигый жараян. Бул жараян табигый энергия болуп саналат, ал кайсы бир убакыт же мейкиндик болбосун өзгөрүүсүз бойдон калат.

Кадимки бал челекте жашаган аарыны эле мисалга алып көрөлү. Булар миңдеген жылдар мурун дүйнөнүн кайсыл жеринде кандай жашап, кандай функция аткарбасын, так ошол жумушун бүгүн да так ошондой аткарат. Опокшош ыкмада бал уюгун курат, бирдей ыкмада бал чогултат. Кудай аарыларды кынтыксыз уста кылып жараткан. Мына бул инстинкт.

Бир караганда адат сыяктуу пайда болгон аракеттер ойдун жана эрктин продукциясындай сезилет. Мисалы: уясын чебердик менен курган кушту, сары ооз балапандарына учууну үйрөткөн илегилекти, торун жайып, уясында жемин күткөн жөргөмүштү, баласын коргоо үчүн эне жаныбарды карап олтуруп, аларда аң-сезим барбы деп ойлоп кетесиң. Бирок, жаныбарлар бул ишин аң-сезими менен аткарбайт. Булар кушка, же жөргөмүшкө, же эне жаныбарга таандык болгон инстинкт болуп эсептелет. Ошондой эле алардын инстинкти бир канча рефлекстердин биргелешкен аракетинен жана рухий таасирдин аракеттенишүүсүнөн турат.

3-топко.

Адаттар

Автоматтык түрдө ишке ашкан аракеттерибизди жана жалпы кыймыл-аракеттерибиздин көпчүлүгү калыптанган адаттын жемиши болуп эсептелет. Ийгиликке жетүүдө маанилүү ролду ээлеген адаттар инстинкттен айрмаланып турат. Инстинкти жогоруда жаныбарларга, же алардын кайсы бир түрлөрүнө таандык болгон табигый закон ченемдүүлүк экенин түшүндүк. А адат болсо бир гана адамга таандык болот. Адат кишиден кишиге өтүшү мүмкүн, керек болсо адат бир эле кишинин жашоосунда өзгөрүлүшү толук мүмкүн. Инстинкт адамга генден өтөт, ал эми адаттар болсо кийинчерээк дайыма аткарылчу аракет түрүндө адамда калыптанат. Адат көбүнесе башка бирөөдөн өздөштүрүлөт. Ал башында кандайдыр бир муктаждыктын же кызыгуунун натыйжасында пайда болуу менен башталат. Кээде жалаң кимдир бирөөнү же нерсени тууроо менен башталса, айрым учурда адамдагы бир себепке байланыштуу өөрчүй берет да кийинчерээк мурдагы маанисин жоготуп, кайра-кайра кайталанчу процесске айланат да жыйынтыгында автоматташат. Мисалы, оңго-солго какырынып-түкүрүнгөн чоңдорду көргөн жаш балдар алардай болгусу келет. Бир канча жолу түкүрүнгөндөн соң жаш балада түкүрүнүү жийиркеничтүү адатка айланат. Чөйрөдөгү боз балдардын тамеки тартканын көрүп биз да алардан таасирленебиз. Анан биз жоро-жолдоштордун «дем берүүсү» жана кызыгуу менен бир-эки чегип көрүп жаман адатты өзүбүздө калыптандырабыз. Ичимдик, кумар ойноо, жалган айтуу, ж.б. жаман иштерге

ушундай жолдор менен акырындап көнүгөбүз. Анын аягы кумаркечтик деген балакет нерсе менен бүтөт.

Инстинкт сыяктуу адаттардын да механизми бир канча рефлекстердин биргелешкен аракеттеринен жана кандайдыр бир муктаждыктын же максаттын натыйжасынан пайда болот. Өзгөчө белгилей кетчү нерсе адаттардагы муктаждык жана кызыгуу көп учурда жоктон же кайталоодон калыптануусу менен инстинкттен толук айырмаланат. Инстинкт негизинен жандуулардын жана адамдардын тубаса жашоого муктаждыгынын натыйжасы. Ал эми адат болсо кимдир бирөөнү тууроо жолу менен же кандайдыр бир максат менен кайталанып жасалган аракеттен пайда болот. Адат барган сайын мүнөз абалына келет. Алгач адам үчүн чылым, ичимдик же кумарга берилип кетүү эч кандай муктаждык болбойт. Качан гана жаман нерселерге берилип, ал адатка айланса, анда нанга жана сууга канчалык муктаж болгондой эле муктаж болуп калабыз. Кыскасы, инстинкттин башаты генден болсо адаттын пайда болушу кайталанган аракеттерден пайда болот. Анын ичинде эң маанилүүсү алгачкы иш-аракеттер. Адам чылымга алгачкы тамекиден, ичимдикке биринчи стакандан баштайт.

Демек инстинкти өзгөртүү же оңдоо мүмкүн эмес. Эгер болсо абдан татаал. Нормалдуу энеде балага болгон сүйүүсү жана мээрим жок болуп кетпейт. Мышык чычкан тутуудан эч качан баш тартпайт. Инстинктке салыштырганда адаттарыбызды өзгөртүү, багыттоо, башкаруу, айрыкча жаман адаттарды жоюу биздин колубузда. Чынында «үйрөнгөн адат калбайт». Бирок, жаман адаттарга түшүп, «оорукчан» болгонго караганда жакшылыкка алып барган жана ийгиликке жеткирген адаттарды калыптандырууга ар дайым болот, бул албетте жакшы эмеспи... Мектептин жана тарбиячылардын негизги милдети өлкөнүн тагдырын жана келечекте бир үй-бүлө жоопкерчилигин ала турган жаштарга ийгиликке жана бактылуулукка жеткирчү жакшы көнүмүштөрдү калыптандыруу жана аларды жаман көнүмүштөрдөн коргоо болуп саналат.

4-топко.

Ишеним

Жеке аң-сезимибиздин сыртында кездешкен аракеттердин бир бөлүгү кандайдыр бир нерсеге ишенимдин натыйжасында ишке ашат. Ишеним да инстинкт жана адаттар сыяктуу болот. Ишенимдер бизге бир нерсе тууралуу ой жаратып, анан кыймыл аракеттердин аткарылышын шарттайт. Ишенимдин таасири жакшы нерселерге, ийгиликтерге жеткирет. Бирок жамандыкка да багытталган ишенимдер болушу мүмкүн. Ишенимдин бул түрү жаштар үчүн абдан таасирдүү фактор болуп саналат. Жаман жолдоштун сөздөрү же аракеттери бизге болгон таасири абдан күчтүү. Андай күчтүү таасирди эң жакшы деген акыл-насааттар жана сөздөр ордун алмаштыра албайт.

Биздин организм бир канча иш аракеттердин жана процесстердин ишке ашыруунун мотору. Андан башка жетилүү же чоңоюу сыяктуу процесстер биологиялык закон ченемдүүлүккө баш иет. Мындан сырткары автоматтык түрдө ишке ашуучу кыймылдар жана органикалык өзгөрүүлөр да физиологиялык жактан тейленет. Бизде жүрүп жаткан процесстер бизге таандыктай сезилгени менен

чынында андай эмес. Анткени ал процесстер биздин аң-сезимибиздин жана эркибиздин өндүргөн продукциясы эмес.

№6 сабак

АҢ-СЕЗИМГЕ ТААНДЫК АРАКЕТТЕР

ЖАНА ЭРК

Сабактын максаты:

- Адамдык баалуулуктар тууралуу билишет;
- Эрк тууралуу түшүнүктөрү тереңдейт;
- Эрки башкара билүүнү үйрөнүшөт;

Сабактын жабдылышы:

Слайддар, проектр ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим слайд аркылуу теманы түшүндүрөт.

1-слайд.

Адамдын табиятынан берилбеген, жеке өзүбүзгө таандык иш аракеттер да бар. Алар чынында өзүбүзгө таандык, инсандык же индивидуалдык баалуулуктарыбыз. Алар аң-сезимден заряддалып, акыл өлчөмү менен толук аныкталгандан кийин гана чечим чыгарылып аткарылган жумуштар. Эрк бул рухий өзгөчөлүк жана моралдык энергия булагы болуп эсептелет. Же болбосо ичибизден ойлонулган жумушту аткарууну жүзөгө ашырган кубаттуулук.

2-слайд.

Окуучум! Сага жандуу мисал менен түшүндүргүм келет. Сен түшкү тамакка мектептен чыктың. Тамактан соң китепканага жетишишиң керек эле, бирок жол жээгинен сен дайыма кирип жүргөн кафе-бардан бир канча досундун көңүл ачуучу оюн ойноп жаткандарын көрүп калдың. Алар сени көрө калып, «кел досум, бол эми» деп кол булгап сени чакырышты... Сенин да баргың келип, буттарың тартылат... Кафенин буруксуган жыттары, оюнга кызыгуу, досторуңдун каткырыктары сени кадимкидей өзүнө тартат... Досторуңдун чакыруусу, анан калса оюнга болгон кумарданууң ашып, китепканага баргың келбейт. Бирок дароо мээңде чагылгандай ой келет да, «кой, мен китепканага барышым керек» - деп жөнөп кетесиң. Мынакей досум, сен бул жолу ийгиликтин жана жакшылыктын жолу үчүн акылыңды иштетип, эркиңди башкара алдың. Мурдагы адаттарыңа каршы чечкиндүү түрдө күрөшүп, жеңе алдың.

3-слайд.

Адептик эрк

Демек, кайталап айталы, эрк акылдын ойлонуп, чечим чыгарууга жана аткарууга мүмкүн болгон түрдүү жумуштардын бирөөнү тандап, аны аткаруу деп түшүнсөк болот. Ушул чекитке көңүл буралы. Адам мындай мүмкүнчүлүктү жакшылыкка иштете алат, ошондой эле жамандыкка да иштете алат. Айтайын дегеним, жамандыкты да тандашы мүмкүн. Муктаж болгондорго жардам колун сунган жакшы адам менен күнөөсүз адамдын канын төккөн канкорду карап көрөлү. Бул эки адам тең ойлонуп туруп чечим чыгарды, бул белгилүү. Жыйынтыгында эки башка аракет

жасалды. Биринчиси эрк жакшы иш үчүн колдонулган болсо, экинчиси жаман жолго иштетилди. Бирөө инсандыктын жана адеп-ахлактыктын терең үлгүсүн көрсөттү, ал эми экинчиси айбандык сезим жана каалоо менен жаман иш жасады.

4-слайд.

Ийгиликке жетүүдө эркти көр рухий кубат катары эмес, адеп-ахлактык жол менен ойлонуп, жакшы ишке колдонуу керек. Аракеттердин жакшысын жана пайдалуусун жаманынан жана зыяндуулугунан ылгап, талдай билүү керек. Мындай тандоо адеп-ахлактык эрк деп аталат. Демек, жумуштун же аракеттердин жакшысын тандап, ишке ашырууну билүү шарт. Кыймыл аракеттериbizде жаман өрнөктөрдүн, адаттардын курмандыгы болбой өзүбүздүн адамдык иштериbizдин жаратуучусу, багыттоочусу жана башкаруучусу болсок, анда адеп-ахлактык эрктин ээси болгон болобуз. Чынында боло алабызбы? Эрктүү болуу биздин колубуздан келеби? Кыймыл аракеттериbizди ылгап аткарууга, багыттоого жана башкарууга дараметиbiz жетеби? Мында тарбиянын катышы канчалык? Же болбосо бул маселелер табиятыbizдан эле чечилгенби? Эгерде мындай болсо тарбиянын, акылдык жана моралдык жактан жан үрөгөн арактиbizдин рухка жана мүнөзгө эч кандай таасири жокпу? Ушул суроолор менен темабыздын негизги чекитине келип жеттик.

№7 сабак

ТАРБИЯНЫН РУХКА ЖАНА МҮНӨЗГӨ БОЛГОН ТААСИРИ

Сабактын максаты:

- Мүнөз тууралуу кеңири маалыматка ээ болушат;
- Жүрүм-турум эрежелерин үйрөнүшөт;
- Мүнөздүн адам баласынын турмушундагы маанисин билишет.
- Эрк тууралуу түшүнүккө ээ болушат.

Сабактын жабдылышы:

Ватмандар, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Окуучулар 3 топко бөлүнүп, ар бир топко өзүнчө текст берилет. Топто талкуулашып, жалпы класска түшүндүрүп беришет.

1-топко.

Мүнөз жана жүрүм-турум

Досум, адамдар бири-биринен тулку боюнун түзүлүшүнөн, физиологиялык өзгөчөлүгүнөн, денелеринин жана көздөрүнүн түстөрүнөн, ошондой эле бет түзүлүштөрүнүн ар түрдүүлүктөрүнөн айырмаланат. Көптөгөн адамдарга, мисалы, футбол көрүп жаткан миңдеген футбол сүйүүчүлөрүнө көз жүгүртүп, бири-бирине чар тарабы окшош болгон эки адамды таба албайсың. Окшош болгон эки кишини жолуктуруу кыйын (ал турсун физиономиясы окшош болгон менен сиамдык эгиздердин да мүнөзү, касиети ар башка болот). Дүйнө жүзүндө инсан тукумун улап келе жаткан миллиондогон адамдардын ичинен да бири-бирине куюп койгондой окшошторду табуу кыйынга турат. Врачтар да органикалык жактан бипбирдей жабыркаган эки оорулуу адамды кездештире албайт. Жараткан Алла мындан жүз миңдеген жыл илгерки адамдарды да, азыркы миллиарддаган адамдарды, ошондой эле мындан кийин да келе турган адамзатты бири-бирине окшобогон типте же моделде жараткан. Ар бир инсан өзүнө таандык болгон биологиялык өзгөчөлүктөрү жана органикалык түзүлүштөрү менен өзүнчө бир аалам, бир кайталангыс биологиялык түр. Ар бир адамдын биологиялык түзүлүшү жана органикалык өзгөчөлүктөрү менен белгилүү бир физиологиялык бүтүндүк. Ал бүтүндүктүн жашоо үчүн керектелген кыймыл-аракеттери жүрүм-турум системасын түзөт.

Бирок адамдар бири-биринен бир гана биологиялык түзүлүшү жана жүрүм-туруму менен гана айырмаланбастан өзгөчө моралдык жана рухий бүтүндүгү менен да айырмаланат. Мындагы айырма абдан маанилүү жана терең. Бирдей ойлонгон, бирдей окуяларды башынан өткөргөн, бирдей азап чеккен адам дегеле болушу мүмкүн эмес. Ар бир адам өзүнө таандык моралдык түзүлүшү жана рухий өзгөчөлүктөрү менен өзүнчө бир аалам жана психологиялык жекеликти түзөт. Кишинин бул моралдык түзүлүшү менен рухий өзгөчөлүктөрү анда белгилүү сезимдердин жана кыймыл-аракеттердин жасалуусуна өбөлгө болот. Булардын жалпылыгы мүнөздү түзөт.

2-топко.

Мүнөздүн мааниси

Эң алгач мүнөз дегенде эле бир адамды башка адамдардан айырмалап турган рухий жана моралдык касиеттери жана өзгөчөлүктөрүн түшүнүүгө болот. Ар кишинин рухий өзгөчөлүктөрү белгилүү ойлом таризи жана жашоо образын жаратат. Киши жашоодо ар кандай окуяларга кездешет да аларга түрдүү реакцияларды жасап олтуруп, жыйынтыгында мүнөзү калыптанат. Кыскасы, бардык адамдын өзгөчөлүктөрү белгилүү бир рухий жекеликти жана физиономияны калыптандырат. Мүнөз дегенде жалпы мааниде личностту жана анын физиономиясын түшүнөбүз.

Мүнөз ошол эле учурда белгилүү адамдардын тайпасына же улутка таандык болушу да мүмкүн. Топтогу бардык мүчөлөр үчүн баарына мүнөздүү болгон орток рухий касиетти түшүндүрөт. Мисалы түрк элдерине таандык болгон меймандостук сапатын эске алсак болот. Жалпы түрк элдери меймандос келет, бул түрк элдерине таандык өзгөчөлүк.

Жыйынтыгында мүнөз калыптанган индивидди, башкарылган эркти, өнүккөн аң-сезимди, ойломго жана жалпы иш-аракеттерге ээ болууну жана принциптүү инсан болууну айгинелейт. Мындай мүнөздүү адам принциптүү жана идеалдуу, түшүнүктүү, ошондой эле эрктүү боло алат. Жогорку сапаттарга же мүнөзгө ээ болбогон адам дайыма чечкинсиз, сөзүнө туруксуз, максатсыз, ишеничсиз, чалдыбар бойдон калат. Жакшы мүнөзгө ээ адамдар жаныбарлардан айырмаланып, саналган баалуулуктарды өзүнүн жана башкалардын жашоосу үчүн керектейт. Тактап айтканда, өздүк мүнөзү турмушта ийгилик жана бакыт үчүн кызмат кылат. Ал эми жаман мүнөздү калыптандырган адам инстинкттин жана адаттардын курмандыгы болуп, аларга көз каранды болуп калат. Байкап көрсөк, жакшы мүнөз тарбиянын жана адеп-ахлактын умтулган жогорку идеалдуу максатын камсыздайт. Чынында таалим-тарбиянын жана адеп-ахлактын максатын кыскача айта турган болсок, жакшы мүнөздүү адамды калыптандыруу болуп саналат.

3-топко.

Түрдүү мүнөздөр жана жүрүм-турумдар

Адамдардын жүрүм-турумдары, физиологиялык өзгөчөлүктөрү бири-бирине окшобогондой эле мүнөздөрү, же рухий өзгөчөлүктөрү жана моралдык физиономиясы жагынан алып караганда эч качан бирдей болбойт. Адамдардын кээ бирлери факторго тездик менен реакция жасап, буркан-шаркан түшүп, дароо ачууга алдырат. Алар ички дүйнөсүндө болуп жаткан толкундарга кулак төшөп, ойлору менен жашайт. Бактылуу же армандуу көз ирмемдерге катуу таасирленет. Көбүнесе досторуна, туугандарына, аны менен кошо турмушка нааразы болуп, таарыныч менен күн кечиришет.

Айрымдары жандуу, кыймылчыл, ишмер жана чечкиндүү болушуп, факторлорго чагылгандай тездик менен жооп кайтарат. Ички дүйнө толкуну, ойлонуу жана сезимге аябай деле маани беришпейт. Алар жашоосун эмгекчилдик менен өткөрүүнү сүйүшөт. Ошондой эле жашоосун шаңга бөлөп, оптимисттик маанайда болууну жактырышат. Алардын жан дүйнөсүндө үзүлбөгөн үмүттүн шооласы бүлбүлдөп күйүп турат жана каалоолору чексиз. Бул типтеги адамдар дароо чечим чыгарууга жана аткарууга шашышат. Инсандардын кээ бирлери бош, ийкемсиз болушат. Аябай эле чечкинсиз, коркок, бир ишти жасоодо көп ойлонуп убакыт коротуп, бирок аз

жумуш кылгандар. Булар адатта ишмердүүлүгү жок, аракети жай болуп, ойлонуудан жана кыялдануудан жаны жыргайт. Кыял дүйнөсүндөгү жашоосун чындыкка айлануусун өтө каалашат. Негизинен мындай адамдар пессимист болушат жана алардын жашоосун армандуу кырдаалдар коштойт. Сөздүн кыскасы адамдардын кээ бирлери абдан эле сезимтал, романтик болушса, дагы бирлери шамдагай, ишмер жана бир нерсени билүүгө дилгир. Булардан сырткары күндөрү коендой окшош кызыксыз, жашоого ийкемсиздери да бар.

Мүнөз өзгөрөбү? Маселенин түйүнү ушунда жатат. Кайсы бир кишиге таандык болгон белгилүү рухий өзгөчөлүктөрүнүн баарын, же кээ бир элементтерин алмаштырууга болобу? Адам жаман мүнөзүн таштап жакшы тарапка өзгөрө алабы? Же өзүндөгү жаман сапаттар менен жакшы сапаттарды теңдөөгө болобу? Мисалы: сезимтал, романтик адамды реалистке айландырууга болобу?

№8 сабак

КАРАМА-КАРШЫ КӨЗ КАРАШТАР

Сабактын максаты:

- Тарбиянын мүнөзгө тийгизген таасири тууралуу билишет;
- Карама-каршы көз караштардын маанисин түшүнүшөт;

Сабактын жабдылышы:

Ватмандар, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалимдин киришүүсү.

Жогорудагы суроолорго жооп издеп көрөлү. Буга чейин философтор жана психологдор «болот» же «болбойт» деп жооп берип келишкен. Алгач мүнөз өзгөрбөйт деген көз караштын пикирине кулак төшөйлү. Адамда мүнөздөр табияттан жакшысы да жаманы да берилет. Адам эки түрдүү мүнөзү менен төрөлөт: алар пессимисттик жана позитивдик. Алардын жакшысын турмушта көп колдонот, ал эми жаманын да өмүр бою көлөкө сымал ээрчитип жүрөт. Адамдын жүрүм-туруму жана өзгөчөлүгү биологиялык түзүлүшү такыр өзгөрбөйт. Ошондой эле рухий структурасы жана моралдык түзүлүшү башка типке өтүп кетпей түбөлүк сакталат. Ошол сыяктуу мүнөз да өзгөрбөс касиетке ээ.

2-кадам: Окуучулар 2 топко бөлүнүшөт. Ар бир топко текст берилип, окуучуларга топто талкуулоого көрсөтмө берет.

1-топко.

Тарбиянын мүнөзгө таасири барбы?

Эгерде тарбиянын рухка жана мүнөзгө эч кандай таасири жок болсо тартынчаак адамды чечкиндүүгө, жалкоону эмгекчилге, коркокту тайманбастыкка, сараңды жоомартка өзгөрткөнгө такыр болбойт. Чечкинсиз, эрксиз адамды чечкиндүү, эрктүү кыла албайсың. Таш боордун жүрөгү жумшарып, бей-бечарага боору ачыбайт. Текеберди, көрө албасты, кошоматчыны, пастыкты, жалганчыны, алдамчыны, өзүмчүлдү эч качан жаман илдеттеринен куткара албайсың. Андай болсо дин, илим-билим, таалим-тарбия жана адеп-ахлак адамзат үчүн маанисин жоготот. Эгерде чын эле ушундай болсо жаман сапаттарга каршы түрдүү иш-аракеттер болгону курулай убарагерчилик болот да калат. Канчалаган кылымдардан бери дин, илим-билим, таалим-тарбия жана адеп-ахлак адамга жакшы сапаттарды үйрөтүү үчүн кызмат кылып келсе да бүгүнкү күндө адамдардын көбү канкор, каракчы, ууру, жалганчы, өзүмчүл, кошоматчы, намыссыз бойдон калышууда. Себеби мүнөз жана табият такыр башка нерселер. Адамдын мүнөзү материалдык баалуулугунунун бир бөлүгүн түзөт. Материалды өзгөртүүгө болот, ал эми табият жана ага кирген элементтерди өзгөртө албайбыз. Мисалы темирди техниканын жардамында түркүн абалга келтирип, формасын өзгөртө алабыз. Бирок анын табиятын өзгөртүп, алтынга алмаштырууга болбойт. Темир темир бойдон, алтын алтын бойдон калат. Жырткыч жаныбарды тарбиялап олтуруп, аны жоошутканга болот. Бирок, мышыктын чычкан кармоосуна, иттин сөөк жалоосуна эч качан тоскоол боло албайсың. Чаян чагат, карышкыр жырткычтык кылат. Алардын мындай аракети табиятынан берилген.

Илим жана тарбия мүнөздөрдү өзгөртө албайт, болгону жаап-жашыра алат. Жаман мүнөздүү адамды илимий-практикалык тарбия багыттары менен, диндик жана адеп-ахлактык акыл-насаат менен кандайдыр бир деңгээлде жакшы жакка өзгөртсө болот. Анын мүнөзүнүн үстүнө жакшы кийим кийгизип, бекиткенге болот. Бирок аны өзгөртө албайсың, жаман адамды эч качан жамандык баткагынан сууруп чыгара албайсың. Тарбия менен оңолду деп ойлогон жашырынган жаман мүнөздөр убактысы келген кезде кайнар булактай атып чыгат. Тарбияланган жаман мүнөз башы гана чирип, бирок тамыры дале тирүү болгон тикендей. Анын атып чыгуусу үчүн бир убакыт же кырдаал керек. Көптү билген, мыкты кейиптенген, салабаттуу, өзүн абдан маданияттуу, сыпайы алып жүргөн адамды бир күнү эч күтүлбөгөн жерден жамандык кылганын көрөсүң да таң каласың. Себеби кейип, кийим-кече, жасалма маданияттуулук болгону көздөн жашырылган парда. Же болбосо чыныгы жүздү жашырган беткап, анын жүзүн өзгөрткөн боек. Адам кооздолгон тарбия тонун кийбей туруп да ички дүйнөсү менен адам. Болгону таалим-тарбия жаман мүнөздү тосуп турган парда сыяктуу. Ал адамдын ички дүйнөсүн өзгөртө албайт. «Эшекке алтын ээр токуп, килем жапсаң да эшек бойдон калат». «Бөлтүрүк адамдардын арасында жетилсе да карышкыр болуп жетилет» - деген атактуу Шейх Саадинин сөзү бар.

Көптөгөн адамдар жана атактуулар ушундай ойлошот. Биздеги «Мүнөз жандын түбүндө», «Жан чыкмайынча мүнөз чыкпайт» деген нуска сөздөр буга далил. Ата-бабаларыбыз таалим-тарбияны тамакка кошулган жыттуу чөп сымал дешкен. Тарбия адамдын өзүндө болбогон жыпар жытты аңкытат. Бирок дээрди өзгөртпөйт. Мындай көз карашты голландиялык философ Счопенхавер, Кант, Стюарт Милл, Спенсерлер тутунушат (XX к. өкүлдөрү). Кийинки учурларда француз Густав жана Бон сыяктуу социологдор да толугу менен бул пикирге кошулушат. Алардын ою боюнча улутка же топко гана таандык өзгөрбөс мүнөздөр болот. Аларды илим-билим да, цивилизация да өзгөртө албайт деп ишендиришет. Булардын баары тарбиянын инсандын өздүгү үчүн, мүнөзү үчүн эч кандай таасири жок, болгону убактылуулук деп баса белгилеген ойчулдар.

2-топко.

Тарбиянын зор ролу тууралуу көз караштар

Жогорку көз карашка карама-каршы «мүнөз табияттан эмес, кийин гана калыптанат» деген ойлор да бар. Инсандын ар түрдүү ойлору, сезимдери жана мүнөзү абстрактуу. Адам ар түрдүү мүнөзгө ээ болууга жөндөмдүү болуп төрөлөт. Ойлорубуз жана сезимдерибиз сыяктуу мүнөзүбүздү да чөйрөдөн көрүп, үйрөнгөн нерселерден алабыз. Адам ар кандай чөйрөдө, климатта жана шартта төрөлөт. Ошол шарттарга адаптацияланып, алган тарбиясына ылайык мүнөзүн калыптандырат. Калыптанган мүнөз мейкиндик жана убакыт ичинде биротоло козголбос аска сыяктуу өзгөрүүсүз болбойт. Тескерисинче өзгөрүшү, өзгөртүлүшү толук мүмкүн. Себеби адам эркин жана эркти башкара билүүчү социалдык жаныбар. Адамзат таалим-тарбия жана адеп-ахлактык эрежелер илгерки убактардан бери мүнөзгө кандайдыр бир деңгээлде таасир этээрине ишенишкен. Эрежелер менен терс мүнөздү оңдоого болот деп кабылдашкан. Эгерде тарбиянын жана адептин мүнөзгө эч кандай таасири болбогондо адамзат тарбияга жана адепке маани бербейт эле. Эрежелердин илгертен

бери бар болгонуна карабай адамдардын арасында терс мүнөздөрдүн болушу тарбия жана адептин мүнөзгө таасири жоктугунун далили эмес. Толук таасир этүүсү үчүн керектүү маалда жана так, туура колдонулушу керек.

Жаштык кезде, айрыкча алгачкы балалык мезгилде мүнөздөр калыптана баштайт жана келечекте тарбияга жана эрке каршылык көрсөтөт. Себеби жаш убакта физиологиялык өнүгүп-өсүү болгон сыяктуу руханият жактан да пайда болуу жана калыптануу процесси болот. Жаш мезгилдеги жаралган терс мүнөздөр келечектеги «рухий жалкоолукка» шалаакылык менен чырмалышып, жашоонун акыркы мүнөттөрүнө дейре коштоп алат. Тарбиянын жана ахлактын эң катуу таасир этип, максатына жете турган учур – жаштык кез. Бирок ар кандай кыйынчылыктарга карабай мүнөздөрдүн жаманы да эрктин же тарбиянын токмогуна чыдабай, жок боло баштайт. Бул көз карашты тутунган рационалисттер болуп саналат. Негизинен мындай пикирди колдогондор XVIII кылымдарда басымдуу болгон. Алардын эң көрүнүктүү өкүлү философ Ж.Ж.Руссонун «Коомдук диалог» жана «Эмиль» деген эмгектеринде баса белгиленген.

Ошентип тарбиянын рухка жана мүнөзгө эч кандай таасири жок деген көз карашка каршы кийинки пикирди да билдик. Аны менен катар аң-сезимдүү тарбиянын мүнөзгө тийгизген зор таасирине бекем ишендиришет.

№9 сабак

ТАРБИЯ ЖАНА ТАГДЫР

Сабактын максаты:

- Тарбиянын адам тагдырына тийгизген таасири тууралуу түшүнүшөт;
- Мүнөздүн түрлөрү тууралуу, тукум куугуч мүнөздөр жөнүндө маалыматка ээ болушат;

Сабактын жабдылышы:

Ватмандар, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим слайд аркылуу түшүндүрөт.

1-слайд.

Буга кошумча айта кетчү нерсе, бул маселе диндердин, анын ичинде ислам дининин негизги философиялык чекитин түзөт. Мындай пикирди ислам ойчулдары айтышат. Ислам тарыхында аббасиддердин тушунда бул маселеден чоң талаш-тартыш келип чыккан. Натыйжада «жабриячылар» деген агым чыгып, кийин тагдырчы мазхаб (тагдыр өзгөрбөйт деген пикирлер) пайда болгон. Исламдын негизин түзгөн «ахли сүннөт» адамда эрк эркиндиги болгондугун, анан да илим-билимдин, адеп-ахлактын, таалим-тарбиянын рухка болгон таасири болот деп ишенишет. А жабриячылар болсо адамдар кудайдын гана эрки менен жашоо кечиришет, иш аракеттер жасашат. Өздөрү эч нерсе кыла алышпайт. Адам болгону жандуу куурчак деген тыянакты беришет.

2-слайд.

Алардын пикири боюнча ар бир адамдын жашоосу кантип башталып, кандайча бүтүшү, турмушта эмнелерге жолугаары мурунтан эле белгиленип, бешенеге жазылган. Баардык адам бул дүйнөдө мурдатан жазылган тагдыр менен, сценарий менен гана жашоо кечирет. Эч ким бул жазуудан башка нерсе кыла албайт жана аны эч ким өзгөртө албайт. Анда эмнелер жазылган болсо сөзсүз болот. Төгүлчү көз жаш каректерден сөзсүз куланат. Ага турган кан кантамырдан атып чыгат. Жаман мүнөздүү адам так ошондой туулуп, ошол бойдон өлөт. Бул анын бешенеси. Бешенедеги жузуунун жана тагдырдын таш боор өкүмүнө эч ким каршы чыга албайт. Эмне кылсаң да пайда жок. Ким кандай аракет кылса да жыйынтыгы такыр пайдасыз.

3-слайд.

Жабриячыларга кошулууга мүмкүн эмес. Илимди бир «детерминизмге» (белгиленген чекке) негиздеп, жалкоолукту жана жакырдыкты туура деп эсептеген агым жөнүндө көп сөз козгоонун кереги жок. Чоң жаңылыштыкка кириптер болгон бул агымдын пикири учурда өз маанисин жоготкон жана эч кандай баасыз. Баса белгилей кетчү нерсе, бул көз караш жана карасанатай философия исламдын чыныгы философиясы эмес. «Ахли сүннөттү» негиз туткан ислам дини эрк эркиндигин кабыл кылган, таалим-тарбиянын жана адеп-ахлактын адымдын мүнөзүнө жана иштерине олуттуу таасир тийгизерин баса белгилеген улуу дин.

Демек, тарбия жана адеп-ахлактын мүнөз жана тагдыр үчүн чоң мааниге ээ экенин билдик. Мурунку сөз кылынган эки көз караштын кайсынысы туура деген

маселеге жоопту экөөнүн тең туура жактары бар деп берүүгө болот. Себеби бизде өзгөрө турган да, өзгөрбөс да мүнөздөр бар. Кепти ушул өңүткө бурайын.

2-кадам: Окуучулар 2 топко бөлүнүшөт. Эки топко текст берилет, топто талкуулашып, класска презентацияга алып чыгышат.

1-топко.

Мүнөздөрдүн кээ бирлерин өзгөртсөк болот

Айрым мүнөздөрдү өзгөртүүгө мүмкүн эмес экендиги чындык. Өзгөртүүгө мүмкүн болбогон мүнөздөр биологиялык түзүлүш менен бирге калыптанган татаалдык. Ал ушунчалык терең дейсиң, аны ордунан козгоого адеп-ахлактын, илим-билимдин жана таалим-тарбиянын күчү жетпейт. А кээ бир мүнөздөрдү мыкты тарбиянын күчү менен өзгөртүүгө, козгоого, оңдоого же алмаштырууга болот. Тарбиянын жардамы менен жамандан жакшы мүнөзгө айланта алабыз. Жыйынтыгында кээ бир мүнөздөрдү тамыры менен өзгөртүүгө, абалыбызды оңдоого жана адеп-ахлактуу болууга мүмкүн болот. Мындай болушу биз ойлогондой абдан татаал эмес.

Эми кайсы мүнөздөр өзгөргүс тарбиянын жана эрктин дарамети алсыз да, кайсыларын оңдоого мүмкүн экенин билүү маселеге айланат. Буларды тактоо үчүн мүнөздүн тамырын билишибиз керек болот.

Ушуга көңүл бургула. Мүнөздөрдүн жакшылары сыяктуу жамандары да ар кандай себептердин убакыт ичинде жана белгилүү бир психологиялык түзүлүштө бири-бири менен аралашуусунан пайда болгон жыйынтык. Кайсы бир жыйынтыкты өзгөртүү үчүн аны түзгөн натыйжаны пайда кылууга таасир этүүчү себептерди изилдөөгө туура келет. Ар түрдүү натыйжалардан түзүлгөн мүнөздөрдүн баары эле бирдей болгон себептен жаралбайт. Тескерисинче жаралуунун түрдүү тамырлары жана түрдүү себептери бар. Ал себептер кайсылар?

2-топко.

Тукум куугуч мүнөздөр

Мүнөздөрдү түзгөн себептердин эң башкысы деп тукум куугуч касиетке ээ болгондорун атасак болот. Кээ бир оорулар сыяктуу мүнөздөрдүн айрымдары да кан аркылуу берилет. Айрым мүнөздөр кээде жакшылыктын казынасы сымал болсо, кээ бир учурда күнөөнүн кутусу сымал тоголонуп келген мурас. Бир катар мүнөздөрдүн жакшыларын жакынкы же алыскы ата-бабаларыбыздын бизге тийген «белеги». Ал эми өкүнүчтүүсү мурасталган жаман мүнөздөр ата-бабалардын мойнундагы нерселер.

Тукум куучулук деген эмне? Мүнөздөр кандай жол менен ата-бабалардан урпактарга берилет. Азырынча бул табигый ченемдүүлүккө илим да жооп бере албай келет. Демек, инсандардын керек болсо физикалык да, керек болсо рухий структурасында алыскы же жакынкы бабалардан өтүп келген мурастын бөлүгү бар десек болот.

Тукум куучулук касиетке ээ болгон мүнөздөрдү өзгөртүү биздин колдо эмес. Аларга илим да, маданият да, тарбия да, адеп да таасир эте албайт. Анткени алар сөөк менен бирге бүткөн, кан менен кошо айланат. Биз жакшы мүнөздөрүбүздүн жемишин көрөбүз, өкүнүчтүүсү жамандарын да өмүр бою өзүбүз менен кошо алып жүрөбүз. Кошо алып жүрүүгө аргасызбыз.

№10 сабак

ЖҮРҮМ-ТУРУМГА БАЙЛАНЫШТУУ МҮНӨЗ

ЖАНА ТЕМПЕРАМЕНТ

Сабактын максаты:

- Мүнөз менен темпераменттин айырмачылыгын билишет;
- Өз темпераменттерин аныктай алышат;

Сабактын жабдылышы:

Слайддар, проектор, ватман, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим слайд аркылуу түшүндүрөт.

1-слайд.

Мүнөздөрдүн же темпераментин экинчи бир өзөгүн жана маанилүү бир факторун жүрүм-турумубуз, физикалык аракеттерибиз экенин байкайбыз. Чынында мүнөздөрдүн баары эле тукум куучулуктан берилбейт. Алардын айрымдары жүрүм-турумдан же болбосо органикалык түзүлүшүбүздүн өзгөчөлүктөрүнөн пайда болот. Мындай пикирди мурунку ойчулдар жана философтор баса белгилеп көрсөтүшкөн. Мурун философияда темперамент жеке индивиддин жүрүм-турумуна байланыштуу деп эсептелген органикалык түзүлүштүн түрдүү белгиси катары кабылданган. Ал тургай буга байланыштуу теория да түзүлгөн болчу.

2-слайд.

Жакынкы кылымга чейин таасирин жоготпогон, керек болсо бүгүн да баалуу деп эсептелген теория төмөнкүдөй эле. Дүйнө төрт негизден: суудан, оттон, абадан жана топурактан түзүлгөн. Дүйнөнүн ичинде өзүнчө орунга ээ болгон адам да төрт маңыздан турат. Алар: кан, өт, без, нерв болуп саналат. Кайсы бир адамдын структурасында ушул төрт маңыздын пропорциясына карата темперамент төрткө бөлүнөт. Алар флегматик, холерик, сангвиник жана меланхолик. Бул жүрүм-турумдардын ар бири белгилүү бир канча мүнөздөрдү жаратат.

3-слайд.

Дегеле темперамент (лат. *tempera* жана *mentum* сөздөрүнөн алынып, «бөлүктөрдүн тиешелүү катышы» дегенди түшүндүрөт) адамдын психикасын мүнөздөгөн жеке өзгөчөлүктөрдүн жыйындысы. Темперамент сезимдин күчүнө жараша терең жана үстүртөн, анын өтүү ылдамдыгына, туруктуулугуна же тез алмашуусуна карата билинип-байкалат; ошондой эле мүнөздө темпераменттин индивиддин кыймыл-аракетинин өзгөчөлүгүнө жараша да болуп өтөт. Темпераменттин негизинде нерв иш-аракетинин типтери жатат. Анын жогоруда айтылгандай төрт түрү бар.

➤ Күчтүү, оор басырыктуу, сергек типтеги темпераменттер «сангвиник» темпераментке туура келет.

➤ Ошондой эле күчтүү, оор басырыктуу, бирок аз кыймылдуу нерв аракет типтери – «флегматикалык» темпераментке;

➤ Күчтүү, токтоно албаган тип – «холериктик» темпераментке туура келет. Буларда көңүл чукул алмашып, эмоциялык козголуулар, буулукма кыймылдар көп болот.

➤ Күчү аз, алсыз тип – «меланхоликттик» темперамент. Алар сыртына анча билине бербеген, акырындык менен келип чыккан, терең жана далайга созулган сезимдер өкүм сүрөт.

4-слайд.

Азыр темперамент тубаса касиети бар нерв системасы менен эле эмес, турмуш жана иш-аракет факторлору менен да шартташкан деп түшүнүлөт. Темперамент индивиддин өмүр жолунда өзгөрүлбөс болуп калбайт. Түрдүү темпераменттер инсандын бардык коомдук зарыл сапаттарынын, касиеттеринин өнүгүүсүнө тоскоол болбойт. Бирок, ар бир темперамент өзүнүн калыптануусунда өзгөчө жолду жана ыкма, органы талап кылат. Темперамент адам мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрүнүн бир өбөлгөсүн түзөт.

Бул теория бүгүн өз күчүн жоготкону менен жогоруда белгилеп кеткендей практикалык маанисин сактап калган. Буга учурдагы философияда да чоң мааниси бар гумордук бездердин органикалык жашообуздагы ролун эске алсак, мүнөздөрүбүздүн бир бөлүгү түздөн-түз жаратылышыбызга жана жүрүм-турум делген органикалык өзгөчөлүктөрүбүзгө байланыштуу экенине күмөнүбүз калбайт. Курактык өзгөчөлүк, климаттык шарт жана кесиптик чөйрө сыяктуу факторлордун, айрыкча туберкулез сыяктуу оорулардын да жүрүм-турумду өзгөртүү менен мүнөзгө катуу таасирин тийгизээрин баарыбыз эле билебиз.

2-кадам: Окуучулар 3 топко бөлүнүп, тексттерди окууга көрсөтмө берилет.

1-топко.

Жүрүм-турумга байланыштуу мүнөздөр өзгөрөт

Жүрүм-турумга байланыштуу же андан жаралган жаман мүнөздөрдү күч менен болсо да оңдоп-түзөөгө болот. Мындай типтеги мүнөздөрдү оңдоо үчүн, алардын жаралышын шарттаган факторлорго таасир этип, ооруну айыктыруу үчүн алгач жүрүм-турумду оңдоо керек. Бул тарбиячылардын жана врачтардын иши. Хронологиялык маалыматтар боюнча ар кандай убактылуу оорулардан пайда болгон мүнөздөрдү жоюуга болот. Менин оюмча эң таасирдүү күч деп физикалык жана рухий коргонуу. Анан да түрдүү спорттук кыймылдар.

2-топко.

Мүнөз жана спорт

Спортко жана гимнастикага бир гана шамдагайлык жана жоокердик даярдык, же булчуңду чыңоо менен физикалык жактан чыңдыкты камсыздоо кирет десек жаңылышабыз. Спорт органикалык механизмдин жардамы менен рухка жана мүнөзгө терең таасир тийгизе турган рухий метод. Бул чекитке басым жасагым келет: спорттун рухка жана мүнөзгө тийгизген пайдасы алгач кыймылдуу болуу менен эле бирге көңүл ачуучу оюн катары ойнолушу керек. Экинчи шарт катары өтө чектен чыкпаган оюн болушу керек. Буга кошумча спорт жаштарга терс таасирин тийгизбеши шарт. Баа менен өлчөнгөн сабактын экзамени, кандайдыр бир жумуш, кызмат жана сөзсүз түрдө аткарылышы керек болгон спорттун мүнөз тарбиясы жагынан алып карасак такыр пайдасы жок. Чектен чыкпай, биротоло берилбей спорт оюнун ойносок пайдалуу болот. Чектен ашыкча чыккан, убакыттын көбүн алган

спорттук оюндар акыл эмгегинин жана индивидуалдык өнүгүүнүн душманы. Андай учурда физикалык жана рухий нормалдуулукка доо кетээри бышык.

3-топко.

Мүнөз жана музыка

Жүрүм-турумдан жаралган мүнөздөргө спорттон башка музыка жана тил көнүгүүлөрүнүн да таасири бар экенин унутта калтырбайлы. Байыркы доордо жаштардын педагогикасы негизги үч бөлүктөн калыптандырылган. Алар спорттук гимнастикадан, музыкадан, ошондой эле тил көнүгүүлөрү жана ораторлукту өздөштүрүүдөн турган. Жакшы грек болуу үчүн педагогиканы жакшы билген, тарбия алган, жакшы гимнастикалык жана музыкалык билимге ээ болгон, анан да бабалардын мурасы болгон тилдин ийне-жибине чейин билген адам болушу шарт болгон.

Чынында бүгүн жогорку цивилизациялуу батыш өлкөлөрүндө да ушул эрежелер бар. Бул мамлекеттерде улуттук тилге жакшы мамиле жасашат. Жеткинчек мектепте эне тилди эң сонун үйрөнүп чыгат. А биздин өлкөдө болсо бул маселеге маани берилбей жатканы өкүндүрөт.

№11 сабак

РУХИЙ АДАТТАР ЖАНА ЭРКТИН

КУБАТЫ

Сабактын максаты:

- Рухий адаттар тууралуу түшүнүккө ээ болушат;
- Эркин кубатын билишет;
- Мүнөздү тарбиялоону үйрөнүшөт.

Сабактын жабдылышы:

Слайддар, проект ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим слайд аркылуу түшүндүрөт.

1-слайд.

Жыйынтыгында мүнөздөрдүн чоң бөлүгүнүн булагы көнүмүш адаттардан жана жогоруда механизми айтылган рухий иш-аракеттер менен социалдык чөйрө жана кесиптик жашоо шарттарынан куралат. Физикалык көнүмүштөр бирдей кыймыл-аракетти кайталоодон түзүлөт да физикалык жашообуздун кээде оңдойт. Рухий көнүмүштөр да ушундай жол менен калыптанып, убакыттын өтүшү менен кадимкидей бир мүнөздү жаратат. Көнүмүш адаттардан калыптанган терс мүнөздөрдүн зыяны моюнтурукка байланган өгүздөн да жаман. Өзгөчө көңүл бурчу жагдай, физикалык же рухий көнүмүштөрдүн туткунуна адам алгачкы кадамдары менен катылат.

2-слайд.

Мурунтан айтылгандай чылымга же ичимдикке берилүү биринчи тамеки чегүүдөн же биринчи кулдумдан башталат. Чынында мүнөз болуп калыптанып калган адаттар да ушул сыяктуу. Жалгандык эң алгачкы жалган сүйлөөдөн, кошоматчылык биринчи кол куушуруудан, эрксиздик алгачкы алсыздыктардан башталат. Бул аракеттер бир канча жолу кайталангандан кийин автоматташат. Жыйынтыгында жеңүүгө кыйын болгон психологиялык жактан өзгөчө орунга чыгат. Алгачкы айып иш бир канча жасалган кылмыштан же оор кылмыштардын алдында эч нерсе эмес. А бирок биринчи аракет катары абдан маанилүү болуп саналат.

3-слайд.

Рухий иш-аракеттерден башка үй-бүлөбүздөн, биз менен бирге жүргөндөрдөн, жолдоштон, айыл же шаардын социалдык чөйрөсүнөн, кесиптик жашообуздан кээ бирде муктаждыктан, кээде кайталоодон жуккан мүнөздөр жакабызга жабышат да калат. Бул мүнөздөр биздин жашообуздун чоң бөлүгүн өз ичине алат. Булар илим-билим жана тарбия, ошондой эле күчтүү эрк түздөн-түз таасир эте ала турган мүнөздөр болуп эсептелет. Башкача айтканда, көнүмүш адаттардан, социалдык жашоо жана кесиптик жагдайлардын шартынан акырындап пайда болгон мүнөздөр. Көнүмүш адаттардан пайда болгон терс мүнөздөр айрыкча убакыттын өтүшү менен эзелкидей бузулбас абалга келет. Аны менен күрөштө жеңип чыгуу же оңдоп-түзөө жеңил эмес.

Демек, башында жаман адат-мүнөзгө туткундалып, кийин аны менен күрөшкөнгө караганда эч баштабай койгон дагы да жакшы, жеңил да. Бир

жамандыктын алдын алуу – жаман иш жасап, анын изин жашыруудан алда канча жакшы эмеспи.

4-слайд.

Окуучум! Адаттарга каршы жасай турган алгачкы кадамдарыңа өтө сак бол! Жакшылап ойлон, эркиңди башкара бил. Жамандыктын баткак жолунан баспоого аракет кыл. Кийин «бутунду тазалоо» түйшүгүнө кириптер болуп жүрбө. Кумар ойнолуучу жайларда, ичимдик дүкөндөрүндө, кафе-бар орундуктарында өткөн канча бактысыз өмүрлөр бул жактарга алгачкы келген кадамдардын курмандыктары экенин эсиңден чыгарба.

5-слайд.

Ушул маселелерде үй-бүлөнүн жана айрыкча мектептин милдети жана жоопкерчилиги абдан чоң. Үй-бүлө жана мектеп өткөөл жаштагы окуучуларга кол узатып, аларга жакшы жүрүм-турумду, адаттарды жана мүнөздү калыптандырып, ошол эле учурда жаман жорук-жосундардан жана терс мүнөздөрдөн коргошу керек. Мектептеги тарбиянын дагы бир ролу окуучуну жаман абалга түшүрбөө: жаман абалга түшпөгөндөрдү колдоо; окуучулардын жашоосун оң нукка буруу. Бул өңүттөн алып карасак мектептерибиздин артта калганын жана байкуш абалда экенин айтпасак да белгилүү.

6-слайд.

Мүнөз тарбиясы

Көпкө созулган бул бапты корутундулап жыйынтыктайлы. Мүнөздөрдүн баары окшош түрдөн келип чыккан жана окшош себептердин натыйжасы эмес. Айрым мүнөздөрүбүз генетикалык касиетке ээ жана төрөлгөндө кошо берилет. Мындай мүнөздөр тукум куучулук деп аталат. Жүрүм-турумубуздун айрымдарын мажбур түрдө өзүбүз менен кошо ала жүрөбүз. Ал эми экинчи бир топтогу мүнөздөрүбүздү өзүбүз түзөбүз. Буларды бешиктен баштап үй-бүлөбүздөн, мектеп жана айыл сыяктуу социалдык чөйрөбүздөн жана кесиптик өзгөчөлүктөн калыптандырып алабыз.

7-слайд.

Ген аркылуу берилген мүнөздөрдү таптакыр өзгөрткөнгө болбойт деп аң-сезимге туура келбеген иш-аракеттерди жасоо инсандыкка туура келбейт. Жүрүм-турумдан пайда болгон мүнөздөр күч менен болсо да өзгөртүүгө болот. Башында көнүмүш адат менен башталып, кийин пейилге айланган терс мүнөздү күчтүү эрктин контролу менен, чыдамкайлык менен оңдоого болот. Инсандык өзгөчөлүгүбүздүн эшигин, терезесин ачып, акырындык менен ичкери кирип, орун-очок алган бул «чакырылбаган конокту» акылдын жана эрктин жардамы менен сыртка кууп чыкканга болот. Мүнөз тарбиясынын негизги максаты да ушул. Мүнөз тарбиясынын кызматы бизге жабышкан терс мүнөздөрдү жок кылуу.

8-слайд.

Мүнөздөрдүн кээ бирлери төрөлгөндө эле чогуу берилет деген маселеге дагы бир жолу кайрылайын. Аларды өмүр бою өзүбүз менен алып жүрүүгө мажбурбуз деп аргасыздан жаман жорук-жосундарга барбоо керек. Мындай жаман мүнөздөргө каршы таалим-тарбия жана адеп-ахлактын кыпындай да таасири же баасы жок дегенге болбойт. Мүнөз тарбиясынын жолунда аракет жана бардык иштер мындай түрдөгү мүнөздөргө каршы чоң таасирге ээ экенинен күмөн санабайлы. Себеби биз

мүнөздөрүбүздүн кайсылары гендик, кайсылары көнүмүш адаттардан калыптанганын ажыратып биле албайбыз. Бул маселеде илим жана тажрыйба али болсо да алсыз. Адамды медициналык экспертизадан текшерсе да мүнөздөрдүн кайсылары кандан берилген, кайсылары кийин гана калыптанганын ажыратууга мүмкүн эмес. Негизи бардык мүнөздөр рухий жашоонун ойломунан, пикиринен, сезимдеринен, инстинктинен жана кыймыл-аракеттеринен туруп, белгисиздик жана караңгылыкты түзөт. Булардын ар биринин мүнөзгө болгон ролдорунун психологиялык механизминин канчалык деңгээлде экенин билбейбиз. Демек мүнөз тарбиясы тукум куучулук касиетке ээ жана кийинчерээк көнүмүш адаттардан жаралган бардык мүнөзгө каршы баалуу жана маанилүү.

9-слайд.

Мүнөз тарбиясы эч качан өзгөрбөй турган мүнөздү да тарбия менен керек болсо өзүбүз жана биз жашаган социалдык коом үчүн зыяндарын тыюу үчүн козголоңчу күчтү токтотконго болот. Башында кеп кылынган билимдүү поп мага келип, бир күнү: «Эгер мен поп болуп өзүм менен күрөшпөсөм каракчы болуп кетсем керек эле. Менде ушундай мүнөздүн негизи бар канымда» - деген болчу. Терең ойлонуп, жетиштүү тажрыйба топтогондон кийин гана бул айтылган сөздүн төркүнүн түшүндүм. Тарбия жана өзү менен күрөшүү өзгөрбөс мүнөздөрдүн, жаман дээрдин жана жаман жосундардын бекем тушап турган чынжыры. Айрыкча диний тарбиянын жана Аллага болгон сүйүүнүн мүнөзгө болгон баага ченелгис таасирине көзүм көп нерсеге каныккандан кийин дагы да терең ишендим. Диний тарбиядан башка тарбиялар бир гана материалдык кызыкчылыкка барып такалат. Бирок дин педагогикасы улуу, акы талап кылбайт жана жан дилден адамзатка кызмат кылат. Бул тарбия инсанды жогорулатат, жакшылыкты жана акыйкаттыкты кандайдыр бир кызыкчылыксыз сүйдүрөт.

№12 сабак

ИЙГИЛИК ЖАНА ЖЕМИШТҮҮ

ЭМГЕК

Сабактын максаты:

- Ийгиликке жетүүнү үйрөнүшөт;
- Ийгиликке жетүү үчүн жемиштүү эмгектениш керек экендигин билишет;

Сабактын жабдылышы:

Слайддар, проект ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Окуучулар 4 топко бөлүнүшөт. Өз алдынча текстти окушуп, топто талкуулашып, жалпы класска презентация кылып беришет.

1-топко.

Эрк тарбиясы, эмгек жана аракет

Жогоруда ийгиликтин биринчи шарты эркти башкара билүү дедим. Жакшылап ойлонуп көрсөк, эрк тарбиясы адептик жана инсандык өңүттөн алып караганда талбаган эмгекти туюнтат. Жалкоолук башка түрдүү адепсиздиктин, жаман нерселердин, бактысыздыктын ачыкчы. Эмгек болсо таза ийгиликтин, жогорку адеп-ахлактын, рухий жана физикалык саламаттыктын негизги шарты жана берекелүү соолбос булагы.

Буларды айтып жатканда сенин көзүңдөгү бүлбүлдөп көрүнгөн элестерди да унутта калтырмадым. Жашоодо эмгектенбей туруп эле эсепсиз мал-дүйнөгө ээ болгондор, башкаларынын бүкүрөйгөн белдерин тепсеп чыгып даражасын көтөргөндөр, карапайым адамдардын көз жашын төгүп атак-даңкка жеткендер да бар. Булар биздин заманда аз эмес. Бирок мен сага ак көңүлдүү жана намыстуу адамдарга жарашкан ийгилик тууралуу сөз кылып жатам. Таза жол менен ийгиликке жетүүнүн бир жолу бар. Эмгек менен, мээнет менен нан таап жашоо - чыныгы адамдын бакыты, анын ийгилиги.

Көңүл бур, эмгектин баасы анын көп-көп аткарылышында эмес, анын түшүмдүүлүгүндө, жемиштүүлүгүндө жатат. Ийгиликке алып барган эмгек аркылуу мейли материалдык, мейли моралдык же илимий жактан болсун, айтор чоң пайда таап, же эмгектин үзүрүн көрүү керек. Бул жеке индивид үчүн да, коом үчүн да өнүгүүнүн жана ийгиликке жетүүнүн шарты болуп саналат. Тактап айтканда, белгилүү метод жана жемиштүү аракет менен эмгектенүү кажет. Демек, бардык маселе жемиштүү эмгектенүүнүн жолун жана сырын билүүдө жатат.

2-топко.

Жемиштүү эмгектин шарттары

Жемиштүү эмгектин негизинен үч шарты бар. Алар физикалык, сезимдик жана акылдык шарттар болуп үч негизден турат. Өмүр бою кара жанын карч уруп, эмгектенип, бирок дале мурунку абалында кала берген адамдар болот. Ишенип кой, алар жогорку шарттардын бирөөсүн аткарбагандар.

Эмгектин физикалык шарты дегенде ден соолукту түшүнүшүбүз керек. Сезим менен иштөө – эмгекти сүйүү. Же болбосо аткарып жаткан жумушунду сүйүп

жасашың керек. Акыл шарты болсо жумуштун көзүн таап, анын ыгын, усулун, анан жолун жакшылап билип, кийин гана аткаруу.

Эмгектин алгачкы шартында кандай гана жумуш болбосун, сөзсүз түрдө ден соолукту эске алып, ага кам көрүүнү унутта калтырбоо керек. Көптөр өзүн ишке берип салат да акырындык менен өз ден соолугун жей берип, кийин анын запкысын тартат. Ал эми акыл эмгегин коротуучулар да ден соолук нормаларын эске албай мээ клеткаларынын бузулушуна, же түрдүү-түрдүү оорулардын келип чыгышына түрткү болот. Мисалы, абдан көп китеп окуп, катуу ойлонуп, жинди болуп кеткендерди угуп-көрүп эле жүрөбүз.

3-топко.

Эмгекти сүйө билүү

Жумушту аягына чейин бүткөрүүдө жана жемиштүү аяктоосу үчүн жогоруда айтылгандай сезимдин орду чоң. Кандайдыр бир жумушту жасап жатканда ага чын ыклас коюп, каалоо жана сүйүү менен аткаруу негизги шарттардын бири. Ишти мажбур түрдө өзүңдү кыйнап аткарба, тескерисинче аны спорт же оюн сыяктуу көрүп сүйүү менен аткар. Эмгекти сүйүүнүн да бир топ шарттары бар. Булардын негизгиси адам жумушун жана кесибин өзүнүн рухий жана физикалык күчүнө, талантына жана кызыгуусуна карап чечиши керек.

Окурманым!

Сага сенден да жакын болгон эч ким жок! Өзүңдү өзүң жакшылап тааны, бил! Ишинди жана кесибинди өзүңө карап танда! Ошондо гана жумушуңду же ишинди сүйүп аткара аласың. Адамдын өзү сүйбөгөн же каалабаган иште же адистикте иштеп калышынан өткөн кордук жок, мындан өткөн кайгылуу өмүр жок деп билем. Мындай кесипкөй ишинин ээси эмей эле кулу жана туткун болуп өмүр бою жашоого аргасыз гана болот. Ал жасаган жумуш мекеме же коом үчүн кулдун эмгегиндей берекесиз жана пайдасы аз. Ал эми кесибин өзү каалап, өзү тандаган кесипкөйдөн бактылуу эч ким болбосо керек. Ал жумуштан чарчоо эмне экенин билбейт. «Качан айып иш кылып, жаза алат экем?», же «Качан сыйлык бере калат экен, жетекчиге жагынайын» - дебейт. Ал жаза же сыйлык күтпөйт. Кесиптешинин жетишкен ийгилигине эч качан көрө албастык кылбайт, бирөөгө ор казбайт. Күн сайын ишинде илгери жылып олтурат. Жылган сайын жумушуна болгон сүйүүсү артып, дагы да көбүрөөк эмгекке өзүн арнап салат. Мындан ал ийгиликтин туу чокусуна жетип, бактылуу болот. Ал киши коом жана адамзат үчүн жакшылык жасап, аларга эң пайдалуу боло алат.

Бүгүн баары эле өзү каалаган, тандаган жумушуна жете бербеси белгилүү. Өтө азчылык гана өзү көңүлдөнгөн жумушта иштеп, эмгек бактысына жетишип жатат. Себеби коомчулугубузда али жетиштүү иш орундары жок, завод, фабрикалар саналуу гана. Жумуш орундары күч ресурсуна жана талантка карап эмес, көп учурда мажбур түрдө жашоонун шартына карап жайылган. Ушул себептен бүгүн ишти тандоо жана кесибин берилип аткаруу өтө аз кездешет. Көпчүлүгүбүз үй-бүлөбүздүн, же досторубуздун басымы менен, андан да жаманы кокустуктан же турмуш шартка байланыштуу кесип тандайбыз. Анан көңүлсүз, каалоосуз абалда өмүр бою ошол ишти улантабыз же кесип алмаштырабыз. Жаш кездеги жумуш орду түбөлүк эмес, аны убакыттын өтүшү менен алмаштырууга болот. Келечекте кесип алмаштыруу менен мурдагы катаны кеч болсо да оңдоп, сүйүктүү жумуш табууга эмнеге болбосун.

Бирок өткөн убакыт кайтып келбейт, жаштыкта кесипти же өнөрдү толук өздөштүрүп, калыптоо убагы колдон чыккан болот.

Францияда жүргөн убагымда дал ушундай жумушунан жедеп бүткөн опера жана балетте иштеген артист менен тааныштым. Ал өзү «укук илими боюнча доктормун» - деп тааныштырганда оозум ачылды. Ал өз тарыхын айтып берди:

«Атам Тоулуста нотариус болуп иштейт эле. Ал мени өз кесибин аркалоомду каалады. Лицейди бүтүргөндө атамдын буйругу менен юридикалык институтка кирдим. Аны бүтүп, аспирантурамды жана докторантурамды бүтүрдүм. Эр жеткенде атамдан көз каранды болбой калдым. Анан өзүм кичинекей кезимден бери көксөгөн театрыма келдим. Каалом эң мыкты артист болуу эле. Өкүнүчтүүсү кеч калдым. Эң мыкты артист болуу мындай турсун, үчүнчү класстагы артист да боло албадым» - деди шуу үшкүрүнүп.

Окурман! Мен сага миңдеген үлгүлөрдөн бирөөнү гана айттым. Бир күнү карасаң доктор болуп иштеп жүргөн адам кырк жаштарынан кийин гана саясатка аралашат. Дагы бирөө башында үй-бүлөсүн башкара албайт, анан эле мамлекеттик башкарууга аралашат. Булардын баары кезегинде көзү тосулуп калып, акпай калган, кийин гана атып чыккан булактай болот. Алар каалоолорунун курмандыктары.

Өзүбүз каалаган кесипке ээ боло албай калуунун дагы бир жөнү бар. Адам жаш кезинде эмнеге кызыгаарын жана кандай талантка ээ экенин жакшылап аңдай албай калышы саналат. Буга жаштык кездеги кызыл кандуулугу, тажрыйбасыздыгы жана чабалдыгы тоскоол болот. Мектеп мына ушул маселени чече алат жана чечип бериши ылаазым. Мектеп педагогикалык-психологиялык методдор менен (анкета, тестирлөө ж.б.) баланын зээнин жана талантын аныктап бериши керек. Мектепти же лицейди бүтүргөн бүтүрүүчүгө жашоодо алып кете ала турган кесипти көрсөтүп бериши кажет. Башка чет өлкөлөрдө бул метод практикаланат. А бизде болсо андай эмес. Окурманым, сага айрым сунуштарды айтайын.

Кесип тандоо үчүн бардык нерседен мурун физикалык жана акыл күчүңдү, ошондой эле талантыңды өлчөгүн. Үй-бүлөңдүн, айрым досторуңдун басымына же таасирине кабылып, тилине кирбестен өзүңдү жакшылап сынап көр. Ички үнүңдү уккунуң. Сага жакпаган ишке же кесипке башыңды тыкпа. Иштердин жана кесиптердин баары жакшы, муну да жадыңдан чыгарба. Бирок сен өзүң жети өлчөп, бир тандаган кесибиндин мыкты адиси бол. Ишиндин же кесибиндин мыкты адиси болууң үчүн сөзсүз түрдө аны сүйүшүң керек, жумушуңду каалоо менен аткарышың керек. Себеби ийгиликтин сыры ишти сүйүп аткарууда жатат. Адам өзү тандабаган же өзүн арнай албаган жумушту эч качан толук сүйө албайт, убактылуу жакшылап аракеттенсе да. Адамдын көңүлү дайыма өзү сүйгөн жумушта же кесипте кала берет.

Бир канча убактардан бери университеттин факультеттеринде жана институттарда абитуриент кабыл алууда квоталык орун деген балакет бар. Жогорку окуу жайларына мындай метод менен кабыл алуу да биз жогоруда сөз кылган сүйүктүү кесиптин ээси болууга тоскоол жаратаарын да кошумчалап кетейин. Ойлонуп көр, эмчи болуп иштеген бир атанын дарыканада чоңойгон уулу да атасындай врач болгусу келет. Ал ЖОЖдордогу медициналык факультеттерде же колледждерде квота толуп калганы үчүн айласыздан адабиятчы болуп калат. Ошентип бала өзү кичине кезинен бери каалап, көксөп келген кесибине ээ болбой,

кокусунан чыга калган кайдагы бир тармакка кирип кетет. Бул бир гана индивидуалдык талантка гана эмес, бүтүн мамлекетке жасалган айып иш.

Кыскасы тандоого жана талантка карап эмес, адашып келип калган кесип жаштардын энергиясын ысырап кылат, адамды дайыма сыгып, өмүрдү жейт. Биздин өлкө учурда ушул маселелерде мышык ыйлаарлык примитивдүү абалда экенин билип, каңырыгың түтөйт. Мен тааныган бир доктор мага бир күнү: «Докторлуктан ушунчалык тажадым. Оорулууларды көргөнүмдө түктөрүм түйүлүп, жийиркенем» - деген болчу. Бул абалдын күнөөсү жаңылыш кесип тандоодо. Жаңылыш кесип тандоо – жаңылыш жашоо образын тандоо дегенге барабар.

Окурманым, кайталап коеюн. Адам үчүн улуу даража, аброй, байлык же атак-даңк максат эмес. Ар бир адамдын максаты бактылуу өмүр кечирүү. Бактылуулуктун ачкычы адамдын турмушу ички дүйнөсү менен айкалышып жашоосунда катылуу. Мени ук! Ички каалооң, ишиң жана кесибин бир чекитке дал келсин. Өмүрдө канааттанып жашоо керек, анткени бакыт ушул.

Жумуштун биринчи шарты ишти жана кесипти жакшылап тандоо дедик. Бирок бул жетиштүү эмес. Анын жетиштүү болуусу үчүн бул фактор да маанилүү. Адам ишинин акыбетин көрүүгө жана коомдо татыктуу орун ала алуусуна ишениши керек.

Жыйынтыктап айта турган болсок, ийгилик багыттуу жана натыйжалуу ишке байланыштуу. А натыйжалуу иш болуусу үчүн адам жасаган жумушун каалоо жана сүйүү менен жасашы керек. Эгерде сүйүү болбосо адам ишинде жана кесибинде эч качан алга жыла албайт.

4топко.

Жумуштун методун билүүнүн пайдасы

Ийгиликке жетүү үчүн бир гана аны сүйүп жасоо жетиштүү эмес. Ар кандай жумушту өз ыгы, методу менен аткара билүү жана системалуу түрдө иштөө да негизги шарттардын бири болуп эсептелет. Демек, натыйжалуу иштеп, жыйынтыгында ийгиликке жетүүнүн экинчи сыры белгилүү метод менен системалуу иштөөдө. Карап көрсөк жумушка болгон сүйүү - ыгы менен иш аткаруудан жана системалуу иштөөдөн жаралат. Башаламан жумушту эч качан сүйө албайсың. Себеби мындай жумуш өтө көп энергияны коротуп, ийгиликти кечеңдетет. Же такыр ийгиликсиз коштолот. Мындай жумуш адамды тажатып, көңүлүн суутат да ишке болгон жөндөмдү төмөндөтөт.

Мейли мектептерде болсун, мейли жашоодо болсун методду дээрлик эске албай, ага маани бере албайт экенбиз. Анан жеке жашообуз болсун, же мекеме иши болсун, жумушубузду ырааттуу түрдө аткарбайбыз. Ишибизди тартипсиз башаламан аткарып, жыйынтыгында физикалык жана акыл күчүбүздүн энергиясын түгөтөбүз. Мындайда эффективдүү эмгекке эч качан жетпейбиз. Ысырап болгон күчтү жана бекер корогон энергияны сөз кылганда эсиме атактуу философ Декарт тартылат. Ал Батышта метод менен иштөө доорун ачкан ойчул. Ал адамдар арасында прогресс (өнүгүү) менен регресстин (артта калуунун) айырмасын бөлүп көрсөткөн. Анын ушул жана ушул сыяктуу аракеттери Батышта өнүккөн жаңы цивилизациянын жаралышына өбөлгө болгон. Учурда да дүйнө мамлекеттерин карап көрсөк: жумуш орундарын план, система жана метод менен түзгөн өлкөлөр социалдык жана экономикалык жактан бир топ өнүгүшкөн.

Биз да батыш элдери сыяктуу эмгектене алабыз, алар жасаганды биз деле жасай алабыз. Тескерисинче дүйнөнүн эң эмгекчили түрк элдери саналат. Бирок буга карабай батыш өлкөлөрүнөн бир кыйла эле артта калганбыз. Себеби биз акылыбызды бир багыттуу колдонбой методсуз, башаламан, жумуштун ыгын билбестен көп убакыт жана күч-энергиябызды бекерге коротобуз.

№13 сабак

ЭМГЕКТИН ЖАНА ИЙГИЛИКТИН ЭРЕЖЕЛЕРИ ЖЕ ФОРМУЛАЛАРЫ

Сабактын максаты:

- Эмгектин, ийгиликтин эрежелерин үйрөнүшөт;
- Ийгиликке жетүү үчүн эркти башкара билүү керек экендигин билишет;

Сабактын жабдылышы:

Слайддар, проект ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим слайд аркылуу түшүндүрөт.

1-слайд.

Эмгектин жалпы дисциплиналары²

Окурман! Ар бир иштин жана кесиптин өзүнө гана таандык иштөө жана аткаруу методдору жана эрежелери бар. Муну кесиптин адистери жакшы билишет. Физикалык жана акыл эмгегин талап кылган иштердин жана анда ийгиликке жетүүнүн жолдору, эрежелери, дисциплиналары бар. Мен эрежелерден бир канчасын сага айтып берейин.

➤ Мейли иш үчүн, мейли эмгек үчүн же окуу үчүн болбосун ылайыктуу күн же саат күтпө. Билип кой, ар бир күн жана андагы ар бир саат эң ыңгайлуу учур болуп саналат.

2-слайд.

➤ Иштөө же окуу үчүн ыңгайлуу орун издеп убара болбо. Ар бир орун иштөөгө же окууга ыңгайлуу экенин бил.

3-слайд.

➤ Белгилүү бир күндө же бир учурда аткарыла турган жумушунду (тапшырмаңды, убадаңды) эртеңкиге эч качан таштаба. Себеби ар күндүн өзүнүн түйшүгү, өзүнө жетиштүү иши бар.

4-слайд.

➤ Бир учурда бир гана жумуш аткар. Бир гана сабакка, бир китепке, керек болсо бир бөлүмгө гана көңүлүңдү бур. Концентрацияң жана энергияң чар тарапка чачылып, алсырайсың. Бир эле учурда бир канча иш кылам деген адам эч бирөөсүн аягына чейин так аткара албайт. Дүйнөгө таанымал уулу ислам ойчулу Имам Газалиге «Ихя-и Улум» аттуу өтө чоң көлөмдүү эмгегин кантип бүтүрдүң дегенде ал: «Мен бир учурда бир бөлүмдүн, бир теманын, анын ичинде бир маселенин үстүндө гана изилдедим» - деп жооп берген.

5-слайд.

➤ Баштаган ишти (же сабакты, китепти, бир тапшырманы) бүтүрбөй туруп экинчи бир ишти баштаба. Жарымы гана бүткөн иш - баштала элек иш болуп саналат.

6-слайд.

² Эрежелери

➤ Бир күндүн ишин (сабагын, тапшырмасын) бүтүргөндөн кийин эртеси күнүңдүн жумуштарын планда. Эч болбосо ишти баштаардан мурун кайсыл иш (сабак же китеп) аткарылаары жөнүндө ойлонуштур. Чечимиңди өзгөртпө.

7-слайд.

➤ Бир ишти баштаардан, бир сабакты өздөштүрүүдөн, бир китепти окууга киришүүдөн мурун керектүү нерселерди даярда. Кийин кагаз же калемсап издеп, оюң бөлүнөт.

8-слайд.

➤ Ишке же окууга баштаардан алгач бутаны кароолго алган сыңары көңүл бөл. Даяр бол. Бардык рухий жана физикалык күчүңдү багытта. Өзүңдү бер.

9-слайд.

➤ Бир ишке (сабакка же китепке) баштаардан мурда ал жумушту өтө кыска убакытта өтө жеңил жана сапаттуу бүтүрөөрүңө ишен. Анын жолун тап.

10-слайд.

➤ Аткарып жаткан жумушуңда (сабагыңда, китебиңде, изилдөөңдө) кандайдыр бир кыйынчылык чыкса аны жең, чегинбе! Чегинүү – баягы эле жалкоолуктун жолуна алып барат. Кыйынчылыкты жеңгенден кийин сенде канааттануу болот. Мындай канаат чынында теңдешсиз. Согушта жеңишке жеткен тарап чегинбей эр жүрөктүүлүк менен согушкандар болот. Ал эми жумушта да андан качпай, чегинбей, аягына чейин чыдап олтурган адамга гана ийгилик өзү келет. Тоскоолдуктарга темирдей бекем чечим менен жооп бер, ал ошондо гана жок болот. Ал эми дал ушундай чечим менен «такыр мүмкүн эмес» деген маселени «мүмкүн» кылууга болот.

11-слайд.

➤ Ишиңде алгач жолуккан кыйынчылыкты талкала. Андан кийин гана талкаланган майда тоскоолдуктарды кезек менен жеңүүгө кириш. Ал үчүн мисалы бир китепти же сабакты эң кичине бирдиктерге, главаларга, темаларга бөл. Кезеги менен ар бир теманы эң сонун майдалап, кынтыксыз түшүнбөй туруп экинчи темага эч качан өтпө. Главаларга жана темаларга көр сыяктуу мамиле жаса. Дегеним, ар бир кадамыңды абайлап, бекемдеп, анан гана бас.

12-слайд.

➤ Ишти токтотпостон системалуу жаса. Ар дайым ошол саат келгенде аны үзгүлтүккө учуратпай сөзсүз ишиңе кириш. Жумушуңду көп убакыттар бою аткарбай таштап койбо. Чарчабасаң же оорубасаң эс алуу күндөрү аздан болсо да окууңа көңүл бөлүүнү унутпа. Муну адатка айландыр. Анан да адатыңды таштаба, кайра башынан баштоо мажбурунда калба. Анда мурункудан да кыйын болуп калышы толук мүмкүн.

13-слайд.

➤ Бир ишти тынымсыз аткаруудан тажасаң темпиңди жайлат. Же эс алуу үчүн жумушуңду алмаштыр. Тыныгуу же эс алуу деген шылтоо менен эч качан бош олтурба. Акыл эмгеги менен иштеген адам кен казып иштеген жумушчудан алда канча көп энергия сарптайт. Андан көп иштеп, тез чарчайт.

14-слайд.

➤ Жемиштүү эмгектенүүнү иш жүзүнө ашырып жатканда кудундап, «бүгүнкү ишим жетиштүү, көп иштедим» - деп өзүңдү алдаба. Жумуштун натыйжасына кара. Бүгүн эмнелерди бүткөрүп, эмнелерди өздөштүрдүң? Өзүңө эсеп-кысап кыл.

15-слайд.

➤ Акыл эмгегин талап кылган эмгектер үчүн ар күнкү белгилүү сааттарда системалуу түрдө улантуу кажет. Бул үчүн 2-3 саат жетиштүү болот. Улуу философ Ибн Сина (Авиценна) атактуу «Медицина китеби» эмгегин Багдаддагы бир мечиттин бөлмөсүндө ар күнү эрте мененки намаздан шашке маалына чейин, тактап айтканда 2 саатка жакын гана жазган. Белгилүү англиялык философ Спенсер чоң-чоң эмгектерине күнүгө эки саат гана убакыт короткон. Жылына 1000-1200 беттик чыгарма жараткан француз жазуучусу Емил Золадан мындай ийгилигинин сырын сурашканда ал: «Ар күнү 2-3 саат убакыт бөлүп, жазам» - деп жооп берген.

16-слайд.

➤ Эч качан иштен же окуудан баш тартпагын. Эч качан баш тарта көрбө! Тамчыдан көл жаралат. Тамчы ташты да жарат, тоону тешийт.

17-слайд.

➤ Бир ишти, изилдөөнү баштаганыңда шашылып, сабырсыздыкка алдырба. Ишке олуттуу мамиле жаса, сабырдуу бол. Чечкиндүү болуп кадам сал, бирок шашып кетпе. Эмгектен, оку!

18-слайд.

➤ Ишинде жана окууңда кандайдыр бир ой-пикирди, чекитти шалаакылык кетирип, көңүл чордонунан сыртта калтырба. Кандайдыр бир маселеге «болбогон нерсе» деп маани бербей койбо. «Болбогон нерселерден» чоң зыянга учурап калууң мүмкүн.

19-слайд.

➤ Ар күнү уктаар алдында бүгүн эмнелерге жетишип, эмнелерди аткарганыңды көз алдыңан өткөр. Андан соң эртең эмне кылышың керектигиң жөнүндө да ойлон. Дайым план менен жүр.

20-слайд.

➤ Ар күнү жакшы китептерден үнүңдү катуу чыгарып 5-10 бет оку. Мунун менен сөз сүйлөө маданиятың өнүгөт.

21-слайд.

➤ Цитаталарды, философиялык сөздөрдү, ойлорду жаттап ал. Мунун пайдасы - түшүнүгүң жана сөз казынаң кеңеет. Ошондой эле эске сактоо жөндөмүң да өсөт.

22-слайд.

➤ Бир сабакка тиешелүү китептин главасындагы темаларды окуп бүтүргөндөн соң китепти жаап, кыскача эмнени түшүнсөң ошону корутундулап конспекти жазып коюуң керек. Бир сабакты же бир китепти эң сонун түшүнүүнүн жолу ушул.

23-слайд.

➤ Бир сабактан же китептен окуган темаңды досторуң менен бөлүш, талкуула. Бул метод менен эс тутумуң жакшырат жана теманы өздөштүрөсүң. Муну менен катар эле туура сүйлөөнү жана оюңду так жеткирүүнү калыптандырасың.

24-слайд.

➤ Көңүл бур! Сөздөрүң жана жазган конспектилерин кыска, нуска болсун.

➤ Акыл эмгеги менен алпурушкандардын табияты ар бириники ар башкача, алардын теманы же материалды өздөштүрүү сааттары да ар башка учурлар болот. Кээ бирлери эрте мененки сааттарда, айрымдары түшкү убакыттарда, дагы бирлери түштөн кийин же кечки убактарда материалды жакшы өздөштүрөт. Өзүңдү көзөмөлдө, сен кайсыл маалдарда зээниң ачылат, кайсыл учурлар сен үчүн пайдалуу экенин тап. Дал ошол убактыңды көңүл ачуу сыяктуу нерселерге алмаштырба, ошол сааттарды башка нерселерге арнаба.

25-слайд.

➤ Китепте кездешкен учкул ойлор, афоризмдер жайгашкан бетти атайын барагыңа же жан дептериңе белгилеп ал. Бир макала же баяндама жазганыңда сөзсүз керектүү маалымат казынасы жана булак болуп берет.

➤ Бир тема же маселе жөнүндө жазуудан мурун ошол темага байланыштуу адабияттарды таап оку. Колдонулган булак катары кызмат кылат. Ошол адабияттардагы ойду өз сөздөрүң менен кыскача жазууну өздөштүр. Жаңы ой, эч жерде кездешпеген маалымат издеп убактыңды коротпо.

26-слайд.

➤ Бардык нерседен мурда эне тилиңде жакшы окууну жана сүйлөөнү терең үйрөн. Инсан үчүн эң пайдалуу нерсе - эне тилиңде эркин ой жүгүртүп, ойду эркин жеткирүү болуп эсептелет.

➤ Грамматика максат эмес, курал. Негизги максат акыл көрөңгөнү байытуу.

➤ Кишинин баасы тилиңде жана калеминин учунда. Аны айтылган сөз жана жазылган эмгек гана ачыкка чыгарат.

27-слайд.

➤ Бир ишти аткарсамбы же аткарбасамбы деп эки анжы ойго түшкөн убагыңда экөөнүн кайсыл бири сен үчүн пайдалуураак же зыяндуураак? Алгач таразалап, жети ойлоп бир кес. Пайдасы көбүрөөк, зыяны азыраак болгонун тандап ал.

28-слайд.

➤ Ачууң келип турганда же маанайың жокто бир ишти баштаба. Сабыр кылып тур, ачууң тараган соң бир чечим чыгарасың. Себеби ачуу менен атып турган киши өкүнүч менен кайра олтурат.

➤ Көп сүйлөбө! Сөз атасы келгенде гана негиздүү сүйлөө жетиштүү болот. Баа жана таасир көп сөздө эмес, алар негиздүү сөз менен өлчөнөт.

29-слайд.

➤ Өз убагыңда тилиңди тыюуну бил. Анткени тил жарасы бычактын жараатынан да жаман.

➤ Кимдир бирөөнүн жүзүнө айта албаган кепти анын артынан сөз кылба. Анткени арттан айтылган сөз коркоктуктун эң жаман түрү.

30-слайд.

➤ Билимсиз бирөөнүн түркөйлүгүн айтып айыптаба. Себеби сабатсыз адамдарды эң ачууландырганы жана жиндендиргени анын түркөйлүгүн угуусу.

➤ Жалган айтпа. Жалганчы «качан колго түшүп калат экем» - деп корккон ууру сыяктуу.

31-слайд.

➤ Ар дайым кандай көрүнсөң ошондой бол, же кандай болсоң ошондой көрүн. Болгонундай көрүнбөсөң анда жаныңдагылар үчүн сенден өткөн эки жүздүү акмак адам болбойт дүйнөдө.

➤ Бирөөнүн эзелки иши үчүн кек санаба, бул жаман сапат. Бирөөнүн ийгилигине жана бактылуулугуна көрө албастык кылба. Бирок ага жамандык жеткирбестен атаандаш. Сен да ошондой болууга тырыш.

32-слайд.

➤ Досуңдун көп болушун кааласаң колу ачык адам бол. Ичи тар жана сараң адам дайым жалгыз калат.

➤ Жаш кезинде жакшы достордон тап. Кийин дос тапсаң баары бир мурдагыдай болбойт, «дат баскан темир ширетүүгө жарабайт». «Эски дос эстен кетпейт, жаңы дос баркка жетпейт» деп улуу философиялуу макалдарыбыз айгинелейт.

33-слайд.

➤ Жаштык жалындаган кез болот. Анын баркын, кадырын бил. Жаштыгыңды туура колдон.

➤ Эң баалуу асыл сапат бул – адеп-ахлак болуп саналат. Адептүү болгон адам кайсыл куракта болбосун, кайсыл жер болбосун, баары сүйгөн жакшы адам болуп саналат.

34-слайд.

➤ Адеп-ахлактуу болууга ар дайым тырыш. Адептүүлүк адам үчүн кемибес байлык.

➤ Эң жакын досуң болсо да этияттап азилдеш. Анткени одоно тамашаны айбан да сүйбөйт.

35-слайд.

➤ Достукка бекем бол, сага да бекем дос болушат.

➤ Досторуңа жолдоштугуңду жаман күндөрдө далилде, алар сени башыңа түн түшкөндө таштап кетишпейт.

➤ Досторуңа берил, душманыңа сүйкүмдүү көрүн. Алдыңа чөгөлөгөн душманыңды азарлап кордобо, жоомарттыгыңды көрсөт. Берилгендик жана жоомарттык жогорку адептин эки эселеп жаркырап көрүнүшү.

36-слайд.

➤ Улууларга урмат көрсөт. Кийин улуу болгонунда кичүүлөрдөн сый көрөсүң.

➤ Аялзатына аяр мамиле жаса. Анткени алар адамзаттын энеси эмеспи.

➤ Ата-энеңдин көңүлүн оорутпа. Ата-эненин назарында калган адам эки дүйнө жарыбайт.

37-слайд.

➤ Улуулардын насаатын угуп, тажрыйбаларынан пайдалан. Сөзсүз түрдө алар кетирген каталарды кайталап, анан тажрыйба арттырышың керек эмес. Өкүнүп каласың.

➤ Аягы өкүнүч менен бүтө турган ишти башында ойлон. Өкүнүч алсыз, арсыз гана адамдарга мүнөздүү.

➤ Кичүүлөргө мээрим төк. Убагы келгенде алардан мээрим көрүүгө акылуу болосуң.

38-слайд.

➤ Бекер эле талашып, өжөрлүк кыла бербей. Чындыкты изде жана аны сүй. Чындыкты сүйүү - адам үчүн сүйүүлөрдүн эң улугу.

➤ Кемчиликтеринди билүүгө аракет кыл. Кемчиликтерди билүү – аны оңдой баштоо деген сөз.

➤ Өзгөлөрдөн көргөн жамандыктар сени жакшылык кылуудан тоспосун. Жакшылык эч качан жамандык менен эсептешпейт, ага теңелбейт.

39-слайд.

➤ Текебер боло көрбө. Текебер адам сарымсак жыттанган ооз сымал болот. Мындай ооз баарын өзүнөн оолактатат.

➤ Жөнөкөй, кичи пейил бол. Карапайым адам мөмөлүү даракка окшош. Ал канчалык көп мөмөлөсө ошончолук жерге карай ийилет.

➤ Баары сүйгөн асыл таштай баалуу бол. Асыл таш эч качан жерде калбайт.

➤ Өзүңдөн жогорку жактагыларга эмес, сенден төмөнкү жактагыларды кара. Көңүлүң жайланат.

40-слайд.

➤ Иштеринде жана сөздөрүңдө чындыктан кылча тайба. Жараткан чынчыл адамдарга жардам берет.

➤ Эмгектен! Оку! Иште! Бирок кумарды ташта! Себеби кумар ийгиликтин, ден соолуктун, анан да бактылуулуктун душманы.

➤ Оку! Эмгек кыл! Бирок такыр ач көз болбогун. Ач көз адам майга тийген өгөөнү жалаган мышыкка окшош. Өгөөнү жалаган мышык тилинен чыккан канын билбейт.

➤ Жашооңдо жана анда басчу жолдоруңда белгисиз арсар жолго жана чечимсиздикке түшүп калсаң, андан кутулуу үчүн жарык жылчыгын издегенде сага жамандык каалабай турган адамыңа гана кайрыл. Максатсыз чечимдин айынан өмүр бою өкүнүч менен өтүшүң мүмкүн. Ал эми максаттуу чечим тескерисинче өмүр бою жолуңду жарык кылып турат.

Жаш досум! Жогорку эрежелерди жана формулаларды сени бир окуп унутсун деп жазган жокмун. Мен аларды кулагыңа күмүш сырға кылып айтып бердим. Сенден мени эскерүүңдү күтөм.

№14 сабак
АТА ЖУРТУМ, АТА МУРАСЫМ – СЫЙМЫГЫМ!
(31-август – Кыргыз Республикасынын Эгемендүүлүк
күнүнө карата)

Сабактын максаттары:

- Ата Журтубуздун баалуу ата мурастары менен тааныштыруу;
- окуучулардын Ата Журтун сүйүү жана байыртадан келаткан ата мурастарын кастарлоо сезимдерин өркүндөтүү;
- окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү, ой жүгүртүүсүн өркүндөтүү.

Сабакта колдонулуучу дидактикалык каражаттар: КРнын Гимни, кыргыз тили гимни, кыргыз комузу, «Манас», «Семетей», «Сейтек» жана да кенже баатырдык «Курманбек», «Эр Солтонай», «Эр табылды» ж.б. эпостору, Кыргыз мамлекеттүүлүгү, кыргыз баатырлары туурасындагы окуу материалдары, сүрөттөр, кыргыздын улуттук буюмдары, кийимдери, ж.б. этнографиялык маани-маңызы терең экспонаттар, макеттер.

Сабактын жүрүшү: Сабак башталарда Кыргыз Республикасынын Гимни ойнолот.

Андан соң, «Манас» эпосунан үзүндү уктурулат же окуучулар «Манас» эпосунан үзүндү айтышат. Алып баруучу окуучулар бул монологду айтуу менен сабакты башташат:

Алып баруучу: Кыргыз баласы үчүн эмне ыйык?

1-окуучу: – Кыргыз баласы үчүн Ала-Тоо ыйык!

2-окуучу: - Эне тили ыйык!

3-окуучу: - Улуу «Манасы» ыйык!

4-окуучу: - Ак калпагы, ак боз үйү ыйык.

5-окуучу: – Ак элечеги ыйык!

Алып баруучу: Окуучулар «Манаста» эмне ыйык?

6-окуучу: Манаста Ата Журт – ыйык, анын боштондугу ыйык. Ала-Тоонун бүтүндүгү, ак калпактуу журттун биримдиги ыйык! Акыйкатка, айрыкча, адилеттүүлүккө негизделген достук ыйык!

7-окуучу: «Ата Журттун мүдөөлөрү, калайык-калктын жогорку кызыкчылыктары ыйык. Ата конушка агынан жарылып ачылган адал мээнет ыйык. Мекен алдындагы парз ыйык.

Алып баруучу: «Манаста» дагы эмне улук?

8-окуучу: Эл-журттун мүдөө кызыкчылыктары менен алпурушкан абийир, ар-намыс улук. Ак жашоого умтулган адеп-ахлак улук.

Алып баруучу: «Манаста» дагы эмне ыйык?

9-окуучу: Алмустактан бери келаткан ата-баба салты ыйык. Ала-Тоого атуулдук берилгендик ыйык. Апа ыйык. Ата ыйык. Адамгерчилик ыйык. Улуттук намыс ыйык! «Кыргыз» деген ат ыйык!

Алып баруучу:

Ооба, биз үчүн Ата Журтубуз менен бирге ушундай ата-бабаларыбыздан бери келаткан рухий ата мурастарыбыз ыйык. Анткени алар биздин сыймыгыбыз. Ошол сыймыгыбызды туу туталы! Ал үчүн Манас атабыздын антын эстейли да, антыбызга

Манас атабыздай бекем туралы:

(Манас атанын антын жалпы окуучулар хор менен окушат)

Алты сан аман турганда
Ыйык кыргыз элимди
Душмандын буту басканча,
Асыл кыргыз элимди
Тебелетип бөтөнгө
Кор кылып карап жатканча,
Туулбай туна чөгөйүн,
Тирүү жүрбөй өлөйүн!
Аткарбасам антымды
Төшү түктүү жер урсун!
Төбөсү ыйык көк урсун
Көкө Теңир өзү урсун!

А.Б. «Манастагы» ушундай ыйыктарды туу туткан анын уулу Семетей ата жолун улап, эли-жерин душмандан ажыратып коргоп калуунун дагы бир улуу үлгүсүн көрсөткөн.

Урматтуу окуучулар, азыр ошол эпизодду окуучулардын аткаруусунда чогуу көрөлү.

(Сценка)

Алып баруучу: Айкөл Манас душмандан жарадар болуп Чоң казаттан жаралуу кайтып, Таласта каза болот. Ошондо анын туугандары Абыке, Көбөш Манастын тагын талашып, Каныкейди кордоп алты айлык Семетейди жок кылгылары келет. 80ге чыккан Чыйырды эне Каныкей менен бирге Кан Бакайдын кеңеши менен Семетейди алып төркүнүнө качат. Семетей эл-журт, ата-тегин билбей таятасы Темиркандын үйүндө жүрүп 12 жашка чыгат. Жаңыдан жетилип келаткан Семетей Сары тазга жолугуп «элиң – кыргыз, жериң – Талас, атаң – Манас» деп угуп, энесине ачуулуу келет.

Семетей:

– Карааным – энем, энекем,
Кааласам кадыр түшүмсүң,
Төбөдө жарык күнүмсүң.
Теңиз атам өлгөндө,
Сан казына дүнүйөң
Чачып келген экенсиң.
Төркүнгө тентип, энекем,
Мен жетимди көтөрүп,
Качып келген экенсиң,
Алп Манастын баласы
Батпагансып элиме
Качып жүрөр жөн кайда?

Катыгүн, энем, эл кайда?
Азапты тарткан энекем
Элим кайда? Мен кайда?

Каныкей:

Оо, кулунум, угуп ал
Аргын, кыргыз аралаш
Элдин жайын айтайын,
Жылгындуу Кең-Кол, кең Талас
Жердин жайын айтайын.
Кагылайын, кулунум,
Калкыңдын жайын айтайын,
Болуп келген кадимден
Салтыңдын жайын айтайын.
Карылары нарк айтып
Калың журтка салт айтып
Көк сүлөөсүн, кундуз бөрк,
Чалдары сыпаа кыргыздын.
Калбыр өпкө, жез канат
Желдей күлүк минген ат
Балдары сонун кыргыздын.
Кийгендери кандагай
Кыймылдары шамдагай
Каленгер чачпак, кең соору
Келини сонун кыргыздын.
Кызылдан кийген күрмөнү,
Кыркалай таккан түймөнү,
Жаш кайыңдай буралган,
Тал чыбыктай суналган,
Кулачтап чачын тарашкан
Ак калпактуу, кызыл чок
Алганына жарашкан
Кызыл беттүү, кымча бел
Кыздары сонун кыргыздын.
Жоо-жарагын шайланып,
Касташкан калың жоо болсо
Кара барчын айланып,
Темир калкан бото кур
Уулдары баатыр кыргыздын.
Белдемчисин байлашкан
Кыңылдаган балдарга
Кымыз менен сүт берген,
Кемпири сонун кыргыздын.
Телегейи тептегиз

Жери жакшы кыргыздын
Өзөгүн берген өз десе
Эли сонун кыргыздын!

Алып баруучу: Ооба, элибиздин эзелтеден келаткан ушундай ата-мурастары улук, Ата Журту ыйык! Ошондой ыйык сезимдерди сактап келатканыбыз – биздин түптүү эл экенибизди далили.

10-окуучу: Элибизди эл кылып келаткан улуу белгибиз – бул эне тилибиз – кыргыз тили.

«Кыргыз тили кылымдарды карыткан, Эч им аны өчүрө албайт тарыхтан; Кыргыз тили улуу «Манасын» сактап калды, «Манас» кыргыз тилин өчүрбөй улантып келди.

11-окуучу: Элибизди башкаларга таанытып келаткан белгилерибиздин дагы бири аталарыбыздын Ала-Тоодой ак калпагы!

12-окуучу: Энелерибиздин ак боз үйүндөй ак элечеги!

13-окуучу:

Коңгуроо добуштуу үч кыл өрүк комузу!
Кыздарынын үкү топу, шөкүлөсү.

15-окуучу:

Ак калпагы кыргыздын,
Ак жүзүндөй нур кыздын,
Ак кар баскан тоолордо
Ак нурундай жылдыздын.

16-окуучу:

Сүлөөсүндөн, суусардан,
Кастарланып тигилген,
Тебетейлер байыртан
Баалуу башка кийимден.

17-окуучу:

Ак кар жааса тоолордо,
Бийиктигин билдирет.
Ак элечек эненин
Ыйыктыгын билдирет.

18-окуучу:

Саамайлары сеңселген
Көрк кошулган көркүнө
Кызыл кымкап, кундуз жээк,
Кыздар кийген шөкүлө.

19-окуучу:

Кыргыздын кыргыз болушу,
Коңгуроо үндүү добушу,
Кылымдар бою өчпөгөн
Үч кылдуу өрүк комузу!

(Г. Казыбай кызы)

Алып баруучу: Кыргыз комузунун өмүр тарыхы кыргыз элинин өмүр тарыхы менен бирдей экенин билесиңерби, балдар?

20-окуучу: «Биздин замандын 33-жылы, кытайдын Хан солаласына Юанди деген падыша болуп турганда Ван Жао-Чүн деген адам кызын Хундарга күйөөгө узаткан. Ошондо ал Хундарга барып кайра кайтканда алардын музыкалык аспабын ала келген. Бул эмне деген аспап? дегенде Ван Жао Чүн «хун бы сы» деп жооп берген. Мунун өзү кытай жазмасы аркылуу биздин улуттук музыкалык аспабыбыздын аты тарыхта биринчи ирет кагазга түшүшү болгон.

21-окуучу: Жапанианын кылдуу музыкалык аспабынын теги да биздин комуз экенин тарых тастыктады. Көрсө, Уйгур-Орхон каганатынын доорунда вассал болуп турган Кыргыз хандыгы Таң солаласынын падышасына баалуу терилер менен кошо комуз тартуулаган экен. VII-VIII кылымда жапондор кытай жазмасын өз жазуусу катары кабыл алганда, кытай падышасы кыргыздар белек кылган комузду Япон падышасына тартуу кылган. Япондуктардын кылдуу аспабы «Кутону» ошентип кыргыз комузунун үлгүсүндө жасашкан экен.

Алып баруучу: Ооба, балдар, элибиздин ошондой улуу мурастары бар экендигинен улам бүгүн да дүйнө элдеринин улуу көчүндө өзүнүн эгемендигин жоготпой өз алдынча жол тандап келечекке бара берет. Ал үчүн, балдар, бизге эң биринчи эмне керек?

22-окуучу: Ынтымак керек. Ошол үчүн касиеттүү Мойт акебиз:

Ырыс алды – ынтымак,

Ынтымагы бар элдин

Айсыз кара түндө да

Асманында күн турат.

Ынтымагы жок элдин

Балдары кирет ыркырап.

Ачык-жарык күндө да

Асманында түн турат, – деп элдин ынтымакка чакырыптыр.

23-окуучу: Ал эми кереметтүү Сарт акебиз, элибизди биримдикти нарк-насиПКе үндөп:

Аска-аска-аска тоо

Аягы барып чап болот.

Атадан алтоо болсоң да,

Сыйлашпаса жат болот.

Мыкты чыкчу жарандар

Өзүнө өзү сак болот.

Иштеген иши так болот

Башына таалай бак конот, – деп нуска калтырыптыр.

24-окуучу: Ал эми, Исхак Раззаков атабыз, коом менен адамдын жан дүйнөсү бир экенин зирек баамдап:

Сен таза болсоң,

Мен таза болсом,

Биз таза болсок

Коом таза болот! – деп абийир ар-намыска, рухий тазалыкка чакырган эмеспи!

25-окуучу: Ал эми «ааламдын Айтматову» аталган Чыңгыз атабыз:

«Ичкен ашына семирп, кийген кийимине мактанып, жеткен кызматына манчыркап тоюп калды, тынып калды дегенче, адамдын адамдык сапатынан кеткени – дей бер.

«Адамзатка эң кыйын нерсе – күн сайын Адам болуу. Күн сайын Адам бойдон калуу!» – деп, адамдык сапатты жоготпоого чакырган экен да! Ошондо гана биз Ата Журтубуздун татыктуу жараны болобуз! Ошондо гана биз Ата Журтубузду сүйүп, анын биримдигин сактап калабыз, ошондо гана ата мурастарыбызды туу тутуп, сыймыктанган болобуз.

Алып баруучу: Эң туура айттыңар! Силер дагы ошол Манас атабыздай, алардын кечээки жана бүгүнкү улуу урпактарындай ар намыстуу, Ата Журтун сүйгөн, ата мурастарын урматтаган патриот, уул-кыздарынан болгула!

№15 сабак

МЕН КИММИН?

Сабактын максаттары:

- адамдардын окшош жактарын жана айырмачылыктарын түшүнүп калат;
- оң сапаттарды калыптандырууга багыт алат;
- терс сапаттарын жойгонго аракеттенет;
- өзүнүн ким жана кандай экендигине ынанат.

Сабактын жабдылышы: китептер, ватман, түрдүү карандаш, скотч, А-4 өлчөмүндөгү барактар ж.б.

I.Сабакка чейин:

Бул сабак эмне берет?

- өздөрүн тааный алышат;
- бири-бирин тереңирээк билишет;
- мамиле курууга үйрөнүшөт.

Сабактын өбөлгөсү: Окуучулардын априордук билими

Убакытты бөлүштүрүү:

- Саламдашуу, уюштуруу – 3 мүнөт;
- Сабактын максатын жарыялоо – 1 мүнөт;
- “Менин дүйнөм” көнүгүүсү – 10 мүнөт;
- Мугалимдин сөзү – 1 мүнөт;
- Психологиялык жумуштар – 5 мүнөт;
- Мугалимдин сөзү – 1 мүнөт;
- Астрологиялык жумуштар – 9 мүнөт;
- Психологиялык тест – 4 мүнөт;
- Анкета түзүү, аны жактоо – 9 мүнөт;
- Жыйынтыктоо – 2 мүнөт.

II.Сабак:

Сабактын жүрүшү: Сабак “Айтчы мага жакшы сөз” оюну менен башталат.

Мугалим:

“Мен киммин? Мен бир акын жамансары,

Колунда койкоңдогон калем сабы.

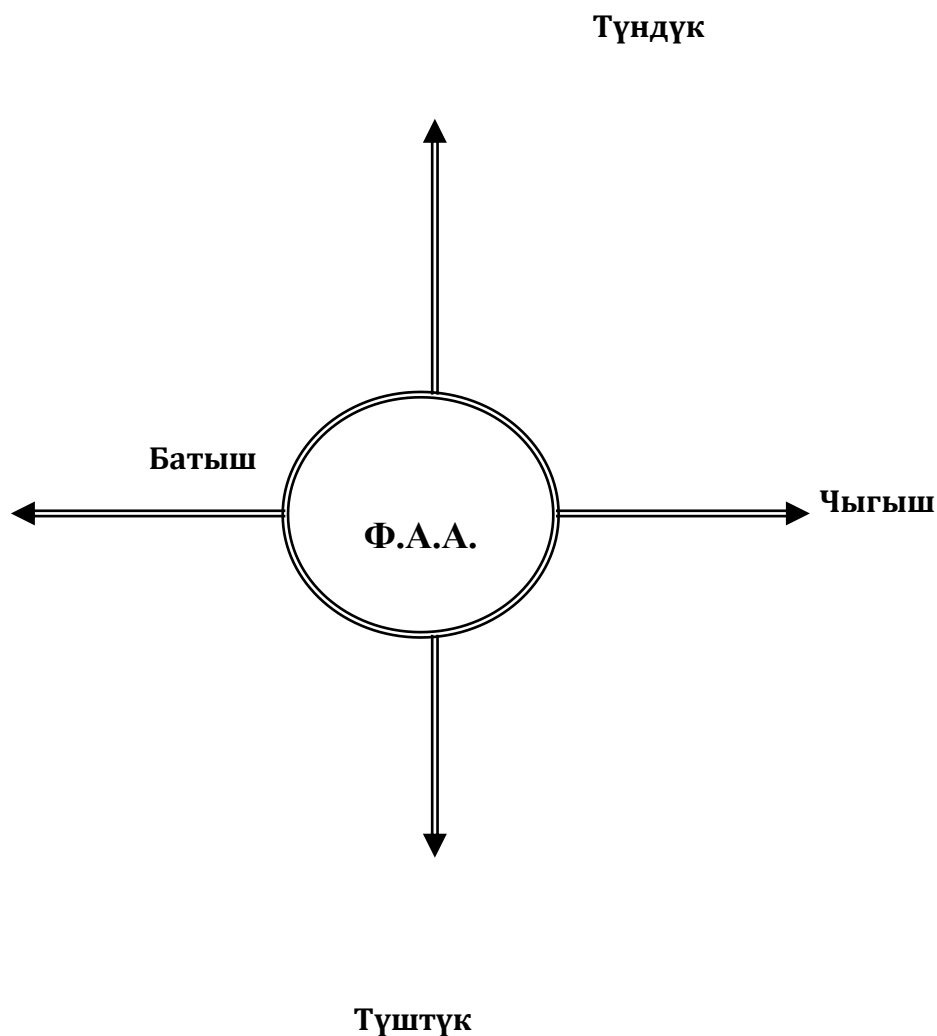
Энекем эптеп төрөп койсо керек,

Кыргызда көбөйсүн деп адам саны” – деп белгилүү акыныбыз Байдылда Сарногоев айткан экен. Биз бүгүн сабакта баарыбыз өзүбүзгө “Мен киммин?” деген суроону алдыбызга коюп, ал суроого жооп издемекчибиз. Демек, бүгүнкү өтө турган сабагыбыздын темасы “Мен киммин?” деп аталат экен, балдар.

Сабактын максаттары жарыяланат – 1 мүнөт

“Менин дүйнөм” көнүгүүсү – 10 мүнөт

Окуучуларга А-4 өлчөмүндөгү барак таркатылат. Ал баракка төмөнкүдөй тартипте өздөрүнүн дүйнөсүн түзүшөт жана аны жакташат.

Глобуска (көк түс) окуучунун аты-жөнү жазылат.

Түндүккө (жашыл түс) окуучулар өзгөрүлбөс сапаттарын (туулган жери, күнү, айы, жылы, улуту, жынысы, темпераменти, уруусу, расасы ж.б) жазышат.

Түштүккө (сары түс) өзгөрүлүшү мүмкүн (курагы, түсү, ден соолугу, жашаган жери, окуусу, хоббиси, жумушу, кесиби ж.б) инсандык мүнөздөмөлөрдү жазышат.

Батышка (кара жана ак түс) оң жана терс сапаттары, **Чыгышка (жашыл же кызыл түс)** келечектеги кесиби, максаты жазылат да, бардыгынын фону боёлот. Ушулардын бардыгы аткарылса, анда “Менин дүйнөм” көнүгүүсү болот.

Психологиялык жумуштар – 5 мүнөт

Мугалим доскага эрежеси менен жазылган темпераменттин түрлөрүн илет. Аны класс менен бирдикте окуп, талкуулап, ар бир окуучунун темпераментин аныктайт.

Астрологиялык жумуштар – 9 мүнөт

Мугалим: Бул жарык дүйнөгө келген адамдын туулган күнүнө карата болгон жылдыз белгилери бар. Ал белгилердеги адамдар кандай мүнөздөргө, сапаттарга ээ. Анда ошол мүнөз-сапаттарыбызды таркатмалар аркылуу билип алалы. Бир нерсени эске алуу зарыл: ар бир жылдыз белгилери толугу менен дал келе бербейт, бирок айрым учурлары менен макул болушубуз мүмкүн.

БАЛДАРДЫН ТУУЛГАН КҮНДӨРҮ

Туулган күнү	Окуучунун аты-жөнү	СЕЛКИ 24.08 – 23.09
		Мүнөзүндөгү өзгөчө касиеттер – сындoo жана өнүктүрүү. Мүнөзүндөгү оң сапаттар – токтоо, үнөмчүл, иш билги, жоопкер, ар бир майда-баратка чейин көңүл бурат. Алдына койгон ишти сезимталдык менен жасоону көздөйт. Мүнөзүндөгү терс сапаттар – жан дүйнө менен ишине берилбейт, мерез, майдачыл, сынчыл, кыйкымчыл.

Туулган күнү	Окуучунун аты-жөнү	ТАРАЗА 24.09 – 23.10
		Мүнөзүндөгү өзгөчө касиеттер – чындыкка баа берүү, өркүндөтүү. Мүнөзүндөгү оң сапаттар – элпек, жагымдуу жана таасирлүү, элге алымдуу, чыр-чатакты жактырбайт, бардык иштин көзүн табууга жөндөмдүү, баалуулукту барктоого туруктуу. Алдына койгон ишти сезимталдык менен жасоону көздөйт. Мүнөзүндөгү терс сапаттар – чечкинсиз, тандоо учурундагы абалга жөндөмсүз, жалгыздыкка чыдамсыз, тынчы жок, курулай акыл үйрөткөнгө уста, көңүлү бир нерседен тез чөгөт, тез калат.

Туулган күнү	Окуучунун аты-жөнү	БӨЙӨН 24.10 – 22.11
		Мүнөзүндөгү өзгөчө касиеттер – башкаруу жана көзөмөлдөө. Мүнөзүндөгү оң сапаттар- максаттуу, темпераменттүү, жыйынчактуу, көз карандысыз, күчтүү интуицияга ээ, ар кандай кырдаалдан чыгып кете алат. Кайраттуу, чыдамдуу, чечкиндүү, жоопкерчиликтүү. Алдына койгон ишти сезимталдык менен жасоону көздөйт. Мүнөзүндөгү терс сапаттар-жеке кызыкчылыгын

		жаогору коёт, мансапкор, өзүмчүл, кекчил, таш боор, бир сырдуу.
--	--	---

Туулган күнү	Окуучунун аты-жөнү	ЖААЧЫ 23.11 – 21.12
		Мүнөзүндөгү өзгөчө касиеттер – акылдашуу жана башкаруу.
		Мүнөзүндөгү оң сапаттар – активдүү, ачык-айрым, шайыр, чынчыл, ынтымакчыл, философиялуу ой жүгүрткөндү сүйөт, акыйкатчыл, эр жүрөк, жөн билги. Мүнөзүндөгү терс сапаттар – бой көтөрмө, чыдамсыз, тил табышууга жөндөмү жок, ак-караны ылгабайт, өзүмчүл, буйрукчул.

Туулган күнү	Окуучунун аты-жөнү	ТОО ТЕКЕ 22.12 – 20.01
		Мүнөзүндөгү өзгөчө касиеттер – өйдөлөө жана майда кадамдоо менен тандаган жагына багыт алуу.
		Мүнөзүндөгү оң сапаттар – максаттуу, аяр, эмгекчил, жоопкер, ишти “жети өлчөп, бир кесип” жасайт. Баш ийгенди да жана башкарганды да билет. Туруктуу жана негиздөөчү. Мүнөзүндөгү терс сапаттар – түнт, чектелген, консервативдүү, ийкемсиз, шектүү, кызганчаак, “аш койсоң аш, таш койсоң таш коёт”, мансапкор.

Туулган күнү	Окуучунун аты-жөнү	СУУПЕРИ 21.01 – 20.02
		Мүнөзүндөгү өзгөчө касиеттер – чындыкты издөө. Мүнөзүндөгү оң сапаттар – көз карандысыз, оригиналдуу, ойлоп тапкыч, сөзмөр, туруктуу, гуманист, чындык издөөгө баш оту менен берилет. Алдына койгон ишти сезимталдык менен жасоону көздөйт. Мүнөзүндөгү терс сапаттар – өзүмчүл, ак-караны

		ылгабайт, жоопкерчиликсиз, баканооз.
--	--	--------------------------------------

Туулган күнү	Окуучунун аты-жөнү	БАЛЫК 21.02 – 20.03
		Мүнөзүндөгү өзгөчө касиеттер – түшүндүрүү жана чыгармачылык менен аткаруу. Мүнөзүндөгү оң сапаттар – ийкемдүү, жумшак, камкор, жардамын эч кимден аябайт. Мүнөзүндөгү терс сапаттар – таарынчаак, бир аз жалкоолугу бар, ар кайсы таасирлерге тез берилген.

Туулган күнү	Окуучунун аты-жөнү	ТОКТУ 21.03 – 20.04
		Мүнөзүндөгү өзгөчө касиеттер – күрөшүү жана ар дайым биринчи болуу. Энергиялуу, бет албаганынан кайтпаган, тырышчаак, көз карандысыз, максаттуу, күчтүү, ишенимдүү. Мүнөзүндөгү терс сапаттар – өзү каалагандай жүрөт, эрки жок, кандай гана болбосун биринчи болуу, өзүнө гана ишенет.

Туулган күнү	Окуучунун аты-жөнү	БУКАЧАР 21.04 – 20.05
		Мүнөзүндөгү өзгөчө касиеттер – курат жана коргойт. Мүнөзүндөгү оң сапаттар – тайманбас, эрктүү, туруктуу, комфорттуулукту жактырат. Музыка, искусствону сүйөт, чечкиндүү, эмгекчил, өз алдынча, токтоо. Мүнөзүндөгү терс сапаттар – бетке чабар, көнүл ачууну жактырат, аң-сезими тар жана кыбыр.
Туулган күнү	Окуучунун аты-жөнү	ЭГИЗДЕР 21.05 – 21.06
		Мүнөзүндөгү өзгөчө касиеттер – ойлоп чыгаруу жана пикирлешүү. Мүнөзүндөгү оң сапаттар – интеллектуалдуу, ишкердиктин бардык түрүнө жөндөмдүү, тез кабылдайт жана жыйынтык

		чыгара билет, бир учурда бир канча иш жасай алат, бирөөлөр менен тил табыша алат. Мүнөзүндөгү терс сапаттар – кеп жебес, ачуулуу, каяшачыл, кыйкымчыл, бир топ ишке илешет, жыйынтык чыгарбайт.
--	--	---

Туулган күнү	Окуучунун аты-жөнү	ЧАЯН 22.06 – 22.07
		Мүнөзүндөгү өзгөчө касиеттер – алдын ала айтуу жана тарбиялоо.
		Мүнөзүндөгү оң сапаттар – сезгич, кабылдагыч, жоопкерчиликтүү, үй жандуу, өз алдынчалуу, камкор жана күйүмдүү, сак, үнөмчүл, так, сылык. Мүнөзүндөгү терс сапаттар – ашыкча сезгич, таарынчаак, бир сырдуу, түнт.

Туулган күнү	Окуучунун аты-жөнү	АРСТАН 23.07 – 23.08
		Мүнөзүндөгү өзгөчө касиеттер – бийлик, кудуреттүүлүк. Мүнөзүндөгү оң сапаттар – текебердүү, өз ордун билет, ачык, ак көңүл, колу ачык, жоопкерчиликтүү, олуттуу. Мүнөзүндөгү терс сапаттар – чын тийбес, бой көтөрмө, көңүл бурууну, тизе бүгүүнү жактырат.

Мугалим: Мына балдар, таркатмалар аркылуу мен киммин? Кандаймын? деген суроолорго дагы бир ирет жооп таптык. Анда кайрадан өзүбүздүн ким экендигибизди төмөндөгү психологиялык тест аркылуу билели.

Психологиялык тест – 4 мүнөт

Ар бир окуучу 3 жакшы көргөн жаныбарын номерлеп жазат.

1. Эң жакшы көргөн жаныбары: _____; (Биринчи таанышкан адам ушул жаныбардын мүнөзүнө окшотот).

2. Жакшы көргөн жаныбары: _____; (Жакындан таанышса, ушул жаныбардын мүнөзүнө жакын адам болот).

3. Жакшыраак көргөн жаныбары: _____, (Өтө жакындан, чындап бири-бири менен таанышса, ушул жаныбардын дал өзүндөй мүнөздөгү адам болуп чыга келет).

Мугалим: Ар бир адам – кайталангыс инсанбыз. Дүйнөнү өзүбүздүн фантазиябызга, көз карашыбызга, чыгармачылыгыбызга жана маанайыбызга карата кабылдайбыз. Бирок баарыбыз бири-бирибизден айырмаланып, кайсы бир жактарыбыз боюнча окшош болот экенбиз. Бул айтылгандарды жогоруда билип, тастыктап алдык.

Үй тапшырма: Бүтпөй калган анкеталарды аягына чейин жазып келебиз.

Мугалим: Анда бүгүнкү сабакты новатор акын Алыкул Осмоновдун төмөнкү ыры менен жыйынтыктаймын:

Түгөнбөйлү, бар бололу, курдаштар,
Узак, узак, узак болсун бул сапар.
Кылым бүтүп дүйнөдө жок болсок да,
Кайра кайтып, жолугушчу жолдор бар.

III. Сабактан кийин:

- ❖ окуучулар кимдин, кандай? экендигин билишет;
- ❖ адамдардын өзгөрүлбөс, өзгөрүлмө инсандык мүнөздөмөлөрүн билүү менен аны айырмалай алышат;
- ❖ жекече, топто иштөөнү өздөштүрөт;
- ❖ адамдар пикирлешкенде анын сапаты, күлк-мүнөзү кандай мааниге ээ экендигин түшүнүп жетет;
- ❖ жагымдуу чөйрө түзүүчү адамдардын тобун тандоону үйрөнөт.

№16 сабак

АТА – АСКАР ТОО, ЭНЕ – БАШАТ БУЛАК, БАЛА – АЛАРДЫН ОРТОСУНДАГЫ ШАМ ЧЫРАК

Сабактын максаттары:

- ата-эненин, баланын үй-бүлөдө ордун жана ролун билишет;
- ата-эне жана бала ар дайым бири-бирине сый-урмат менен мамиле жасоо керектигин билишет; акыл-эсин өстүрүү менен кабыл алуусун, эсте тутуусун, ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө өбөлгө алышат;
- ата-энени урматтоо менен сабырдуу, адамгерчиликтүү, боорукер болууга аракеттенишет; үй-бүлөдө ата-эненин, баланын ордун билип, бири-бирин сыйлоого тарбияланышат.

Сабактын тиби: жаңы түшүнүктөрдү өздөштүрүү сабагы

Сабактын усулу: интерактивдүү ыкма

Сабак аралык байланыш: кыргыз тили жана адабияты, жаран таануу, адеп, музыка, психология, педагогика

Сабактын жабдылышы:

- С.Момуналиев “Толеранттуулукка тарбиялоо боюнча сабактардын иштелмелеринин жыйнагы” мектеп мугалимдери үчүн усулдук колдонмо. UNISEF, август, 2013 (7-89-беттер);
- А.Муратов “Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы” 1-китеп. Бишкек: “Турар”, 2011 (525-549-беттер);
- К.Нускаев “2200 макал-лакаптар” Бишкек: Бийиктик, 2003 (А-Б-Ж-Э);
- Ж.Жоокаев “Психологиялык тест”. Бишкек: “Педагогика” 2001 (34-36-беттер);
- Түстүү барактар, учкул сөздөр жазылган дубал газеталар, ватман, скотч, таркатмалар ж.б.

I.Сабакка чейин:

Бул сабак эмне берет?

- үй-бүлө жөнүндө түшүнүк алышат;
- келечектеги өз үй-бүлөсү жөнүндө ойлонушат;
- ата-эне менен баланын ортосундагы мамиле жөнүндө кабардар болушат;
- баланы кантип тарбиялоону үйрөнүшөт.

Өбөлгөлөр:

- окуучулардын априордук билимдери;
- окуучулардын өз алдынча ой жүгүртө билгени;
- турмуштук тажрыйбалардын жыйындысы.

Убакытты бөлүштүрүү:

- Уюштуруу – 5 мүнөт;
- Минилекция – 4 мүнөт;
- Топторго бөлүштүрүү – 1 мүнөт;
- Түстөр жөнүндө маалымат – 3 мүнөт;
- Алардын тапшырмасы – 5 мүнөт;
- Тапшырмалардын жүзачары – 15 мүнөт;
- Обондуу ырды угуу, талкуулоо – 6 мүнөт;

- Оозеки баалоо, үй тапшырма – 2 мүнөт;
- Жыйынтыктоо – 2 мүнөт.

Топтоштуруу: үч топко бөлүнөт.

1. “Кызыл” тобу
2. “Жашыл” тобу”
3. “Сары” тобу

II.Сабак:

Сабактын жүрүшү. Уюштуруу: Сабакты баштардан мурда маанайларды көтөрүү үчүн “Менин атам жана апам” оюну ойнотулат. Оюндун максаты-ата-эненин ордун белгилөө, туура мамиле жасоого калыптандыруу.

Менин атам – камкор	Менин апам – мээримдүү
Менин атам – акылдуу	Менин апам – боорукер
Менин атам – жоопкерчиликтүү	Менин апам – сүйкүмдүү
Менин атам – сабырдуу	Менин апам – өнөрлүү
Менин атам – адамгерчиликтүү	Менин апам – ак ниет

Талкуулоо үчүн суроолор (дебрифинг):

1. Эмне үчүн атаңар камкор?
2. Эмне үчүн апаңар мээримдүү?
3. Айткан сөзүңөрдү далилдегиле.

Минилекция (мугалим көркөм окуп , түшүндүрүп берет).

Ата деген – башталыш. Деңиз суусу дарыядан, дарыя булактан башталгандай, сен атаңдан башталгансың. Сен – атандын уландысысың. Сени жаратуучу – атаң. Атаң болбосо, сен болмок эмессиң. Демек, сенин мал-мүлкүң, үй-бүлөң, тапкан-ташыганың да атаңдан башталат.

Мухаммед пайгамбар алейхис-салам айтат: “Өзүң да, малың да түпкүлүгү атаңдыкыдыр”, – деп. Ислам дининде атанын баркы, кадыры өтө жогору коюлат, ага акаарат келтирүү Аллага акаарат келтирүү сыңары каралат. Ошондуктан элибизде “Ата ыраазы – кудай ыраазы”, – деп коёт.

Ата-үй-бүлө кыйынчылыктарын, балдардын азап-тозогун жүктөп бараткан кербен сыяктанат, ал ошол эле кезде коом, көпчүлүк менен өз үй-бүлөсүн туташтырып турган руханий да, материалдык да көпүрө. Бүт кыйынчылыкты бизден тосуп көтөрүп турган бекем түркүк.

Эгер атаңар бул дүйнөдөн өтүп кеткен болсо, хадисте айтылгандай: “Ким атасы көрүстөндө жатканда да ага жакшылык кааласа, атасынан кийин анын досторуна жакшылык кылсын”. “Атаң өлсө да, атаңды көргөн өлбөсүн”, – деген кептин чындыгы бар.

“Ата-энеге кызмат кылуу – бейишке кирүү” делинет. Ата-энеси менен ал-акыбал сурашпаган балага бейиштин эшиктери жабык болот экен. “Ата Журтум, Ата Мекеним” деген сөздөрдүн “Ата” деген сөз менен катар келишинде аябай чоң маани,

эсепсиз байлык жатат. “Бир ата жүз тарбиячыдан өйдө”, – дейт белгилүү психолог Ж.Герберт. Ошол ата-энеге биз бир өмүр карызбыз.

Ал эми эне бар үчүн биз барбыз, аалам бар, адам бар, турмуш бар, жашоо бар. Сиз жана биз бир кичинекей тамчы суудан эненин денесинде кыймылга кирип, бир бурдам эттен чоңоюп адам болгонбуз. Муну үчүн эң биринчи энеге карыздарбыз.

Пайгамбарыбыз Мухаммед алайхис-салам хадистеринде: “Алланын алдында төрөгөн аял төрөбөгөн чырайлуу аялга караганда өйдөрөөктүр”, – деп айтат. Дагы бир осуяттарында “Кимге жакшылык кылайын?” деген суроосуна: “Адегенде энеңе, дагы энеңе жана дагы энеңе, анан атаңа жакшылык кыл” – деп үч жолу “энеңе”, анан барып төртүнчүсүндө “атаңа” деген. Эне деген ушундай улук, адамдын жаралышына, өсүшүнө, инсан болушуна ушул эне биринчи кезекте себепкер.

Бир уламышта минтип айтылат: Кыз сүйөмүн деген жигитине: “Сен энеңдин жүрөгүн сууруп алып, мага алып келсең, мен сага күйөөгө чыгууга макул болом” – дейт. Бул кыздын шартын жигит энесине келип айтса, энеси макул болот да, жүрөгүн сууруп берет. Энесинин жүрөгүн алып антаңдап шашып бараткан жигит бир жерге чалынып жыгылат. Ошондо эненин жүрөгү айтат дейт: “Атаны, балам ай, абайлап баспайт белең, бир жериң катуу тийип калбадыбы?” Эне деген ушундай. “Баланын билеги ооруса, эненин жүрөгү ооруйт” – деп төгүн жерден айтылбаган экен.

Күндөн сурашат экен: “Сенин табыңдан өткөн тап барбы?”, – дешип: “Бар, – дейт экен ал, – бул – эненин мээримин”. Өлүмдөн сурашыптыр: “Сага тең келе турган күч барбы?” – дешип: “Бар, – дейт экен ал, – бул – эненин мээримин”. Ошон үчүн: “Эне мээримин ташты эритет, эне каары тоону кулатат” – деп айтылып келет. Эненин орду энелик менен, ургаачы-аялдык парыз менен гана өлчөнбөйт: “Ата дүйнөдөн көз жумганда, балдары үчүн атанын ордун баса турган аял гана чыныгы энедир” – деп айткан немец акыны И.Гёте. Ошондуктан, “Бейиш – энелердин таман астында”.

Чындыгында, жогорудагы икаяларга назар салсак, ата биз үчүн аскар тоо, жөлөгүбүз, таянычыбыз. Ал эми энебиз баарынан мурда башат булак, мээримдүүлүктүн соолбос булагы. “Баласыз үй – мазар, балалуу үй – базар” – дегендей, биз балдар ата-энелерге шам чыракпыз.

“Кызыл”, “Жашыл”, “Сары” түстөрдү сүйгөн окуучуларды топторго бөлүү. Ушул түстөрдү сүйгөн окуучулардын мүнөзүн айтып берүү.

Кызыл өң – өтө берилгендикти, шыктангандыкты билдирүүчү дилгирленгендиктин, ышкыбоздуктун өңү. Эгер сен бул өңдү сүйсө, анда тайманбас, эрки күчтүү, бийликти чексиз сүйгөн, мамилечил, ачуусу чукул, күйкөлөктөнгөн адамсың. Мүнөзүң ушуга туура келет, буга анын альтуристтигин (өз камын ойлобой башкалар үчүн жүргөндүгүн) да кошсо болот.

Жашыл түстүү папка бардык убакта реалисттерге кабылат. Ал эми жашыл өң – жадыраган жаздын, чыныгы жашоонун жана жаратылыштын өңү. Бул өңдү артык көргөндөр башка адамдардын таасиринен коркот, өз жолун издей баштайт. Жашыл өңдү жактырбагандар карапайым проблемалардан жаа бою качат, кыйынчылыктар – алар үчүн кол жеткис бийиктик.

Сары өң – адамдын интеллигенттүүлүгүн билдирет, алар адамдар менен тартынбай мамилешет. Бул өң сабырдуулуктун символу болуп саналат. Сары өңдү жактыргандар – өзүнүн сүйүктүү адамдарынын арасында ушунчалык элчил,

мамилечил, тартынбас, көптү билүүгө кызыккан, чөйрөгө тез эле үйүр алышып кете ала турган адамдар. Алар өзү жактырган нерселерден ыракат алууга ийкемдүү келишет жана өзүнө адамдарды тез тарта ала турган инсан катары көрсөтө алат. Ал эми жагымсыз чөйрөгө шектенген маанайда, бир маанилүү маселенин үстүндө ой жүгүртүп жаткандай түр көрсөтүп, адамдар менен сүйлөшкүсү келбегендей абалда болуп, өзүн анча жакшы сезбейт.

Тапшырмалар:

“Кызыл” тобуна: “ата, эне, бала” сөздөрүнө синквейн түзүү.

Ата	Эне	Бала
Камкор, жоопкерчиликтүү	Мээримдүү, жароокер	Эрке, сүйкүмдүү
Багат, коргойт, үйрөтөт	Тарбиялайт, терметет, сүйөт	Ыйлайт, торолот, чоңоёт
Ата – билек, эне – жүрөк	Бейиш – эненин таман астында	Бала, баланын иши чала
Үй-бүлө башчысы	Апа	Перзент

“Жашыл” тобуна: ата-эне, бала жөнүндөгү макал-лакаптардан жазуу.

Ата – өчпөс чырак, эне – соолбос булак.

Ата – мекен, эне – нур, бала – бакыт;

Атанын уулу болуу – урмат, элдин уулу болуу – кымбат;

Ата – балага сынчы;

Аталар сөзү – акылдын көзү;

Аталуу жетим – арсыз жетим, энелүү жетим – эрке жетим;

Атам, энем бар болсун, оозу-мурду жок болсун;

Атаң барда эл тааны, атың барда жер тааны;

Аскар-аскар, аскар тоо, Аягы барып чат болот,

Атадан алтоо болсо да, сыйлашпаса жат болот;

Атадан калган мал барбы, аяна турган жан барбы;

Атаңа көрсөткөндү балаңдан көрөсүң.

Ата көңүлүн ооруткан эл ичинде кор болот, эне көңүлүн ооруткан сындырым нанга зар болот;

Эненин ою балада, баланын ою талаада.

Ата каргышы – ок, эне каргышы – бок.

Бала – таш, эне – бышырылган кум.

Аял жакшысы ырысы мол, аял жаманы кайгысы зор.

Аял – аркандалуу кут, эркек – ээр токумдуу ат.

Жакшы аял жарынын жакшысын ашырат, жаманын жашырат.

Аял – эрдин жарым өмүрү, Санаа тартса сырдашы.

Жан кыйналса муңдашы, Өмүрлүк жары, курдашы.

Уулду төрөйт, уятын кошо төрөбөйт; кызды төрөйт, кыялын кошо төрөбөйт.

Бала жакшысы – ата даңкы, Кыз жакшысы – эне даңкы.

Атасы жакшы айттырбайт, энеси жакшы дедирбейт, сөөгү жакшы сөктүрбөйт.

Бала-баладай, башы-көзү чарадай.

Бала падышадан кудуреттүү.
Бала – биздики, акылы – өзүнүкү.
Бала ыйламайынча эмчек жок.
Баланы тарбиялоо – ташты кемиргенге тете.
Балалуу үй-базар, баласыз үй-мазар.
Баласы жоктун – ырысы жок.
Баланын жогу да балээ, бары да балээ.
Баланын балакайы да бар, калакайы да бар.
Баландан бөлүп кутуласың, небереңден өлүп кутуласың.
Баланын үйү – бапанын алачыгы.
Аганы көрүп ини өсөт, эжени көрүп сиңди өсөт.

“Сары” тобуна: макалдын маанисин чечмелөө.

“Перзентти беш жашка чейин падыша деп бил, беш жаштан он беш жашка чейин ага кызматчыңдай кара, он беш жаштан кийин болсо ага теңтушуңдай мамиле жаса” (инди макалы).

Топторго Р.Аманованын аткаруусундагы “Ата-энеңди сыйлай бил” деген ырды уктуруп, ал ыр тууралуу талкуу жүргүзүү тапшырмасы берилет.

“Ата-энеңди сыйлай бил”

Таянарга аска зооң болор ким?
Жыгылганда арка жөлөк болор ким?
Билсең билгин мунун баары ата-энең,
Ата-энеңди тирүүсүндө сыйлай жүр ай, сыйлай бил.

Кайырма:

Оор ишинде сага жардам кылар ким?
Оорусаң да башың кармап сылар ким?
Билсең билгин мунун баары ата-энең,
Ата-энеңди тирүүсүндө сыйлай жүр ай, сыйлай бил.

Алыс жолго чыксаң бата берээр ким?
Аман кел деп артыңа суу себээр ким?
Аман келсең дасторконун жайнатып ай,
Ысык нанын, ысык чайын берээр ким?

Кайырма:

Жүрөгүндө сени кармап түйөр ким?
Жан талашып сага жаны күйөр ким?
Билсең билгин мунун баары ата-энең,
Ата-энеңди көзү барында сыйлай жүр ай, сыйлай бил.

Үйлөп-жайлап өз үйүңө бөлөөр ким?
Үмүттөнүп үзүрүндү көрөөр ким?
Ойлон бирок алар өтсө дүйнөдөн ай,
Сага жардам, сага жөлөк болоор ким?

Кайырма:

Карабасаң атаң-энең кор болот,
Таштап салсаң ал бирөөгө кордолот.
Андай ата бешенеси шор болот ай,
Андай эне бешенеси шор болот.

Талкуулоо үчүн суроолор (дебрифинг):

1. Ыр кандай таасир калтырды?
2. Силер ата-энеңерге андай мамиле кыласыңар?
3. Ырдын мааниси бүгүнкү күн менен дал келеби?
4. Ырдын мазмуну, аткарылышы, обону жашооңорду өзгөртө алабы?

Жыйынтыктоо:

Көрдүңөрбү, балдар, бүгүнкү сабакта ата-энелер жана алардын перзенттери жөнүндө чын дилден маек курдук. Бул маегибиз силердин кийинки турмушуңарга аз да болсо жардамы тиет. Анткени, мезгил өтүп, ата-энеңердин ордун өзүңөр ээлейсиңер. Бул жаратылыштын мыйзам ченемдүү көрүнүшү эмеспи.

Баалоо: Сабакка активдүү катышкандарды оозеки баалоо

Үй тапшырма: “Ата – аскар тоо, эне – башат булак, бала – алардын ортосундагы шам чырак”, – деген темада ээсе жазуу.

III. Сабактан кийин

- ата-эненин кадырын билишет;
- ата-энелерин үйлөрүнө барып куттуктоого, ыраазычылык билдирүүгө аракеттенишет;
- үй-бүлөдө ата-эне менен кошо перзенттин да орду чоң экендигине ынанышат;
- бактылуу үлгүлүү үй-бүлө болгонго жетишет.

№17 сабак

АЧУУ – ДУШМАН, АКЫЛ – ДОС

Сабактын максаттары:

- ачуунун пайдасыз, акылдын пайдалуу экендигин билишет;
- адамдар ар дайым бири-бирине сый-урмат менен мамиле жасоо керектигин билишет; акыл-эсин өстүрүү менен кабыл алуусун, эсте тутуусун, ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө өбөлгө алышат;
- бири-бирин урматтоо менен сабырдуу, оор, токтоо, боорукер болууга аракеттенишет; чөйрөдө жагымдуу маанай түзүүгө тарбияланышат.

Сабактын тиби: жаңы түшүнүктөрдү өздөштүрүү сабагы.

Сабактын усулу: жекече иштөө, жуп-жубу менен иштөө.

Сабак аралык байланыш: кыргыз тили жана адабияты, биология (анатомия), сүрөт, психология, педагогика.

Сабактын жабдылышы:

- С.Момуналиев “Толеранттуулукка тарбиялоо боюнча сабактардын иштелмелеринин жыйнагы” мектеп мугалимдери үчүн усулдук колдонмо. UNISF, август 2013;
- К.Нускаев “2200 макал-лакаптар”, Бишкек: Бийиктик, 2003 (А);
- А-4 форматындагы барактар, маркерлер, түстүү карандаштар, учкул сөздөр жазылган дубал газеталар, скотч, кайчы, ар түрдүү смайликтердин сүрөттөрү ж.б.

I. Сабакка чейин:

Бул сабак эмне берет?

- ачууну башкарууну үйрөнүшөт;
- достук чөйрөсүн түзүүнү билишет;
- өзүн-өзү тарбиялоону үйрөнүшөт.

Өбөлгөлөр:

- окуучулардын априордук билимдери;
- окуучулардын өз алдынча ой жүгүртө билгени;
- турмуштук тажрыйбалардын жыйындысы.

Убакытты бөлүштүрүү:

- Уюштуруу – 7 мүнөт;
- Суроо-жооптор – 5 мүнөт;
- “Т” схемасын толтуруу – 6 мүнөт;
- Суроо-жооптор – 8 мүнөт;
- “Эмоция” оюну – 8 мүнөт;
- Сүрөттөрдүн жүзачары – 12 мүнөт;
- Оозеки баалоо, үй тапшырма – 2 мүнөт;
- Жыйынтыктоо – 2 мүнөт.

II.Сабак:

Сабактын жүрүшү.

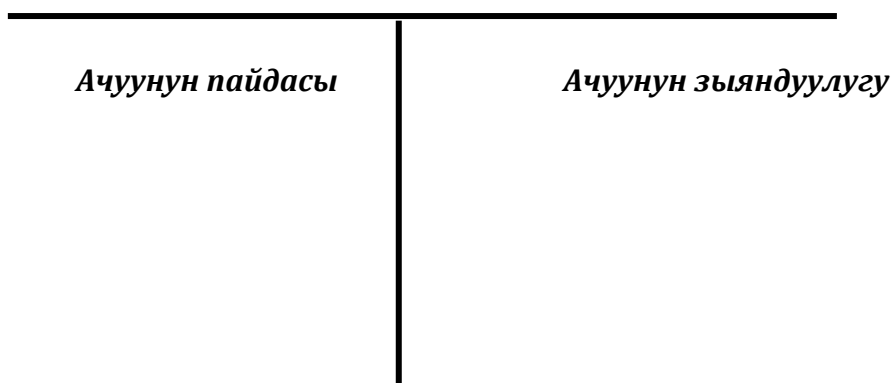
Уюштуруу: Муз жаргыч – 5 мүнөт

Окуучуларга бирден А-4 форматындагы барак таркатылат. Ал кагазга сол колдун манжаларын тартышып, ар бир манжага өздөрүнүн терс сапаттарын жазышат. Жазгандарын жактап, доскага илип коюшат.

Мугалим:

1. Ачуу деген эмне?
2. Ал эмненин натыйжасында пайда болот?
3. Акыл деген эмне?
4. Ачуу менен акылдын ортосунда кандай жакындык бар?
5. Жогорудагы манжаларга жазгандарыңар, балким, ачууга жол ачып жүрбөсүн.

Силердин терс сапаттарыңар да бар экен. Ага саресеп салсак, кээ бириңер ачуулуумун деп жазыпсыңар. Келгиле, ачуу деген сөзгө “Т” схемасын түзөлү.

Демек, ачуу, чындыгында, душман окшойт, ээ? Анткени, ал адамдардын мээсин (нерв системасын) жабыркатып, стресске кабылтат экен. Узак убакытка стресс болсок, ал депрессияга алып келиши мүмкүн экен. Адамдардын достугуна, мамилесине доо кетет тура. Адамдын аброюн да түшүрүүгө таасирин тийгизе тургандыгын тастыктадыңар. Кээ бириңер айтууңар боюнча, үй-бүлө да бузулушу мүмкүн дедиңер. Ошондой эле жумуштан ажырап калышы ыктымалдыгын айттыңар.

Эми балдар, силер ачууңар келгенде кантип өзүңөрдү башкарасыңар?

1-окуучу: Мен сүрөт тартам.

2-окуучу: Музыка угамын.

3-окуучу: Китеп окуймун.

4-окуучу: Бош бөлмөгө кирип алып, кыйкырып ырдаймын.

5-окуучу: Муштумумду түйүп, дубалга урамын.

6-окуучу: Капаланып ыйлаймын.

7-окуучу: Эгер колумда кагаз болсо, тытып салам.

8-окуучу: Эгер колумда идиш-аяк болсо, туш тарапка ыргытып сындырамын.

9-окуучу: Ачуумду келтирген адамды уруп жибершим мүмкүн.

10-окуучу: Көзүмдү бекем жумуп, сөөмөйүм менен ачуумду келтирген адамга “кет!” деп буйрук беришим мүмкүн.

11-окуучу: Тез-тезден терең дем аламын.

12-окуучу: Кайсы жерде, ким ачуулантса унчукпай кутулам да, ачуум таркаганча музыкалык аспаптарды чертемин.

“Эмоция” оюну

Таркатылган баракты ортосунан сызып, тең экиге бөлөсүңөр. Бир жагына адамдардын ачуулангандыгын, ал эми экинчи жагына ачуусу басылгандыгын элестетип сүрөт (айрыкча эмоциясын) тартып, түшүндүрүп бересиңер. Смайликтер аркылуу тартып берсеңер да болот.

Жыйынтыктоо: “Ачууң келсе онго чейин сана, өтө катуу ачуулансаң жүзгө чейин сана”, – деп Д.Жефферсон айткан. Ошонун сыңарындай, ачууну өзүңөргө да, өзгөлөргө да пайдалуу жолдор менен баскыла. Элибизде: “Ачуу – душман, акыл – дос, акылыңа акыл кош” – деп айтылат эмеспи. Эгер акылыңар менен иш кылсаңар, эч качан ачууланбайсыңар.

Баалоо: Сабакка активдүү катышкандарды оозеки баалоо.

Үй тапшырма: Сабакта айтылган ойлордун чын, же төгүн экендигин далилдеп келүү

III.Сабактан кийин:

- кечиримдүүлүккө, сабырдуулукка тарбияланышат;
- ачуунун башкаруунун жолдорун билишет;
- жакшы маанай достуктун көпүрөсү экендигин аңдап билишет;
- жагымдуу чөйрөдө жүргөнгө тарбияланышат.

№18 сабак

ДОС ТАНДОО ЖАНА ДОС КҮТҮҮ АДЕБИ

Сабактын максаттары:

- достошуу, достук эмне экендигин билишет;
- доско дос сый-урмат менен мамиле жасоо керектигин билишет; акыл-эсин өстүрүү менен кабыл алуусун, эсте тутуусун, ой жүгүртүүсүн өнүктүрө алышат.
- ынтымак түбү достук экендигин далилдөө менен бирге, чыныгы достошууга тарбияланышат.

Сабактын тиби: жаңы түшүнүктөрдү өздөштүрүү сабагы

Сабактын усулу: жекече иштөө, жуп-жубу менен иштөө

Сабак аралык байланыш: кыргыз тили жана адабияты, адеп, жаран таануу

Сабактын жабдылышы:

- Таалайбек Ташмаматов “Акыл берметтери” (баба адеби). Бишкек: “Гемангер”, 2003. (38-39-беттер);
- С.Момуналиев “Толеранттуулукка тарбиялоо боюнча сабактардын иштелмелеринин жыйнагы” мектеп мугалимдери үчүн усулдук колдонмо. UNICEF, август, 2013 (11-16-беттер);
- Ата-бабалар табериги: Кыргыздын адеп-ахлак, салт-санаа, үрп-адат, ырым-жырым жана жөрөлгөлөр жыйнагы. Түзгөн: М.Каримов. Бишкек: “Бийиктик”, 2011. (594-бет);
- Темирлан Сарлыкбек уулу “Тарыхтын таасын сөздөрү”. Бишкек: “Турар”, 2013. (44-53-беттер);
- К.Нускаев “2200 макал-лакаптар” Бишкек: “Бийиктик”, 2003 (Д-Ж);
- А-4 форматындагы барактар, маркерлер, учкул сөздөр жазылган дубал газеталар, скотч, ватман, кайчы ж.б.

I.Сабакка чейин:

Бул сабак эмне берет?

- ачууну башкарууну үйрөнүшөт;
- достук чөйрөсүн түзүүнү билишет;
- өзүн-өзү тарбиялоону үйрөнүшөт.

Өбөлгөлөр:

- окуучулардын априордук билимдери;
- окуучулардын өз алдынча ой жүгүртө билгени;
- турмуштук тажрыйбалардын жыйындысы.

Убакытты бөлүштүрүү:

- Уюштуруу – 7 мүнөт;
- Суроо-жооптор – 5 мүнөт;
- “Т” схемасын толтуруу – 6 мүнөт;
- Суроо-жооптор – 8 мүнөт;
- “Эмоция” оюну – 8 мүнөт;
- Сүрөттөрдүн жүзачары – 12 мүнөт;
- Оозеки баалоо, үй тапшырма – 2 мүнөт;

➤ Жыйынтыктоо – 2 мүнөт.

II.Сабак

Сабактын жүрүшү:

Уюштуруу: Муз жаргыч (3 мүнөт) “**Тапкан тапалак**” оюну

1. Кыргы алфавитиндеги 5-тамга? Жообу: **Д** тамгасы.
2. Кыргызстандын экинчи борбору? Жообу: **Ош** шаары.
3. Кыргызстанда эң алгач совет бийлиги орногон шаар? Жообу: **Сүлүктү** шаары - Эң туура.

- Жооптордун башкы тамгаларын бириктирсек, кандай сөз келип чыгат?

- Дос деген сөз келип чыгат.

- Демек, бүгүнкү сабакта биз “Дос, достук адеби, дос тандоо” жөнүндө сөз кылабыз.

- Анда “дос” деген сөзгө жуп-жубуңар менен жети саптык “Даймонд” түзгүлө.

Дос	Дос
Эрктүү, чынчыл	Ак ниет, күчтүү
Достошот, көмөктөшөт, антташат	Коргойт, өнөр үйрөтөт, сактайт
Сыр, убада, өч, ишенбөөчүлүк	Ант, салт, кек, кордук
Кек алат, сатат, күйүнөт	Коркутат, ишендирет, максатына жетет
Канкор, эки жүздүү	Ырайымсыз, туруксуз
Кас	Кас

Минилекция

(Мугалим көркөм окуп, түшүндүрүп берет.)

Уулум, тирүү адам, албетте, доссуз болбойт. Ким менен дос тутунсаң дагы достук каадаларына көңүл бургун. Кимде-ким досун эсине албаса, досу дагы аны эсине албайт. Кимдин досу көп болсо айыптары жабылат. Жаңы дос тапсаң, эски досторундан жүзүңдү үйүрбөгүн. Жакшы дос – адамга улуу казына. Айрым адамдар сени менен жарым дос болушат. Алар менен дагы жакшы жүргүн. Сенден бирер жакшылык көрүшсө, акырындап сени менен бир денедеги жан сыяктуу жакындашып, чыныгы доско айланышат. Досундун досторун өз досторуң, душмандарын сенин душмандарың катары сана. Досуңа душман, душманыңа дос болгон кишилер менен, ошондой эле акылсыз менен асти дос болбогун. Акылсыз, наадан дос акылдуу душмандан жаман.

Уулум, досум көп деп баарына тегиз караба. Турмушун шаң-салтанат менен өтүп турган убакта өздөрүн дос көрсөтүп, муктаждыкка кабылган чагында таштап кеткен адамдарды дос деп билбе. Анткени алар чыныгы дос эмес, талкан достор. Сырынды досундан дагы жашыра бил. Бир күнү капилет душман болуп калса, сага зыян келтирет. Бушайман болосуң, тыйынчылык пайда чыкпайт.

Макал-лакап айтышуу

Д-О-С деп ар бир окуучу катары менен тамганы айтат. Д ны, О ну жана С ны айткан окуучулар бир топко биригишет.

Дос, достук жөнүндө макал-лакаптар:

- Жүз сомун болгончо, жүз досуң болсун;
- Эски дос эстен кетпейт, жаңы дос баркка жетпейт;
- Жакшылыкты досуңа кыл, досуңдан артса өзүңө кыл. Жакшы көргөн досуңдун атын алба, тайын ал;
- Жакшы менен дос болсоң – ырыскысын тең бөлөт, жаман менен дос болсоң – өзүнөн сени кем көрөт;
- Жакшы көргөн досуңа ат байлатып сына;
- Досуң адам – канатсыз куш;
- Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат;
- Достун жаны бир, туугандын малы бир;
- Досу көп менен сыйлаш, досу аз менен сырдаш;
- Бир досуң бар – багың бар, көп досуң бар – тагың бар;
- Кудай кошкон куда болот, пайгамбар кошкон дос болот;
- Теңир кошкон теңтуш болот, ата тапкан кайын болот;
- Доско да, душманга да жардамдаш, ошондо гана досуң жакын дос, душманың дос болот;
- Доско жакшы күнүндө шашылбай бар, жаман күнүндө жанында бол;
- Достун жүзү аздык кылат, душмандын бири көптүк кылат.

Учкул сөздөрдөн (афоризмдер):

- “Эл достугу – эгиз, эр достугу – деңиз” (И.Раззаков);
- “Достук, чоподон жасалган карапага окшош. Маанисиз бир себептен улам, кокустан сынат да, колдонуу мүмкүн болбой калат” (Марк Туллий Цицерон);
- “Достукту далилдегенге чейин эч ким дос эмес” (Мишель де Монтень);
- “Достуктун колдору, дүйнөнүн эки учунда туруп бири-бирибизди бекем кучактай аларлык узун” (Мишель де Монтень);
- “Душманга карыз берсең, сага жакындашы мүмкүн, доско карыз берсең, сенден алысташы мүмкүн” (Бенджамин Франклин);
- “Душманыңдан сактаган сырды досуңа айтпа” (Артур Шопенгауэр);
- “Дүйнөдөгү эң чоң кедейлик, досуң калуу” (Альфред де Мюссе);
- “Жаман дос көлөкө, күн чыкканда гана жаныңда болот” (Демокрит);
- “Жакшы достууга күзгүнүн кереги жок” (Мевляна);
- “Жакшы күндө миң достуу болуу оңой, жаман күндө бир достуу болуу кыйын” (Демокрит);
- “Жашоодо эки нерсе оор: достун кыянаттыгы жана душмандын боорукерлиги” (Мевляна).

Эпизод аткаруу

“Д” тобу жакшы дос жөнүндө;

“О” тобу жаман дос жөнүндө;

“С” тобу жаман дос менен жакшы досту элдештирүү жөнүндө.

Жыйынтыктоо:

Дос, пайгамбар атын коюп ортого,

Достошконбуз бир тилекте болгонго.

Досту достун мүнөзүнөн таанып ал,

Ар кандай иш чечилерде оң-солго – демекчи, ар дайым жакшы дос күтүп, жакшылык күнү, же жамандык күнү болобу, жанында бирге бололу.

Баалоо: Сабакка активдүү катышкандарды оозеки баалоо

Үй тапшырма: “Менин досум” деген темада эссе жазуу

III.Сабактан кийин:

- ❖ жакшы дос табууга аракеттенишет;
- ❖ жакшы дос менен жаман достун айырмасын билишет;
- ❖ достук кыйын жана татаал экендигин түшүнүшөт;
- ❖ достук аркылуу бири-бирине көмөктөшөт.

№19 сабак

21-ФЕВРАЛЬ – ЭНЕ ТИЛ КҮНҮ

Сабактын максаттары:

- Эне тил күнүнүн белгиленип калыш тарыхы, булактардан маалыматтарды берүү;
- Мекен алдындагы алардын жоопкерчилигин арттыруу, атуулдук сезимдерин ойготуу, эне тилин сүйүүгө, сактоого умтулуу;
- окуучунун ар түрдүү шык-жөндөмдөрүн өстүрүү, өз оюн эркин айтууга үйрөтүү.

Сабакта колдонулуучу дидактикалык каражаттар: көркөм китептер, сүрөттөр, кыргыздын улуттук буюмдары, улуттук кийимдери, тамак-аштары, макеттер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

Сабак Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили – Кыргыз тилинин Гимнин аткаруу менен башталат.

Алып баруучу: Урматтуу бүгүнкү аземдин катышуучулары! «Эне тилсиз эл болбойт», «Эне тили – эне сүтү менен тең», - демекчи, Эне тилибизди даңазалоо сабагын баштоого уруксат этиңиздер!

Элибизди эл кылып, улут катары таанытып келаткан улуу белгибиз бул – эне тилибиз кыргыз тили.

Келгиле, биргеликте дүйнөдө теңдеши жок алп «Манастай» дастандарды жараткан эне тилибиз жөнүндө ой бөлүшөлү.

1-окуучу: Эне тил жөнүндө ырды көркөм окуйт.

Эне тилим

(Т.Арыков)

Эне тилим – өз тилим,
Эси жоктук иш кылат,
Өзүнүн эне тилинде
Сүйлөбөсө сөздү ким.

Уккан сайын көшүгөн,
Эне тилим – эгизим.
Сүзүп өттүм өзүнөн,
Акыл-билим деңизин.

Эне тилим – намысым,
Эне тилим – арым да.
Билбейм жолдун алысын,
Эне тилим барында.

Эне тилим – карегим,
Сенде менин дарегим.
Сен турганда мен бармын,

Сен турганда бар элим.

Эне тилге кайрылып,
Бак-таалайлуу болмокмун.
Эне тилден айрылып,
Калган күнү мен жокмун.

Алып баруучу: Достор, билесиңерби, эмне үчүн бүгүн Эне тил күнүн белгилеп жатабыз? Келгиле, чогуу бул багыттагы маалыматтарды угалы.

2-окуучу: 21-февраль – ЭНЕ ТИЛ күнү

21-февраль – ЮНЕСКО тарабынан эл аралык Эне тил күнү катары белгиленген.

Бул күн 1999-жылы Бириккен Улуттар уюмунун агартуу, илим жана маданият маселелери боюнча уюму – ЮНЕСКО тарабынан жарыяланып, ошондон бери жыл сайын маданий жана тил байлыгын өркүндөтүү максатында белгиленип келе жатат.

Кыргыз тили – кыргыздардын эне тили, түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобуна кирет. Кыргыз тили 1924-1927-жылдары реформаланган араб алфавитинин негизиндеги, 1927-1941-жылдары латын алфавитинин негизиндеги жазууда болгон. 1935-жылы кыргыз тилинин алфавитин кириллицага өткөрүү боюнча катуу талкуу жүрүп, 1941-жылдан тартып кириллица жазуу системасы колдонулууда. Жазуу системаларынын өзгөрүшү менен бирге кыргыз тилинин орфография эрежелери да улам такталып келе жатат.

Алып баруучу: Бүгүнкү күндө жоголуп кетүү коркунучунда турган тилдер бар. Алар кайсы тилдер экен? Чогуу угалы.

3-окуучу: Жоголуу коркунучундагы тилдер катары учурда дүйнө жүзүндө 6700дөн ашуун тил катталган. Тилчи-окумуштуулардын маалыматына таянсак, ар бир 14 күндө дүйнөдө бир тил жоголуп кетүүдө. Бул тилдер ошол тилде сүйлөгөн саналуу кишилердин акыркылары дүйнө салып кетишине байланыштуу жоголууда. Эгер минтип отурса, ушул жүз жылдыктын соңуна дейре дүйнө тилдеринин тең жарымы биротоло жоголуп кетүү коркунучуна туш келиши ыктымал.

Мындай тилдердин катарына 200гө жакын адам сүйлөгөн **кет тилин** кошсо болот. Бул тилди Сибирдеги Енисейдин өйдө жагындагы айрым кыштактардан гана угууга болот. Ошондой эле Ооганстанда жүз чакты адам сүйлөгөн **тирахи тили**, Арменияда 50дөн ашык адам сүйлөгөн **ловмарен тили** да жоголуп кетүү коркунучундагы тилдердин катарында.

4-окуучу: Гарвард университетинин тил аалымы, жоголуп кетүү коркунучундагы тилдер институнун директору Грегори Андерсон тилдин жоголуусун мындай жагдай менен байланыштырат:

- Басым кылган тилде сүйлөгөн эл же этникалык топтор, негизинен, экономикалык жактан кубаттуу. Көпчүлүк же кайсы бир этникалык топтун үстөмдүгү астында экономикалык активдүүлүк күчөгөн шартта социалдык-экономикалык өсүү же байлык топтоо жолунда ошол тилди колдонуу керек болсо, көп адам ошол жолду тандайт.

5-окуучу: Тил адистери мындай болбогон учурда анда ошол азчылык социалдык кысымдарга кабылышы мүмкүндүгүн да айтат. Азчылыктын тили көбүнчө ишкердик жагдайда көп колдонулган тилдерди үйрөнүүдө унутула баштайт. Ошентип үстөмдүк

кылган элдердин тили азчылыктын тилин колдонуудан чыгарып салат. Мындай көрүнүш Орусиянын Сибирь аймагында көп кездешүүдө.

Алып баруучу: Балдар, биздин эне тилибиз – кыргыз тилинин жагдайы кандай болду экен? Бул нерсе баарыбызды кабатыр кылат болуш керек? Көңүл бөлөлү.

6-окуучу: Кыргыз коомчулугунда буга чейин кыргыз тили да ушундай жоголуп кетүү коркунучундагы тилдердин тизмесинде экен дегендей тынчсыздануулар айтылган эле. Бирок тиешелүү адистер муну четке кагып, бул маселе Кытайдагы Фү-ю кыргыздарынын тилине байланыштуу чыкканын айтышкан.

7-окуучу: Ар бир тил өзүнчө кайталангыс улуу мурас, интеллектуалдык байлык. Адамзат ошол кайсы бир тилден ажыраган сайын ошондой мурастарынан ажырап келатат, биз кайталангыс нерселерден улам айрылып келатабыз. Бирок кыргыз тилине карата мындай маселени коюуга болбойт. Анткени бир миллион адам сүйлөгөн тил эч качан жоголбойт деген да аныктама бар. А кыргыз тилин азыр дүйнө жүзү боюнча 5 миллиондой адам колдонуп жатпайбы. Демек, кыргыз тилин жоголуп бараткан тилдердин катарына кошуу мүмкүн эмес.

Кыргыз тили бай, анын тамыры тереңде. Ал азыр бардык илимдердин тили болгонго да толук кудуреттүү. Болгону биз ушуну далилдеп, тастыктап беришибиз керек. Ошондо биздин тилибиз дагы да ачылат. Ошондуктан мен кыргыз тили жарды, мүмкүнчүлүгү чектелүү дегендерге кошулбайм.

8-окуучу: Канткен менен акыркы жылдарда кыргыз тилине байланышкан бир катар сөздүктөр чыгышын тилге аз да болсо көңүл буруу катары баалагандар да жок эмес. Ошол эле учурда расмий жыйындар, ак үй-көк үйдөгү чогулуштар көбүнчө расмий аталган орус тилинде өтүп жатышына, көбүнчө өлкө жетекчилеринин сөздөрүн эл өз мамлекетинде бөтөн тилде угуп жатканына кабатыр болгондор да арбын.

Алып баруучу: Балдар, кыргыз тилин биргеликте колдойлу.

Биз, Кыргызстан чоң держава эмеспиз, биз империянын балдары эмеспиз. Биз калкы 5 эле миллион, анын дагы таза кыргыздар 3 -3,5 миллион болгон жөнөкөй гана өлкөбүз. Ошондуктан өз тилибизди, маданиятыбызды, каада- салтыбызды, үрп-адаттарыбызды, улуттук намысыбызды коргош үчүн чоң мамлекеттерге караганда көбүрөөк аракет кылышыбыз керек. Анткени, чоң балык кичинекей балыкты жеп коёт. Жем болбош үчүн ар бир атуулдун милдети кыргыз тилин коргоо деп эсептейм. Бул милдетти ким кандай аткарып жатат же кандай аткарышыбыз керек? Өзүбүз, биринчиден, каяктан чыкканыбызды, ата-бабаларыбыздын тарыхын, кыргыз тилин, жакшылап билишибиз керек. Дарт каякта экенин билбей туруп дарман таба албайбыз.

Атуулдук аң-сезим ар бир жаранда бар болушу керек. Мен ата-энем сүйлөгөн, ата-бабаларыбыз адырларда кой бакса да, жайлоодо жатса да сүйлөгөн тилде сүйлөйм. Эпостордун океаны болгон «Манас» дастаны жазылган, ар бир кыргызга таандык болгон «Эне тилим» менен сыймыктанам.

1-окуучу: Кыргыз тили жоголуп кетеби? Силер кандай ойлойсуңар, достор?

Жер шарындагы 6 миллиарддан ашык эл болжол менен 6 миң тилде сүйлөйт. Бириккен Улуттар Уюмунун изилдөөлөрүнүн негизинде 21-кылымдын аягына чейин

тилдердин 40 пайызы жоголуп кетиши ыктымал. Алардын арасында кыргыз тили да бар. Бул тилдердин жоголушуна ар кандай себептер бар.

2-окуучу: Мисалы, биздин өлкөдө кыргыз тили колдонуудан чыгып, башка тилдерге сиңип кетет деген кооптонуунун жаралышына, биринчиден, өлкөбүздөгү экономикалык абал себепкер. Көпчүлүк кыргыздар акча табайын деп, өзүн жана үй-бүлөсүн багуу үчүн Орусия, АКШ, Батыш Европа жана башка өңдүү өлкөлөргө кетип жатышат. Ал жакта эл кайсы тилде сүйлөсө, барган кыргыздар да ошол тилде сүйлөөгө аргасыз.

3-окуучу: Көпчүлүк учурда акылдуу, жогорку билими бар, жаш, таланттуу мекендештерибиз жакшы жашоо издеп, башка өлкөлөргө аргасыздан кетип жатышат. Албетте, көпчүлүгү кайра кайтып келебиз деген үмүттө жана биз ага ишенебиз.

Көп учурларда жаш кыргыздын кыздары кетип, башка өлкөнүн жарандарына турмушка чыгышып, ошону менен өмүр бою ошол өлкөдө кала беришет. Кыргыздын макалы бар эмеспи: “Башка элдин султаны болгуча, өз элиңдин ултаны бол” – деген. Бирок, кетип калган кыргыздарды күнөөлөгөнгө биздин акыбыз жок. Эгерде биздин мамлекет жакшы жашоо шартын түзүп беришсе, коррупцияны түп тамыры менен жоготконго жакшылап киришсе, мындай сыртка жумуш издеп чыгуулар азаймак.

4-окуучу: Дагы бир курч көйгөйлөрдүн бири – Кыргызстанда туруп эле “киргизге” айланган кыргыздар. Бул да эне тилдин жоголуу коркунучун күчөтөт. Изилдөөлөргө таянсак, тилдер көбүнчө эки тилдүү өлкөлөрдө жоголот экен. Үстөмдүк кылган тил мектептерде, телеберүүлөрдө жана соодада экинчи тилди кысып, акырындап сүрө баштайт. Кыргызстан да кош тилдүү мамлекеттердин арасына кирет. Шаарда өскөн кыргыз үй-бүлөлөрдүн балдарынын көп бөлүгү кыргызча билишпейт. Мындай көйгөй абдан эле коркунучтуу.

Алып баруучу: Анда эмесе, дал ушул көйгөйгө арналган акын Байдылда Сарногоевдин ырына кулак төшөйлү.

ЭНЕ ТИЛИН ЖАКШЫ БИЛ

1-окуучу:

Тоо инженер, Молдобек,
Дайым сүйлөйт орусча.
«Привет» — деп кол берет,
Тааныштары жолукса.

2-окуучу:

Агроном Дүйшө да,
Же орусча так билбейт,
Кыштакта туулуп өссө да,
Кыргызчалап аз сүйлөйт.

3-окуучу:

Бассаң, турсаң эрте кеч,
Байка алардын балдарын.
Аталары келсе кез

«Папалашат» ар дайым.

4-окуучу:

Орус тили жылдызда,
Биздин улуу заманда...
Бирок кыргыз кыргызча,
Сүйлөбөсө жаман да!

5-окуучу:

Эне тилин билбеген,
Эси жогун аныктайт,
Эне тилин сүйбөгөн,
Элин сүйүп жарытпайт.

Алып баруучу: «Бир карын майды бир кумалак чиритет» дегендей, арабызда эне тилине кайдыгер караган, анын нарк-баасын билбегендер жок эмес. “Колдун беш манжасы тең эмес” деген ушул. Анда кезекти кайрадан эне тилибиздин тагдырына байланыштуу кепке берели.

5-окуучу: Кээ бир серепчилердин айтымында, эгерде 1 миллион сүйлөгөн калк болсо, ал тил эч качан жоголбойт деп айтышууда. А биздин өлкөдө 3-4 миллион киши кыргызча сүйлөшөт.

6-окуучу: Ошондуктан, келгиле, баарыбыз биригип кыргыз тилин сактайлы, кыргыз тилинин кадыр-баркын жогорку деңгээлге көтөрөлү! Келгиле, баарыбыз кыргызча таза, так, көркөм сүйлөйлү! Ошондо гана биздин эне тилибизди улам урпактан урпактарга жеткире алабыз!

Бирге жүрсөм, эне тилин кадырлайм,
Бул тил менен иштейм, сүйлөйм, ыр ырдайм.
Башка тилди жандай жакшы көрсөм да,
Эне тилим сүйгөнүмдөн жаңылбайм.

Алып баруучу: Анда эмесе, кезекти сөз каймактарына берели.

Эне тил тууралуу айтылган накыл кептер, макалдар, учкул сөздөр

1.Тил тагдыры – эл тагдыры.

2.Элсиз тил болбойт,

Эне тилсиз эл болбойт

3.Ата сөзү алга сүйрөйт адамды,

Эне сөзү эпке салат жаманды.

4.Ооздун көркү – тил,

Тилдин көркү – сөз.

5.Өнөр алды – кызыл тил.

6.Эне тилин билбеген, эне сүтүн актабайт.

Эне тилин сүйбөгөн, элин сүйүп жарытпайт. (Б.Сарногоев)

6. Эртең тилим жоголору чын болсо,

Анда жакшы бүгүн өлүп калганым. (Р.Гамзатов)

Кеченин жүрүшүндө кыз-жигиттер элдик ырлардан аткарып беришет.

Кыргыз бийлери аткарылат.

Жаңылмач, макал-лакап айтышуу мелдеші өткөрүлөт.

Жалпы окуучулар хор аткарышат:

Эне тил

Эне тилин өксүтүп көп кордогон,
Анысына бир уялып койбогон.
Андайлардын аты кыргыз болсо да,
Эч убакта өзү кыргыз болбогон.

Кайырма:

Эне тилин билбеген
Эси жогун аныктайт.
Эне тилин сүйбөгөн
Элин сүйүп жарытпайт.
Элин сүйүп, жерин сүйүп жарытпайт

Алып баруучу: Туура айтасыңар, достор. «Адамдын эне тили – анын жан тамыры» – дегендей, жан дүйнөдөгү ой-тизмектерин эне тилибиз аркылуу билдирип жүрөлү.

Залкар жазуучубуз Ч. Айтматов: «Кылымдан кылым өтүп, кыргыз эли жер үстүндө жашап турса, кыргыз тили да жашай берет» – деп айткандай, эне тилибиз – кыргыз тили нечендеген кылымдар бою жашап келген, жашап жатат жана жашай бермекчи!

Бар бол кыргыз элим! Бар бол эне тилим – кыргыз тили!

Сабак Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили – Кыргыз тилинин Гимнин аткаруу менен жыйынтыкталат.

№20 сабак
МЕКЕНДИ КОРГОО – ЫЙЫК МИЛДЕТ
(23-февраль – Мекен сакчылар күнүнө карата)

Сабактын максаттары:

- Мекен сакчылар күнү тууралуу маалымат алышат;
- окуучуларды Ата Мекенин сүйүүгө, ардактоого, коргоого жана патриоттуулукка, эр жүрөктүүлүккө, боорукерликке жана күжүрмөн эмгекчилдикке тарбияланышат;

- элибиздин тарыхын, салт-санаасын үйрөнүү менен бирге, эл баатырларын даңкташат, даңазалашат, алардан өрнөк алышат.

Сабак аралык байланыш: кыргыз тили жана адабияты, математика, тарых, информатика, сүрөт, экономика, адеп жана элдик педагогика.

Сабактын жабдылышы:

1. Кыргыз адабияты 9-класстар үчүн кыргыз адабиятынын хрестоматия-окуу китеби. А.Муратов, Б.Кыдырбаева. Бишкек, 2007
2. Кыргыздын көрөңгөлүү мурастары. Бердикожо Бийназаров. Бишкек, 2014
3. Кыргыз адабияты 10-класс окуу китеби. К.Асаналиев, С.Байгазиев, С.Жигитов, К.Иманалиев. Бишкек: “Билим куту”, 2007
4. Интернет булактары
5. Персоналдык компьютер, диск, флэшка
6. Өчпөс оттун макети, дубал газеталар, китептер, орден-медалдар, буклеттер, кыргыз элинин улуттук валюталары
7. КРнын символикалары, Советтер Союзунун Баатырларынын сүрөттөрү
8. Ар кандай макал-лакаптар жазылган лозунгалар ж.б.

I. Сабакка чейин:

Бул сабак эмне берет?

- Мекен жөнүндө түшүнүк алышат;
- элибиздин жана майрамдын тарыхын билүү менен катар эле адамдардын тынчтыкта жашоосун тилек кылышат;
- элдик баатырларды, мекен сакчыларды эскеришет.

Сабактын өбөлгөсү: Окуучулардын априордук билими

Убакытты бөлүштүрүү:

- Уюштуруу – 5 мүнөт;
- Майрамдын тарыхы менен тааныштыруу – 3 мүнөт;
- Топторго бөлүштүрүү – 1 мүнөт;
- Эмблема түзүү жана аны жактоо – 8 мүнөт;
- Синквейн түзүү – 8 мүнөт;
- Макал-лакап айтуу – 6 мүнөт;
- Кызыктуу суроо жооптор – 4 мүнөт;
- Элдик ишенимдер – 8 мүнөт;
- Жыйынтыктоо – 1 мүнөт.
- Оозеки баалоо, үй тапшырма берүү – 1 мүнөт;

Топтоштуруу: Окуучулар үч топко бөлүнүшөт.

“Ата Мекен” тобу;

“Ата Журт” тобу;

“Эр жигит” тобу.

II. Сабак:

Сабактын жүрүшү. Уюштуруу (класста жагымдуу жагдай түзүү)

Мугалим:

- Эми баарыбыз бир сан ойлойбуз. Ал санга өзүнөн кийинки турган санды кошобуз. Чыккан суммага тогузду кошобуз. Кандайдыр бир келип чыккан сумманы экиге бөлөбүз. Андан биринчи ойлогон санды кемитип, ага кайрадан он сегизди кошобуз.

- Суммасы 23 чыктыбы?

- Ооба, туптуура 23 чыкты.

- Демек, биздин сабагыбыз 23-февраль – Мекен сакчылар күнүнө арналат. Ошондуктан “Мекенди коргоо – ыйык милдет” деген эң актуалдуу, кызыктуу теманы тандап алдым.

- Ушул тема аркылуу төмөнкүдөй максаттарга жетишүүгө аракет кылабыз.

Сабактын максаты жарыяланат:

➤ Мекен сакчылар күнү тууралуу маалымат аласыңар;

➤ Ата Мекениңерди сүйүүгө, ардактоого, коргоого жана патриоттуулукка, эр жүрөктүүлүккө, боорукерликке жана күжүрмөн эмгекчилдикке тарбияланасыңар;

➤ Элибиздин тарыхын, салт санаасын үйрөнүү менен бирге эл баатырларын даңктап, даңазалайсыңар. Алардан өрнөк аласыңар.

Мугалим: Эми 23-февралдын тарыхы боюнча маалымат алып алгыла.

Майрамдын тарыхы

1919-жылы 23-февралда Кызыл Армиялык депутаттар жана Петрограддык Кеңештин кызматкерлери катышкан жыйын өткөн. Анда Россиялык Борбордук аткаруу комитетинин төрагасы Я.Свердлов Кызыл Армия – биринчи кезекте чет элдик душмандарга каршы уюшулгандыгын баса белгилеген. 1922-жылы Кызыл Армиянын жана Флоттун урматына уюштурулган маараке бүткүл дүйнөлүк майрам катары белгиленген. 22-февралда Кызыл аянтта парад болуп, кечкисин жыйын өткөн. Ал эми 1923-жылы Кызыл Армиянын жана Флоттун күнүнө карата буйрук чыккан. Ал буйрукта “23-февраль” ар жыл сайын Кызыл Армиянын күнү!” – деп белгиленсин деп жазылган. Ошол жылдан баштап 1946-жылга чейин “Кызыл Армиянын күнү” деп белгиленип, андан кийин Советтик Армиянын жана Аскердик-Деңиз флотунун күнү катары майрамдалып келген. Ошондой эле 1995-жылдын 15-февралында “23-февраль – Германия менен согушта “Кызыл Армиянын жеңген күнү”, “Ата Мекенди коргоо күнү” деп аталган. Тактап айтканда, Ата Мекенди коргоочулардын күнү ар кандай аталышта белгиленип келе жатат. Азыркы учурда бул дата КМШ мамлекеттердин арасында Россия, Белоруссия, Украина, Тажикстан, Казакстан жана Кыргызстанда белгиленип жүрөт.

Топторго бөлүштүрүү

Мугалим окуучуларга бирден таркатма таркатат. Анда Ата Мекен, Ата Журт, Эр жигит деген сөздөр жазылган. Окуучулар алгандан соң таркатмадагы окшош сөзгө карап бир топко биригишет. Натыйжада, төмөнкүдөй үч топ болушат:

Биринчи топ – “Ата Мекен” тобу;

Экинчи – “Ата Журт” тобу;

Үчүнчү топ – “Эр жигит” тобу.

Бул бөлүштүрүүдөн кийин мугалим ар бир топко тапшырмалдарды берет.

Эмблема түзүү, аны жактоо

Мугалим ар кандай формадагы барактарды таркатат. Ага топтор сүрөт тартуу менен эмблема жасашат. Аны жактап беришет. Мындан сырткары ар бир топ өз ураанын айтыш керек.

Синквейн түзүү

Ата Мекен	Ата Журт	Эр жигит
Кооз, бейпил	Ыйык, кымбат	Күчтүү, намыстуу
Корголот, өзгөрөт, баркталат	Даңкталат, өнүгөт, сагынгат	Күрөшөт, сүйөт, коргойт
Ата Мекенди коргоо – ыйык милдет	Ата Журттун келечеги баарынан кымбат	Эр карыйт, эрдик карыбайт
Ата Журт	Ата Мекен	Азамат

Макал-лакаптардан айтуу

Окуучулардын болжолдуу жооптору

Баатыр бир өлөт, коркок миң өлөт.

Байлык жерден чыгат, баатыр элден чыгат.

Эр жигит – эл четинде, жоо бетинде.

Жолборс изинен кайтпайт,

Жигит сөзүнөн кайтпайт.

Эр энеден туулат, эли үчүн өлөт.

Чептен эрдин күчү бек.

Коёнду камыш, эрди намыс өлтүрөт.

Ырыс алды – ынтымак.

Эл четине жоо келсе, жан аяган жигитпи?

Жоого жаныңды берсең да, сырыңды бербей.

Элдүү бөрү ачка өлбөйт.

Өздөн чыккан жат жаман,

Өзөктөн чыккан өрт жаман.

Жигитке бир сыр, жети кыр керек.

Жигиттин куну – жүз жылкы, ары – миң жылкы.

Жигиттин өзү жакшы болсо, тегин сураба.

Жигиттин өзүнө караба, сөзүнө кара.

Жигиттин сөзү өлгөнчө, өзү өлсүн.

Жигиттин түзүн айтпайт, ишин айтат.

Аскар-аскар аскар тоо, аягы барып чат болот.

Атадан алтоо болсо да, сыйлашпаса жат болот.

Ата Журтуңду Манастай сүй, Ала-Тооңо Кошойдой күй.

Туулган жердин топурагы алтын.

Булбул гүлзарын сүйөт, адам мекенин сүйөт.

Атанын уулу болуу – урмат,

Элдин уулу болуу – кымбат.

Ата Мекеним менсиз жашаса жашаар,

бирок мен Ата Мекенимсиз жашай албайм.

Кызыктуу суроо-жооптор

➤ Кыргыз Республикасынын Эмгек сиңирген артистинин ысмы жана кыргыз элинде кызмат абалды билдирүүчү мырзаларга тиешелүү аталыш? **Бек**

➤ Эр жигиттин аты жана ошондой эле бийликти мурас катары өткөрүп берүүчү бийлик ээсинин аталышы? **Султан**

➤ Жигиттин пири? **Шаймерден**

➤ Кыргыз элинде жалпы эле мырзалар минүүчү күлүктүн жана бийдин аталышы? **Кара жорго**

➤ Бир сом, 10 сом, 20 сом, 100 сом, 200 сом, 500 сом, 1000 сом. Кошсок баарынын суммасы 1831 сом эмес, 1831 мырза болот. Бул эмнени түшүндүрөт? Анткени элибиздин бул улуттук валюталарында кыргыздын чыгаан уулдарынын сүрөттөрү (А.Малдыбаев, К.Тыныстанов, Т.Молдо, Т.Сатылганов, А.Осмонов, С.Каралаев, Ж.Баласагын) сомдун банкнотторуна түшүрүлгөн.

Элдик ишенимдер

Элибизде “Алтын баштуу аялдан, бака баштуу эр артык”, – деп бекеринен айтылбаган. Ошонун сыңарындай, кыргыз элинин эр жигиттерге, мырзаларга сый-

урматы өзгөчө болгон. Башкача айтканда, эркектерди пири улук болгон. Дал ушул нерселер кыргыз элинин элдик ишенимдеринде терең камтылган. Анда эркектер жөнүндөгү элдик ишенимдерди сөз кылабыз.

Мугалим “Боз салкын” тасмасындагы кыскача бир элдик ишенимди көрсөтөт да, дагы кандай мырзаларга (эркектерге) тиешелүү элдик ишенимдерди билесиңер деп сурайт. Топтор кезеги менен айтып беришет. Көрсөтүп, аткарып берсе да болот.

(Сапардан келген кишини суу куюлган идиш менен тосуп алып, анын башынан тегеретип, ошол сууга түкүртүшкөн да, сууну төгүп, идишти босогого көмкөрүп койгон).

Элдик ишенимдер боюнча окуучулар айтуучу болжолдуу жооптор

“Ата Мекен” тобу:

➤ Мылтыкты, бычакты, балтаны, найзаны жана башка куралдарды алып адамга тап бербейт. Анткени булардын анты бар деп айтылат.

➤ Алыс жолго адам кетерде нандан керттип тиштеп койгон. Анан ошол нанды ошол бойдон сакташкан. Кайра келген соң, баягы нанды сууга, же тамакка чылап жешкен.

➤ Жолго чыкканда алдыңан бөрү чыкса ак жолтой, ал эми түлкү чыкса кара жолтой.

“Ата Журт” тобу:

➤ Сапарга чыккан адам жолдон аттын такасын тапса, жолу оң болот.

➤ Буюм сатып жатсаң, эң биринчи аларманың эркек болгону ийги.

➤ Уйдун, же жылкынын эгиз тууганы жамандыктын белгиси. Эгер эгиз тууса, бир баласын бирөөгө берип коет.

“Эр жигит” тобу:

➤ Ай менен Күндүн тутулушу падышалардын, кандардын, баатырлардын өлө тургандыгын, же эл башына сырттан жоо келиппи, табигый кырсыктар тооруппу жана башка оор күндөрүн кабарлаган.

➤ Эркектин алдынан кыя өтпөйт. Башынан аттабайт, секирбейт. Кийимин тепсебейт, өйдөгө коёт.

➤ Кандайдыр кокустуктан адамга ок жаңылса, ал адамды таза, моралдык жактан туруктуу зайыптар атташкан. Ошондо ок денеден чыккан. Бул “Манас” эпосунда да берилген.

Мугалим:

Эл үчүн деп соккон кыргыз жүрөгү,

Унутпастан аны айтып жүрөлү.

Кана, курбум, бүгүн сен да эстечи,

Кимдин сокпойт кыргыз үчүн жүрөгү – демекчи, бүгүнкү сабагыбызды аяктап жатып апаларыбыздын көз жашы, аталарыбыздын эсепсиз төгүлгөн каны, сансыз өлүмү аркылуу келген мекенибиздин тынчтыгын түбөлүк бек сактайлы. Ушул бейпилдикти берген ата-апаларыбызга түбөлүк таазим кылалы. Эрдигиңерге таазим!!! Түбөлүк даңк!

Мекенибизди “бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып”, көздүн карегиндей сактоо – ар бирибиздин мекен алдындагы ыйык милдетибиз, парзыбыз экендигин унутпайлы.

Үй тапшырма: “Карегимде Ата Журт!” деген темада чакан дил баян (эссе) жазып келүү.

Баалоо: Сабакка активдүү катышкан окуучуларды мугалим оозеки баса белгилеп кетет.

III. Сабактан кийин:

- ❖ окуучулардын жан дүйнөсүндө карама-каршылыктар пайда болот;
- ❖ ар дайым тынчтык үчүн өз салымдарын кошушат;
- ❖ бири-бирин тынчтыкка, ынтымакка чакырышат;
- ❖ Мекен сакчыларды урматташат;
- ❖ элибиздин басып өткөн тарыхынын жүгүн билет.

№21 сабак

КАРЫЛАР ҮЙҮ КЕРЕКПИ?

Сабактын максаттары:

- карылар жана карылык тууралуу маалымат алышат;
- омоктуу ойлорду айтуу менен логикалык ой жүгүртүүсү өнүгөт;
- окуучулар улууну урматтоого, кичүүнү сыйлоого тарбияланышат;
- эл ичиндеги карылардан өрнөк алышат.

Сабак аралык байланыш: кыргыз тили жана адабияты, тарых, сүрөт, адеп жана элдик педагогика.

Сабактын жабдылышы:

1. Кыргыз адабияты 9-класстар үчүн кыргыз адабиятынын хрестоматия-окуу китеби. А.Муратов, Б.Кыдырбаева. Бишкек, 2007;
2. Кыргыздын көрөңөлүү мурастары. Бердикожо Бийназаров. Бишкек, 2014;
3. Интернет булактары;
4. Телефон, музыкалык аппаратуралар, үн күчөткүчтөр;
5. Ар кандай макал-лакаптар жазылган лозунгалар ж.б.

I. Сабакка чейин:

Бул сабак эмне берет?

- карылык жөнүндө түшүнүк алышат;
- карыганда тынчтыкта жашоосун тилек кылышат;
- бактылуу карылыкка моюн сунууну пландаштырат.

Сабактын өбөлгөсү: Окуучулардын априордук билими

Убакытты бөлүштүрүү:

- Уюштуруу – 5 мүнөт;
- Майрамдын тарыхы менен тааныштыруу – 3 мүнөт;
- Топторго бөлүштүрүү – 1 мүнөт;
- Эмблема түзүү жана аны жактоо – 8 мүнөт;
- Синквейн түзүү – 8 мүнөт;
- Макал-лакап айтуу – 6 мүнөт;
- Кызыктуу суроо жооптор – 4 мүнөт;
- Элдик ишенимдер – 8 мүнөт;
- Жыйынтыктоо – 1 мүнөт.
- Оозеки баалоо, үй тапшырма берүү – 1 мүнөт;

Топтоштуруу: Үч топко бөлүнүшөт.

- Карылар үйүн жактагандар
- Карылар үйүн жактабагандар
- Арсар ойдогулар (нейтралдуу ойдогулар)

II. Сабак:

Сабактын жүрүшү. Уюштуруу (класста жагымдуу жагдай түзүү)

Мугалим: Балдар, менен төмөнкү каттарды окуп берейин. Силер маани берип угуп тургула, өз оюңар менен бөлүшүүгө аракет кылгыла.

Кары атанын уулуна жазган каты

Уулум, өзүңдүн, неберем менен келинимдин дени-карды таза, эсенчиликте турасыңбы? Мен болсом мындан үч жыл мурда өзүң алып келип таштаган карылардын үйүндө өлбөй-житпей жашап жатам. Ошондон бери бир кайрылып келбегенден кырсыкка учурап калдыбы деп оюм онго, санаам санга бөлүнүп жүрөт. “Бала – боор этиң менен тең” – деген сөздүн калети жок белем. Нечен ирет мас болуп келип теридей тепкилегениңде, апаң байкуш арачалап калчу эле. Өз колум менен салган тамдан кубалап, малга да ээ болдуң. Суук сөздөрүңдү ошондон кийин да албадың. Эми ошонун баарын унутуп, силердин жүзүңөрдү бир көрсөм деп кусадар болуп отурам. Башка бирөөдөн ушундай кордук көрсөм унута алат белем. Жаткан жерим жумшак, кийимим бүтүн, курсагым ток, мамлекетке чоң рахматымды айтып коюп жатам. Жалгыз арманым эл-журтту, силерди сагындым.

– Аксакал, сизге эч ким келбейт. Туугандарыңыз жокпу? – деп сурап калышат. Ошондо эмне деп айтарымды билбейм. Өтөөр иш өттү, жок дегенде, неберелеримди бир көрсөтүп кетсең боло. Канчалык жаман болсом деле, атаңмын го.

Кокус ары карап кетсем, сөөгүмдү ушул жерге калтырбай айылга алып барып, ата-бабаларымдын мүрзөсүнүн жанына көөмп кой. Бул менин сенден суранаар аталык акыркы өтүнүчүм.

Атасынын катына уулунун жообу

Ата, катыңды алдым. Бизди унутпагыңа чоң рахмат. Өзүң бардагыдай эсенчиликте турабыз. Мага таарынба, ата. Жаткан жериң ак шейшеп, ичкениң үч маал тамак, бекер кийим, жыргап эле калгандырсың. Ушундай бейишке алып келип таштаганыма ыраазы болбой, нараазы болосуң, жарыктык. Карылыгың жетип алжып калгансың го. Анын үстүнө келиниң менен тил табыша албай койдун го. Пенсияң тийгенде 5-10 сом катып албай эле баарын алаканына салып турбайт белең? Үч маал үч чыны чай ичпей эле «эт жебесем сууктап кетем» дегениң жөндүү ишпи?

Азыр өлүк коюу машакаттуу иш болуп калды. Бизди чыгым кылып кууратпай, ошол жерге коюлуп калсаң кайра жакшы. Жолдун бою, ары-бери өткөндө куран окутуп турабыз. Ар кайсыны ойлоп башыңды маң кылбай жата бер.

Талкуулоо үчүн суроолор (дебрифинг):

1. Кары атанын уулуна жазган катын уккандан кийин кандай ойдосуңар?
2. Эгер силер кары атанын ордунда болсоңор эмне кылмаксыңар?
3. Уулунун катка жазган жообуна макулсуңарбы? Эмне үчүн?
4. Силер ата-энеңерди кантип карайсыңар?

Мугалим: Балдар, келгиле эмесе, карылык жана карыялар жөнүндө макал-лакаптардан айтып көрөлү.

Балдар:

- Карысы бардын – ырысы бар.
- Карынын сөзүн капка сал.
- Кары-карынын сөзү дары.
- Карынын сөзү – канык, көрсөткөн сөзү – жарык.
- Карынын сөзү – жамак, жэамагы – жашоого жамак.
- Карынын сөзү кеп болот, калайыкка эп болот.
- Карынын сөзү – акылдын көзү.
- Кары билгенди – пири билбейт.

“Ак тилек” деген обондуу ырды аткаруу менен сабакты жыйынтыкташат.

Ак тилек

Ар үйдө ак сакалдуу кары болсо,
Балпайган байбичеси дагы болсо.
Баласы баар таап эмгегинен иий,
Жанында жаркылдаган жары болсо.

Чоң ата баардыгына калыс болсо,
Чоң эне суук сөздөн алыс болсо.
Келини кербезденип бой көтөрбөй,
Уулунда уят менен намыс болсо.

Жакшылык эсеби жок эчен болсо,
Жоогазын өмүр сүрүп эсен болсо.
Бейкуттук ырыс тилеп ар бир үйгө,
Элибиз ынтымактуу элден болсо.

Үй тапшырма: “Мен карыя болгонумда...” деген темада дил баян (эссе) жазып келүү.

Баалоо: Сабакка активдүү катышкан окуучуларды мугалим оозеки баса белгилеп кетет.

III. Сабактан кийин:

- ❖ Окуучулардын жан дүйнөсүндө карама-каршылыктар пайда болот;
- ❖ Ар дайым бактылуу, ынтымактуу үй-бүлө куруу үчүн өз салымдарын кошушат;
- ❖ Бири-бирин тынчтыкка, ынтымакка, кечиримдүүлүккө, кайрымдуулукка чакырышат;
- ❖ Улууну урматташат, кичүүнү ызаатташат;
- ❖ Карылыктын оош-кыйышын билет.

(2009-2010-окуу жылында Лейлек районунда Карылар күнүнө карата өткөрүлгөн “Мен карыя болгонумда” аттуу дил баяндар сынагынын жеңүүчүлөрүнүн айрымдарын сунуштадык)

I орун

Ю.А.Гагарин атындагы орто мектебинин 9-аклассынын **окуучусу Сабырова Умсунайдын** жазган дил баяны

Мен карыя болгондо

«Эч бир гүл он күндөн ашык түс бере албайт. Эч бир жигит өмүрлүккө күч-кубатта боло албайт. Эч кыз сулуулугун сактап кала албайт. Эч бир нерсе түбөлүктүү эмес» – демекчи, биз да бир күн келип карыйбыз. Биздин азыркы балалык чагыбыз, жаштык курагыбыз биз үчүн эң асыл. Эң кымбат күндөрдүн бири болуп калат жана биздин бул күндөр кайрылгыс жана кайталангыс.

«Карысы бардын ырысы бар», – деп элибизде эзелтен бери айтылып, кылым кыр ашкан сайын бул накыл сөз макалга айланып, санжыра катары ооздон-оозго өтүп, ушул күнгө чейин айтылып келе жатпайбы. Бирок, намысты четке каккан кээ бир инсандар ак сүтүн берген энесин, алпештеп баккан атасын көзүнөн нуру,

белинен кубаты кетип картайганда, карылар үйүнө алып барып таштагандары да жок эмес. Мындай байкуш ата-энелер бала бактым, чоңойттым деп эмне тапты? Карегинен аккан жашты көлдөй тамчылатканыбы? Баласынын эненин ак сүтүн, атанын үмүтүн актаганы ушубу? Ата-эне үчүн өзү курган, өзү жашаган үйдө орун жокпу? Эмне үчүн инсан жүрөгү таштай муздап-муздап бара жатат? Бекеринен, акын Айдаралы Жапаров:

«Карылар үйүндө бир кусага баткан турмуш өкүм сүрөт.

Чал жүрөт, кемпир жүрөт,

Жөлөнүп таягына, жөлөнбөй тагдырына.

Балдарын күтөт-күтпөйт.

Арманы бүтөт-бүтпөйт,

Космоско учар заман,

Жүрөктү алмаштырып жатат заман,

Дүйнөдө жалгыз калган кандай жаман», – деген ыр саптарын «Жалгыздык» деген ырында жазбаса керек. Чындыгында, ата-эне карыганда эмне үчүн балдарына эмес, асага таянат деген ой менин тынчымды алды.

Эй, адамзат! Биз да бир күн күчтөн кетип, алдан таябыз, картабыз. Карыларды сыйлайлы, айтканынан чыкпайлы. Анткени, алар – үйдүн көркү, ырысы, үй-бүлөбүздүн асманында жанган жылдызы, көзүбүздүн кареги, нуру экенин жүрөктүн түпкүрүндө сактайлы жана эстен чыгарбайлы.

II орун

Казыев Кожояр атындагы орто мектебинин 7-^Бклассынын окуучусу **Алиева Мээримдин** жазган дил баяны

Мен карыя болгонумда

Жаштык кезин баарысы ойноп-күлүп, шаан-шөкөт менен өткөрөт. Азыркы гана учурун ойлоп, келечегин ойлобойт. Кээ бир адамдар кырчындай жаш учурунда айланасындагы адамдарга корс мамиле кылып, алардын көңүлүн оорутуп алышат. Карыган мезгилде болсо алардын жардамына, мээримине, таянычына муктаж болушат.

Ар бир адам жашпы, карыбы «карылык доорун» өз үйүндө, балдарынын, кыздарынын, неберелеринин, жакын адамдарынын жанында өткөрүүнү максат кылышат. Кээ бирөөлөр ошол максатка жетишсе, кээ бирөөлөр жете алышпайт. Кээ бирөөлөр ата-энеси үчүн өмүр гүлүн таап алып келүүгө да даяр турушат.

Ал эми арабызда ушундай адамдар бар: кичинекей кезинен мээримин төгүп, эч нерсеге муктаж кылбай чоңойткон ата-энесин «Карылар үйүнө» алып барып салышат. Айрым пенделер атасы менен апасынан өмүрүнүн аягына чейин кабар алышпайт. Бирок ата-эне баласынын кылган ишин кечирип, баласын бир ирет болсо да көрүүгө даяр турушат.

Өзүмдүн карылык доорумдун андай болушун каалабайм. Мен чоңоюп, алдыма койгон максатыма жетип, үй-бүлө курганымда: балдарымдын тарбиясына өзгөчө көңүл бурам. Карып калган учурумда да ар дайым балдарыма-кыздарыма, неберелериме керектүү адам болгум келет. Карылык доорумду жакын адамдарым: кыздарымдын, балдарымдын, неберелеримдин, чеберелеримдин жана эң негизгиси – өмүрлүк жолдошумдун жанында бактылуу өткөргүм келет.

«Карылык бир да адамды койбойт аяп,
Карматып колдоруна бирден таяк.
Жөлөнүп анын берген таягына,
Чыгабыз жашообуздун аягына».

№22 сабак

СУУ – ӨМҮРДҮН БУЛАГЫ

Сабактын максаттары:

- адамдын жашоосунда суунун зарылдыгын түшүнүшөт;
- сууну коргой алышат;
- коомдогу таза суу көйгөйүн жойгонго аракеттенишет;
- суунун эң керек жана пайдалуу экендигине ынанышат.
- суунун пайдалуу жактары менен бирге зыян келтирер жактары да бар экениндигин талдашат.

Сабактын жабдылышы: Жеңижоктун “Аккан суу” ырынын диски, китептер, ватман, түрдүү карандаш, маркерлер, скотч, А-4 өлчөмүндөгү барактар, географиялык карта ж.б.

Колдонулган адабияттар:

1. А.О.Осмонов “Кыргыз Республикасынын физикалык географиясы” 8-класстардын окуу китеби, Бишкек, 2006
2. Т.Н.Кулматов “Физикалык география” 6-класстардын окуу китеби, Бишкек, 2009
3. Б.С.Исаков, Ч.Б.Исакова “Кыргыз адабияты 8-класстардын окуу китеби, Бишкек, 2007
4. Сманова Э., Насыпбаева Б.И. “Кыргызстан. Күндөр. Адамдар. Окуялар. 2005”. Бишкек, 2005
5. Акматов Кыялбек “Класс жетекчинин тарбиялык иштери: Усулдук колдонмо” Ош, 2009
6. А.О.Осмонов “Геоэкологиянын негиздери” 11-класстардын окуу китеби, Бишкек, 2006

1. Сабакка чейин:

Бул сабак эмне берет?

- суу жөнүндө кенен маалымат алышат;
- мурдагы билимдерин тереңдетишет;
- сууну коргоого үйрөнүшөт;
- сууну сарамжалдуу пайдаланууга тарбияланышат.

Сабактын өбөлгөсү: Окуучулардын априордук билими

Убакытты бөлүштүрүү:

- Саламдашуу, уюштуруу – 3 мүнөт;
- Сабактын максатын жарыялоо – 1 мүнөт;
- Суу жөнүндөгү лекция – 4 мүнөт;
- Мугалимдин сөзү – 1 мүнөт;
- Окуучулардын текст менен таанышуусу – 3 мүнөт;

- Жуп-жубу менен иштөө – 17 мүнөт;
- Суу жөнүндөгү макал-лакаптар, ырлар – 5 мүнөт;
- Суу жөнүндөгү кызыктуу фактылар – 8 мүнөт;
- Жыйынтыктоо, тапшырма берүү – 3 мүнөт.

II. Сабактын жүрүшү. Уюштуруу:

Мугалим: Сабакты төмөнкү табышмак менен баштамакчымын. Жандырмагын туура тапканга аракет кылгыла.

Кессең кесилбейт, үзсөң үзүлбөйт.

Жыттасаң жытсыз, өзү түссүз.

Дүйнөнү жарытат, баарын тазартат.

Кана тапкылачы батыраак. *(жообу: суу)*

Туура, балдар. Чындыгында суу эле. Анда бүгүнкү сабагыбыздын темасы “Суу – өмүрдүн булагы”.

Сабактын максатын жарыялоо – 1 мүнөт

Суу жөнүндөгү лекция – 4 мүнөт

Суу десе эле баарыбыз суутек менен кычкылтектин кошулмасын түшүнөбүз. Же химиялык формуласы H_2O деп жазабыз. Негизи, андай эмес, балдар. Суунун тарыхына көңүл бургула.

Окумуштуулар 1783-жылы суутекти күйгүзгөндө суу пайда болорун байкашкандан тартып, суунун азыркы учурдагы формуласы 1805-жылы Гумбольдт менен Гей Люссак тарабынан иштелип чыккан. Илимий маалыматтар боюнча суутектин ар түрдүү изотоптору-дейтерий, перитерий бар. Булар суунун сапатын аныктайт. Таза суу ар дайым жеңил суунун аралашмасы болуп эсептелет, анда оор жана өтө оор суунун аралашмасы эң эле аз санда. Суунун түзүлүшү жана чыныгы жаратылыш аягына чейин изилденип бүтө элек. Бирок биз суу эң керек болгондуктан, аны сарамжалдуу пайдаланганды унутпашыбыз керек. Түркмөн эли бекеринен “Тамчы суу – алтын кыпыны” деп айтпаса керек. Ал эми Орто Азия элдерин “Суу – өмүрдүн булагы”, “Суу бар жерде – жашоо бар”, “Суу – жердин жаны” – деп таамай айткан.

География сабагынан жердин суу катмары гидросфера деп окугансыңар. Чындыгында, океандар менен деңиздердин суулары, кургактыктын суулары-дарыялар, көлдөр, мөңгүлөр, ошондой эле жер алдындагы суулар, атмосферадагы нымдар гидросфераны түзөт. Бардык суунун 96,5%дан көбү океандар менен деңиздерде. Гидросферанын 2%ы гана тузсуз суу, калганы туздуу суу. Ал эми Кыргызстандагы жер үстүндөгү суулар жалпы суунун 4,4%ын түзөт. Алардын жалпы аянты 6836 км. Эң эле узун дарыя деп эсептелген Нарындын узундугу 535 км, Чүй 224 км, Чаткал 205 км. Республика боюнча 1932 көл бар. Алардын эң чоңдору-Ысык-Көл (6236 кв.км), Соң-Көл (275 кв.км), Чатыр-Көл (175 кв.км) *(Акматов Кыялбек, “Класс жетекчинин тарбиялык иштери: Усулдук колдонмо” Ош, 2009. 14-15-бет)*

Мугалим: Балдар, жуптарда текст менен таанышып, анализдөө жумушун аткарасыңар.

Баракчаларга жазылган маалыматтар ар бир партадагы 2 окуучуга таркатылып берилет да, алар жуп-жубу менен ал маалыматтарды айтып, же түшүндүрүп беришет.

Текст менен таанышуу – 2 мүнөт

Жуп-жубу менен иштөө – 17 мүнөт

1. Иче турган таза суунун сапаты

Башка өлкөлөрдөй эле, Кыргызстанда да иче турган суу тартыштык кылат. Бул, айрыкча, түштүк регионунан тиешелүү. Борборлоштурулган суу менен камсыз кылуу республиканын калкынын 30 гана пайызын камтыйт. Негизинен, алар – Бишкек жана башка чоң шаарлар. Суу түтүктөрү жарабай калгандыктан, таза суу маселеси кыйынчылык туудурат. Калктын калган бөлүгү өзөндөрдүн, арыктардын сууларынан пайдаланышат. Өлкөбүздүн калкынын 1,4 пайыздан 30 пайызга чейинкиси таза суудан пайдалана алышпайт.

Суулардын булганышы өнөр жай, айыл чарба ишканаларынан агып чыккан кир суулардан да болуп отурат. Аларда уу химикаттар, минералдык жер семирткичтердин калдыктары, ар түрдүү таштандылар бар. Биздин шаарларда жана айылдарда бүгүнкү күндүн кадимки көрүнүшүнө айланган тоодой үйүлүп жаткан таштандылар, акыр-чикирлер, жер үстүндөгү суулардай эле, жер астындагы сууларды да булгайт. Булганган суу ар түрдүү инфекциялык ооруларды пайда кылат. Расмий маалыматтарга караганда, көпчүлүк учурларда мындай инфекциялык оорулардан беш жашка чейинки балдар көз жумушат. Оорулардын 70%ы дизентерия, сальмонеллез, вирустук гепатит, мите курт болуп эсептелет. *(Акматов Кыялбек “Класс жетекчинин тарбиялык иштери: Усулдук колдонмо” Ош-2009., 14-15-бет)*

2. Фалестин көз карашы

Ушул улуу философ биринчилерден болуп: “Биз билген дүйнө, адегенде, суудан турган, суудан башка эч нерсе болгон эмес, жер суудан кийин пайда болгон деп айткан. *(Томсон Дж., Первые философы, -М.,ИЗД. “Иностранная литература”, 1959г., 148-стр.)*

3. Алтай элдеринин ишеними

Алтай элдеринин ишеними боюнча, жер жаралганга чейин дүйнөнү суу каптап жаткан. Анан шамал пайда болуп, ал акырын тынчыганда от күйдү. Андан кийин жамгыр жаап, дүйнөдө жылуу нымдуулук келип чыкты. Ошондон кийин жер жаралды. *(М.И.Шахнович, Первопытная мифология и философия, Ленинград, “Наука”, 1971г., 170-бет)*

4. Жапандардын мифи

Жапандардан жазылып алынган миф боюнча, дүйнөнү суу каптап тургандан кийин, ал сууда бир кочуш ылай сүзүп жүргөн эле. Анан ал суудан лилия өсүп чыгып, ал жерди пайда кылды. *(М.И.Шахнович, Первопытная мифология и философия, Ленинград, “Наука”, 1971г., 171-бет)*

5. Кымак элинин суу кудайы

Тарыхта кымак деген эл Иртыш дарыясына сыйынганы белгилүү. Алар Иртыш дарыясын “Кимактардын кудайы” деп айтышкан. *(Зуев Ю.А., Ранние тюрки: очерки истории и идеологии, Алматы, “Дайк-Пресс”, 2002 г., 128-бет)*

6. Хакастардын суу стихиясы

В.Я.Бутанаевдин жазганы боюнча, хоорай (хакастардын) бурхандарынын сууга сыйынган салты ушул күндөргө чейин сакталган. Ыйык деп саналган сууларга сыйынышкан. Сыйынуу учурунда башкы бурхан башында турган топ Суу ээсине арнап бир жылдык “кара козуну”, ал эми ар бир үч жылда бир үч жашар “кара буканы”

курмандык чалышкан. Алардын ишеними боюнча, Суу ээси курмандыкка чалынган ушул жаныбарларды минип жүргөн жана ар кандай суу кырсыктарынан сактаган. Буканы суу ээсине арнап курмандыкка чалуу салты, сыягы, бука менен суу стихиясын окшоштуруудан улам келип чыккан болуу керк. (*“Бурханизм тюрков Саяна-Алтая”, Абакан, 2003г., 187-191-стр.*)

7. Лао-Цзынын суу жөнүндөгү философиясы

Суу тууралуу дүйнөнүн эч бир философу б.з.ч. 6-кылымда жашап өткөн улуу кытай даанышманы Лао-Цзыдай айткан эместир. Ал мындай дейт: “Асман алдында эч нерсе өзүнүн жумшактыгы боюнча суу менен теңдеше албайт. Ал агымы боюнча чексиз, тереңдиги боюнча түпсүз. Узундугуна көз жетпейт. Толкундары сансыз. Дем алып, демин чыгарат; чогулуп, кайра чачылат. Жыйрылат, кайра жайылып агат. Асманда жамгырды жана тамчыларды пайда кылат. Жерде ал булактарга жана сууларга айланат.

Сансыз нерселер ансыз жаралбайт. Жүздөгөн иштер ансыз бүтпөйт. Ал тирүүлүктүн баарын кучагына алат, бирок сүйүү эмне, жек көрүү эмне экенин билбейт. Көзгө көрүнбөгөн жан-жаныбардын суусунун кандырат, бирок ал үчүн акы сурабайт. Асман алдын толтуруп агат, бирок түгөнбөйт. Элдерди жыргалга бөлөйт, жамандык кылбайт. Дайым жолдо, бирок жолунун аягы жок. Кармайын десең, кармалбайт. Уруп жарадар кыла албайсың, сайып теше албайсың, кесип бөлө албайсың, өрттөсөң күйбөйт. Бир карасаң жай агат, бир карасаң буркан-шаркан түшөт, бирок жайылып жок болуп кетпейт.

Темирди да, ташты да бүлөйт. Асман алдын толтуруп, суюк болуп, мейкиндикти жайпап агат, туманга айланып асманга учат”. Ошентип, Лао-Цзы үчүн суу баарында бар, баарын кармап турган зат, жок туруп бар нерселердин негизи, үнсүздүк болуп туруп – Үндүн башаты. Андан Жарык жаралат, андан суу пайда болот. Суу болбогон жер жок. (*Лао-Цзы, Минск, “Современное слово”, 2004 г., 40-41-стр.*)

8. Аккан суу тууралуу Жеңижоктун айткандары

Жети кабат жер астын
Жарып чыккан аккан суу.
Жер, ааламдын баарысын
Багып чыккан аккан суу.
Алтын канат, жез куйрук
Балык чыккан аккан суу.
Ак кыянын боорунан
Агып чыккан аккан суу.
Өмүр отун тутантып,
Жагып чыккан аккан суу.

(*Б.С.Исаков, Ч.Б.Исакова “Кыргыз адабияты” 8-класстардын окуу китеби, 281-бет. Бишкек, 2007.*)

9. Жеңижоктун “Аккан суусу” Ш.Үмөталиевдин баасында

Жер каймактагандан берки “он сегиз миң ааламдагы” бардык жан-жаныбар, макулук, өсүмдүгү, пендеси менен кошо аккан сууга милдеттүү. Аккан суу – бардык башталмалардын башталмасы... Ошол үчүн аны дал ошо кирсиз суунун өзүндөй абийир менен, ынсап менен, ыйман менен, этияттык, билгичтик менен пайдалануу

керек... (Б.С.Исаков, Ч.Б.Исакова “Кыргыз адабияты” 8-класстардын окуу китеби, 289-бет. Бишкек, 2007)

Мугалим: Балдар, эми суу жөнүндө айтылган макалдарга, учкул сөздөргө, кызыктуу фактыларга көңүл бөлөлү.

Суу жөнүндөгү макал-лакаптар, учкул сөздөр, ырлар – 5 мүнөт

- Тамчы суу – алтын кыпыны (түрк эли)
- Суу – өмүрдүн булагы. Суу бар жерде – жашоо бар. Суу – жердин жаны. (Орто Азия элдери)
- Суу сыйлаган – зор болоор, суу кордогон – кор болоор (кыргыз эли)
- Сөздү уккан жерге айт, сууну сиңген жерге куй. (кыргыз эли)
- Тоону, ташты сел бузат, адамзатты сөз бузат. (кыргыз эли)
- “Суу жана тиричиликтеги заттар – генетикалык байланышта уюштурулган жер кыртышынын бөлүгү”. (В.И.Вернадский)
- “Суу. Сенин даамың да, түсүң да, жытың да жок. Сени сүрөттөөгө мүмкүн эмес. Сенин эмне экениңди толук түшүнбөй туруп, сени менен ыракаттанышат. Сен жашоо үчүн керексиң деп айтууга болбойт, сен жашоонун өзүсүң. Сен дүйнөдөгү эң кымбат байлыксың”. (француз жазуучусу Антуан де Сент-Экзюпери)

Суу жөнүндөгү кызыктуу фактылар – 8 мүнөт

- ✓ 22-март – Бүткүл дүйнөлүк суу күнү.
- ✓ Дүйнөдөгү астына полиэтилен бастырылган, капталган суу – Төрт-Гүл.
- ✓ Енисей – бул тунгустардын орус тилине ылайыкташтырылган “Енеси” деген сөзү. Ал “чоң суу” дегенди билдирет.
- ✓ Кыргызстандагы эки жагынан “5” деген цифра коргоп турган дарыя – Нарын дарыясы.
- ✓ Дүйнөдөгү эң узун дарыя – Нил дарыясы.
- ✓ Дүйнөдөгү эң чоң дарыя – Амазонка дарыясы.
- ✓ Экваторду эки жолу кесип өткөн дарыя – Конго дарыясы.
- ✓ Жер-суу аталыштары жөнүндөгү илим – топонимика.
- ✓ Кыргыз ономастикасындагы дарыялардын, өзөндөрдүн, ар кандай агын суулардын, булактардын, суу бассейндеринин аталыштарын окуткан бөлүмү – гидронимдер.
- ✓ Кыргыз элинде суунун пирин – Сулайман деп аташат.
- ✓ Грек элинин суу кудайы – Посейдон.
- ✓ Космостон сүрөткө тартылган Кыргызстандагы көл – Кочкор районунун Чолпон айыл өкмөтүнүн аймагындагы Ара-Көл.
- ✓ Суунун атына коюлган зодиак белгиси – Суупери (суукуйду).
- ✓ Япониянын ар бир башы абаны, сууну, топуракты булгай турган символу – “Когай ажыдаары”.

Жыйынтыктоо, тапшырма берүү – 3 мүнөт

Мугалим: Эмесе, балдар, бүгүнкү сабакты “кара кылды как жарган” Калыгул акындын төмөндөгү ыры менен жыйынтыктаймын:

“Баатыр болсоң жердей бол,
Баарын чыдап көтөргөн.
Таза болсоң суудай бол,

Баарын жууп кетирген”.

Ар дайым суудай таза жана тунук болгула.

Үй тапшырма: Суунун химиялык жана физикалык касиеттерин билип келебиз.

III. Сабактан кийин:

- ❖ окуучулар суунун өтө пайдалуу экендигин билишет;
- ❖ жекече жана жуптарда иштөөнү өздөштүрөт;
- ❖ сууну сарамжалдуу пайдаланууга, коргоого үйрөнүшөт.

№23 сабак

НИКЕ ЖАНА ҮЙ-БҮЛӨ

Сабактын максаттары:

- коом ар бир кыргызстандыктын үй-бүлөсүнүн негизинде курала тургандыгын, ошондуктан үй-бүлөнүн биримдиги, ынтымагы – бул коомдун биримдиги жана ынтымагы, мамлекеттин тынчтыгы экендиги тууралуу билишет;
- окуучулар үй-бүлөнү, үй-бүлөнүн баалуулуктарын сыйлоого тарбияланышат;
- ар бир үй-бүлө мүчөсүнүн милдеттерин, жоопкерчилигин арттыруунун жана перзенттик парзын аткаруунун зарылдыгын түшүнүшөт;
- өз оюн туура жана так айтууга топтордо бирдикте иштөөгө көнүгүшөт.
- өздөрүнүн келечектеги үй-бүлөсү тууралуу ойлонушат жана план түзүшөт;
- улуттук каада-салт, үрп-адаттарды, улуттук баалуулуктарыбызды сактоодо үй-бүлөнүн мааниси зор экендигине ынанышат;
- патриоттулук сезими өсүп, өз укук-милдеттери жөнүндө маалымат алышат;

Сабактын жабдылышы: Учкул сөздөр, китептер, скотч ж.б. Накыл кептер ватманга жазылып илинет.

Колдонулган адабияттар:

1. К.Эсенканов “Мамлекет жана укук негиздери” 9-класстын окуу китеби, Бишкек: “Инсанат”, 2012
2. Б.С.Исаков, Ч.Б.Исакова “Кыргыз адабияты 8-класстардын окуу китеби, Бишкек, 2007
3. Сманова Э., Насыпбаева Б.И. “Кыргызстан. Күндөр. Адамдар. Окуялар. 2005”. Бишкек, 2005
4. “Нике жана үй-бүлө” Мухаммади Махмуд Фазлуддин Икроруддин (кыргызчалаган Бактияр Азим) Кара-Балта Ислам институту, 2008
5. Кутбилим газетасы. 17-август, 2012-ж.
6. Акматов Кыялбек “Класс жетекчинин тарбиялык иштери: Усулдук колдонмо” Ош, 2009
7. Абдыкерим Муратов “Аталар сөзү-акылдын көзү” Адеп аңгемелери, 1-китеп, Бишкек, 2008

I. Сабакка чейин:

Бул сабак эмне берет?

- бири-бирин түшүнүүгө, көз караштарын өнүктүрүүгө, баамчылдыкка, сезимталдыкка үйрөнүшөт;

- окуучулар адептүүлүккө, сылыктыкка тарбияланышат;
- үй-бүлө жөнүндө кенен маалымат алышат.

Сабактын өбөлгөсү: Окуучулардын априордук билими

Убакытты бөлүштүрүү:

- Саламдашуу, уюштуруу – 2 мүнөт;
- Сабактын максатын жарыялоо – 1 мүнөт;
- Кластер усулу – 5 мүнөт;
- Үй-бүлө жөнүндөгү лекция – 3 мүнөт;
- Үй-бүлө, ата-эне жөнүндөгү макал-лакаптар, ырлар – 3 мүнөт;
- Топтор менен иштөө – 15 мүнөт;
- Кыргыз Республикасынын Конституциясы жөнүндө – 5 мүнөт;
- Менин келечектеги үй-бүлөм – 8 мүнөт;
- Жыйынтыктоо: Үй-бүлө адеби тууралуу сөз – 2-мүнөт;
- Тапшырма берүү – 1 мүнөт.

II. Сабактын жүрүшү.

Саламдашуу, уюштуруу – 2 мүнөт

Сабактын максатын жарыялоо – 1 мүнөт

Мугалим: Кымбаттуу балдар, сабакты ыйык Курандан алынган цитаталар менен баштаймын.

Үй-бүлө тууралуу

- Эрди-катын өз ара келишип, ынтымакта жашагандан артыгы жок. Ынтымак ырыска шерик.
- Кудайга сыйынган эркектер менен аялдар кудайдын кутуна ээ болуп, шылдырап мүрөк суулары аккан, аңкытып жыпар чачкан гүлбакта жашашат. Түбөлүк жыргал бүрдөп, гүлдөп турат.
- Залим аял – зулум эркекке, шылуун эркек – шуркуя аялга, акылдуу аял – даанышман кишиге, жароокер аял – жайдары кишиге таандык болсун!
- Аял – жандын жартысы. Аял үчүн жан бергиле, жашоосуна шаң бергиле, каныңардан кан бөлгүлө, каалаганын алып келгиле.
- Никеси колунда турганда бири-бирин кечирише алат. Эгерде кечириимдүү болсоңор, кудайды сыйлаганыңар.

Ыйык Курандан

Кластер усулу – 3 мүнөт

“Үй-бүлө” дегенге окуучулар өз ойлорун жазып, кластер түзүшөт жана аны талкуулашат.

Үй-бүлө жөнүндөгү лекция – 3 мүнөт

“Дуррул Мухтар” аттуу фикх (шарият) китебинин “Нике” темасы мындай сөздөр менен башталат: “Адамзат үчүн нике жана ыймандан башка ал тургай бейиште да улана турган ибадат жок”. “Нике” сөзүнүн колдонулуудагы мааниси “үй-бүлө куруу” дегенди билдирет. Үй-бүлө деген ушундай бакыт багы, ал тургай бейиште да уланат.

Кыздар турмушка чыгуу менен, ал эми балдар үйлөнүү менен жуп болуп, үй-бүлө курушат. Үйлөнүп жаткан жигит өзүнүн махрамдары – энеси, эже-карындашы, атасы менен бир тууган эже-карындашы же таэжеси аркылуу болочок келинчегинин жүзүн, эриндерин, тиштерин, каш-кабагын, көздөрүн, кирпиктерин, чачын, моюн-

тамактарын, балтырларын текшерип, ал тургай жытын текшерип алса да туура. Никеден кийин аны жактырбай калбастыгы үчүн ушундай кылса болот.

Кыргызда бир жакшы сөз бар эмеспи: үй-бүлө башында эки кийишиден куралып, аягында эки киши калат деген . Бул деген үй-бүлө балалуу болуп, аны тарбиялап өстүрөт. Уулдарын үйлөп, кыздарын турмушка узаткандан кийин карыя ата-эне үйдө кутмандуу карылыктын доорун сүрүшөт. Кыргызда дагы бир жакшы салт бар. Ал кичүү уулдун ата-энеге кам көрүп, алар менен чогуу жашашы. Демек, кыргыздын куттуу үйүндө дайыма турмуш уланып келген жана улана берет. Бул нерселер кыргыз элинин каада-салт, үрп-адаттарында да кеңири айтылган.

Хадисте: “Үч нерсе: намаз убагы киргенде, жаназа даяр болгондо жана кыз бала өзүнө ылайык күйөө табылганда кечиктирилбейт” – деп айтылган.

Үй-бүлө – каада-салттарды алып жүрүүчү, улуттун улут экекндигин сактоочу коломто сыяктуу. Улуу муундун акыл-насааттары жана турмуштан алган тажрыйбасынын негизинде, алардан үлгү алып, кийинку муун жашай берет. Жашоонун өзү шакекке, күнгө окшош тегерек. Анда жазылбаган мыйзамдары бар.

Үй-бүлө – коомдун туңгуч уюткусу: аталык, энелик жана балалык коомдун жана мыйзамдын артыкчылык менен коргой турган предмети. Балдар тууралуу кам көрүү, аларды тарбиялоо ата-энелердин табигый укугу жана жарандык жоопкерчилиги.

Үй-бүлө, ата-эне жөнүндөгү макал-лакаптар, ырлар – 3 мүнөт

Мугалим: Силер ыйык үй-бүлө жана мээримдүү ата-эне жөнүндө кандай макалдарды билесиңер?

Балдар:

Үй-бүлөм – капкалуу шаарым.

Ата сөзү алга сүрөйт адамды,
Эне сөзү эпке салат жаманды.

Эне сыйлаган элге жагат,
Ата сыйлаган абийир табат.

Энесин сыйлаган эстүү,
Атасын сыйлаган акылдуу.

Бала – турмуштун туткасы,
Ата-эне – анын устаты.

Баланы ата күтөт тукукум улансын деп,
Баланы эне күтөт учугум узарсын деп.

Ата-энеси ынак баланын көөнү куунак.

Ата-эне – баланын бактысы,
Тарбия – таалайдын ачкычы.

Ата – балага сынчы.

Ата көргөн ок жанат, эне көргөн тон бычат.

Атадан калган экен жөнөкөйлүк,
Энеден өткөн экен мээримдүүлүк.

Ата – билек, эне – жүрөк.
Ата – мекен, эне – нур, бала – бакыт.

Баланын билеги ооруса, эненин жүрөгү ооруйт.

“Энеси бар адамдар эч качан кор болбойт” **(казак эли)**

“Эне сүтүн актоо-унутулгус карыз” **(кыргыз эли)**

“Ата ыраазы – Алла ыраазы” **(кыргыз эли)**

“Ата көңүлүн ооруткан эл ичинде кор болот, эне көңүлүн ооруткан сындырам
нанга зар болот” **(кыргыз эли)**

“Ата менен энеге кызмат кылуу – бейишке кирүү” **(кыргыз эли)**

“Жаман менен жакшы баш кошсо, бул деле дурус; жаман менен жаман баш
кошсо, күндө болот уруш; жакшы менен жакшы баш кошсо, бул чыныгы турмуш”.
(кыргыз эли)

“Ата – аскар тоо, эне – башат булак, бала – ортосунда жанып турган шам чырак”.
(кыргыз эли)

“Адамзаттын эң биринчи тарбиячылары – энелер” **(О.Гольбсмит)**

“Бир ата жүз тарбиячыдан өйдө” **(Ж.Герберт)**

Топтор менен иштөө – 15 мүнөт

Мугалим: Топторго бөлүнөбүз да, берилген тапшырмаларды аткарабыз.

1-топ: чоң ата, чоң эненин;

2-топ: ата-эненин;

3-топ: уул-кыздардын;

4-топ: келин-кесектеринин үй-бүлөдөгү ээлеген орду жана укук, милдеттери
жөнүндө маалымат бересиңер.

Мугалим: Кыргыз Республикасынын Конституциясында “Нике жана үй-
бүлө” жөнүндө кодексин чогуу окуйлу.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 36-беренесинин 1-
пунктунда: Үй-бүлө – коомдун негизи. Үй-бүлө, ата болуу, эне болуу жана балалык –
бүткүл коомдун камкордугуна алынат жана мыйзам тарабынан артыкчылыктуу
корголот деп белгиленген. Никенин, үй-бүлөнүн мааниси өтө чоң экендигине
байланыштуу республикабызда “Нике жана үй-бүлө” жөнүндө кодекс бар. Ал ушул
маселелер боюнча мыйзамдардын жыйындысы. Бул Кодекс үй-бүлө мамилелерин

жөнгө салат. Үй-бүлө түзүш үчүн, оболу, никеге туруш керек. Никелешүү үчүн нике курагы 18 жаш деп белгиленген. Бул чектөө жаштардын организми жетилип, балалуу болуу, алардын ден соолугуна зыян алып келбеши үчүн коюлган. Конституциябызда белгилегендей, балага камкордук көрүү – ата-эненин милдети, ошондой эле жашы жеткен, эмгекке жарамдуу балдар дагы ата-энесине камкордук көрүүгө милдеттүү.

Менин келечектеги үй-бүлөм – 8 мүнөт

Мугалим: Балдар, силер азыр жашыңар 16 толду. Мыйзамда белгилегендей, 18 жашка толгондо үй-бүлө курууга укуктуусуңар. Ар бирибиз келечегибизге кайдыгер карабайбыз. Ошондуктан жогорудагыларды эске алуу менен, өзүңөрдүн келечектеги үй-бүлөңөр жөнүндө тартынбастан, уялбастан айтып берсеңер.

Кыргыздын жазгыч акыны Тоголок Молдо коомго кошулуучу үй-бүлөнүн кичинекей мүчөсүнө үч нерсе зарыл деп эсептеген:

1. Балага кичинекейинен адепке, ар-намыстуулукка, эмгекке үйрөткөн тарбия берүү.

2. Балага илим-билим берип, агартуу аркылуу көзүн ачып оң жолго салуу;

3. Инсандын өзүн-өзү тарбиялоосу.

Жыйынтыктоо: Үй-бүлө адеби тууралуу сөз – 3-мүнөт

Кандай үй-бүлө бактылуу делет:

- эркек аялга мээримдүүлүк, ак дил менен караса;
- энеге балдарды тапкан улуу адам катары мамиле кылса, атаны болсо бүт үй-бүлө үйдү тиреп турган түркүк катары, баарын тартып бараткан улуу күч катары эсептесе;
- аял-менен эркек бирисиз бири чоң нерселерди чечпей, кеңешип иш кылса, бири-бирин жоготуп алуудан коркушса;
- бири экинчисин акылчысы катары эсептесе;
- аял өз ишин, эркек өз ишин билип, ошол тармактарын жакшы бүткөрсө;
- балдарды тарбиялоодо ар кимиси өз ордун сезе алса;
- балдары урмат менен карашса, ушундай үй-бүлө бекем болот, ошол бекем үй-бүлөдөн бөлүнүп чыккан жаш үй-бүлөлөр да бекемделип, жалпы коом таза болот.

Эркек – падыша, аял – акылман кеңешчи болгондо гана үй-бүлөнүн түркүгү бекем курулат. Негизи, үй-бүлөдө аял менен эркек кайыкты эки жактан бирдей шилеген калакчы, куштун учушун камсыз кылган кош канат болушу ылаазым. Ошондой болгондо гана кайык деңиздин толкунуна туруштук бергендей, куш алыс-алыска учкандай үй-бүлө турмушу бекем жана түбөлүктүү болот.

Мамлекеттеги саясий да, маданий да, экономикалык да кырдаалды байкаган өлкө башчыбыз Алмазбек Атамбаев да 2012-жылды “Үй-бүлө, ынтымак, тынчтык жана кечиримдүүлүк жылы” деп бекеринен жарыялабаса керек. Анткени бул аркылуу өлкөбүздө стабилдүүлүк орнойт эмеспи.

Үй тапшырма: “Бактылуу үй-бүлө куруунун жети осуятын” билип келебиз.

III. Сабактан кийин:

- ❖ окуучулар үй-бүлө ыйык жана керек экендигин билишет;
- ❖ келечектеги үй-бүлөсүн пландаштырат;
- ❖ үй-бүлө адебин үйрөнүшөт;

❖ үй-бүлө мүчөлөрүнүн кызматтарын, укук-милдеттери жөнүндө маалымат алышат;

❖ топто иштөөнү өздөштүрөт;

❖ үй-бүлө тууралуу юридикалык маалыматтарга ээ болот.

№24 сабак

ПАЙДАЛУУ КЕҢЕШТЕР

Сабактын максаттары:

- түрдүү багыттагы пайдалуу кеңештер жөнүндө маалымат алышат;
- өз оюн туура жана так айтууга, топ менен иштөөгө тарбияланышат.
- пайдалуу кеңештерди келечектеги турмушунда пайдалана алат;
- адамдын турмушу, ден соолугу үчүн пайдалуу кеңештердин мааниси зор экендигине ынанышат.

Сабактын жабдылышы: Ар кандай учкул сөздөр жазылган барактар, газета-журналдар, түстүү барактар, бош бөтөлкөлөр, топчу, ийне, жибектер, скотч, клей ж.б..

Колдонулган адабияттар:

1. Сманова Э., Насыпбаева Б.И. “Кыргызстан. Күндөр. Адамдар. Окуялар. 2005”. Бишкек, 2000
2. Акматов К. “Класс жетекчинин тарбиялык иштери: Усулдук колдонмо”, Ош, 2009
3. Абдыкерим М., “Аталар сөзү – акылдын көзү”, Адеп аңгемелери, 1-китеп, Бишкек, 2008
4. “ZAMAN KЫРГЫЗСТАН” газетасы, 7-сентябрь 2007-ж.
5. “ZAMAN KЫРГЫЗСТАН” газетасы, 21-сентябрь 2007-ж.
6. Интернет булактарындагы nebolei.ru сайты.

I. Сабакка чейин:

Бул сабак эмне берет?

- пайдалуу кеңештер аркылуу бири-бирин түшүнүүгө үйрөнүшөт;
- пайдалуу кеңештерди турмушта колдоно билет;
- ар бир адамдын ден соолугу кымбат жана баалуу экендигин түшүнүшөт;
- окуучулар адептүүлүккө, сылыктыкка, зиректикке тарбияланышат;

Сабактын өбөлгөсү:

- окуучулардын априордук билими
- окуучулардын уккан, көргөн, окуган маалыматтары

Убакытты бөлүштүрүү:

- Саламдашуу, уюштуруу – 2 мүнөт;
- Сабактын максатын жарыялоо – 1 мүнөт;
- Ден соолукка тийиштүү кеңештер – 6 мүнөт;
- Жуптар менен иштөө – 10 мүнөт;
- Турмуш-тиричиликке байланыштуу кеңештерди окуу – 2 мүнөт;
- Турмуш-тиричиликке байланыштуу кеңештерди жактоо – 8 мүнөт.

- Адамдын аң-сезимине, психикасына оң таасир берүүчү пайдалуу кеңештер – 8 мүнөт;

- Кол өнөрчүлүккө байланышкан практикалык пайдалуу кеңештер – 15 мүнөт;

- Жыйынтыктоо – 2 мүнөт

- Тапшырма берүү – 1 мүнөт.

II. Сабактын жүрүшү:

Саламдашуу, уюштуруу – 2 мүнөт

Сабактын максатын жарыялоо – 1 мүнөт

Мугалим: Бүгүнкү сабагыбыздын темасы айтып тургандай, эң эле пайдалуу кеп-кеңештер жөнүндө сөз кылабыз балдар. Анткени пайдалуу кеңештер бизди турмушка багыттоонун эң негизги каражаты. Алгачкы пайдалуу кеңештерди адамдын ден соолугу кымбат экендиктен, ошого байланышкан кеңештерден баштасак.

Ден соолукка тийиштүү кеңештер - 5 мүнөт

Дүйнөдөгү врач-диетологдор ден соолукка коркунуч туудурган учурдагы белгилүү беш азыкты белгилешкен. Булар:

1. Газдалган ширин суусундук. Өндүрүүчүлөр эмнени гана ойлоп чыгарышпайт. Лимондун, алманын, тропикалык дагы-дагы көптөгөн жемиштерди даамданткан суусундуктар. Булардын даамы, албетте, кимди болбосун көңүл кош калтырбайт. Бирок муну ичээрдин алдында алардын кайра эле суусатаарын; өтө көп өлчөмдө шекер болоору жана зыяндуу экени эсиңизде болсун!

2. Шоколад батончиктер. Укмуштуу тамак, бейиш ырахатын, энергияны тартуулаган, өздүк жашоодо ийгиликке жеткирет деп жарнамалаган шириндик – бул шоколад. Бирок ал жарнамалардын бири да анын курамында чоң өлчөмдөгү шекердин жана түрдүү химиялык кошулмалардын бардыгын айтпайт.

3. Колбаса. Колбасасыз жашоону элестете албагандар да бар эмеспи. Ал эми анын курамынын 40%ын көрүнбөгөн майлар жана даам берүүчү кошулмалар түзөөрүн көпчүлүк биле бербейт.

4. Чипсы. Акыркы учурларды өтө көп таркалган азыктардан болуп эсептелет. Кайсыл жерге барба, даамдуу куурулган картошканы кырсылдатып жегендер көбөйө баштады. Тилекке каршы, бул даам көмүртектердин жана майдын кошундусунан, ошондой эле ден соолукка зыяндуу кошулмалардан жасалат.

5. Майлуу эт. Бекеринен мусулмандар менен еврейлер чочконун этин жешпейт. Мындай эт ден соолук үчүн өтө зыяндуу. Өзгөчө куурулгандагысы.

Жуптар менен иштөө – 10 мүнөт

Турмуш-тиричиликке байланыштуу кеңештерди окуу – 2 мүнөт

Ар бир партадагы эки окуучу бир жуп деп эсептелинет да, ошол жуптарга төмөндөгү пайдалуу кеңештер таркатылат. 2 мүнөт убакыт берилет, андан соң аны жакташат.

✓ Пачка тузду килемдин үстүнө чачып, таза шыпыргы менен шыпырса, килем тазаланат. Себеби тамак-ашка салынуучу туз килемдин үстүндөгү чаң-топурактарды өзүнө тартып алат.

✓ Ашканада өзгөчө жаман жыттар пайда болуп калганда, казанга уксуз куюп, ысытып, бууга айландырса, же мандарин кабыгын ысытса жыт жоголот.

✓ Лампочка жандырыштан мурун үстүнө бир нече тамчы атыр тамчылатып жандырса, үйдүн ичинде жагымдуу жыт пайда болот.

✓ Эгер нан кутучада туруп эле көгөрүп, же көктөп кетсе, анын алдын алуу үчүн туз колдонсо болот. Тузду кичинекей бир идишке салып, нан салынган кутучага салып койсо, нандын көктөбөй көпкө сакталуусун камсыздайт.

✓ Базарга барганда, эң оболу, курсак ток болушу абзел. Анткени чыдамсыздыктан чөнтөккө көп зыян келтириши мүмкүн. Ошондой эле ала турган азык-түлүктү кагазга тизмелеп алуу натыйжалуу болуп саналат.

✓ Үйдү сырдагандан кийин 2-3 чака муздак суу, же туздуу сууну куюп койсо, сырдын жыты тез жоголот.

✓ Кыштын суук күнүндө бут үшүбөсүн десеңиз, бир аз койдун майын ысытып, бутка сүртүп байпак кийип алсаңыз, буттарыңыз үшүбөйт.

✓ Акиташ майдасы көзгө түшүп кетсе, шекер сууну көзгө тамызуу керек. Анткени ал акиташты эритип, көздү оорутпайт.

✓ Тиш ооруганда тиштин курт жеген жеринин көзөнөгүн жакшы тазалап, талкаланган сарымсактан бир аз басып койсо, 4-5 минутадан кийин тиш оорусу басылат.

✓ Эгерде кандайдыр бир себептер менен камырдын тез ачышын кааласаңыз, камырдын ортосун тешип, 1-2 кашык шекер салып койсо, 10 минутадан кийин эле камыр даяр болуп калат.

✓ Пиязды бал менен кошуп көзгө жабыштырса, ал ак чел, же эт баскан көздөрдү айыктырат да, көрүү күчүн күчөтөт.

✓ Пияз менен койдун чүйгүн майын кошуп, жесе өпкөнү тазалайт.

✓ Пияздын суусун мурунга тамчылатса, дем алуу органдарды тазалайт да, тумоо, жугуштуу ооруулардын алдын алат. Ошондой эле пияздын суусун кулакка тамызса, кулактын ичиндеги кирлерин тазалап, угуусун жакшыртат.

- ✓ Канаган жерге пиязды басса, канды токтотот. Бетке сүйкөсө, беттин көркүн ачат.
- ✓ Эгерде чаян чаккан болсо, анда 80 грамм пияздын суусун ичсе, чаяндын уусун чыгарат.
- ✓ Ар кандай айнек идиштер, күзгүлөр, терезелер кирдеп калган учурда, чайдын чамасы салынган сууга чыланган чүпүрөк менен сүртсө, тез тазарып тунук көрүнөт.

Адамдын аң сезимине, психикасына оң таасир берүүчү пайдалуу кеңештер
– 8 мүнөт

1. Ырды оңой жаттоонун жолдору:

- ✓ Жаттала турган ырдын маанисин түшүнүү;
- ✓ Ырдагы каармандар, же эмне жөнүндө болуп жатканын көз алдына элестетүү;
- ✓ Акындын эмнени сезгенин түшүнүүгө аракет жасоо;
- ✓ Ырдагы окуя, же адамдарды жандуу сүрөттөй билүү;
- ✓ Ырды бош убакта кайра-кайра кайталоо;
- ✓ Үндү чыгарып окуу;
- ✓ Жаттай турган ырды телефондун диктафонуна көркөм окуп, жаздырып алып жаттаса да эффективдүү.

2. Интеллекти, эске тутууну өстүрүүнүн жолдору:

- ✓ Күн сайын эрте менен эки даана, кечинде эки даана жаңгак жеп туруу керек;
- ✓ Кургатылган өрүктү да күн сайын үч даанадан жеп турса, жүрөктүн иштешин жакшыртып, кан айланууну нормалдаштырат да, натыйжада адамдын мээсиндеги маалыматтарды сактоого жардам берет;
- ✓ Кадимки чийки сабизди көп жесе, чачты, бойду өстүрөт, карартат, көздүн көрүүсүн жакшыртып, китептеги маалыматты так көргөнгө, эсте сактаганга жардам берет;
- ✓ Ашыкча уктабоо, жаман сүрөттөрдү да көп тиктебөө керек.

Кол өнөрчүлүккө байланышкан практикалык пайдалуу кеңештер – 15 мүнөт

Мугалим: Окуучулардын колуна түстүү барак, маркер, бош бөтөлкө, скотч, топчу, клей, учук, китеп ж.б. берет да, кол өнөрчүлүккө байланышкан практикалык пайдалуу кеңештерди жасоону сунуштайт. Окуучалар 5 мүнөттүн ичинде ойлонуп, жасашат. 10 мүнөттө жактап беришет.

(Мугалим картонго топчу менен тигилген гүлдү жасап, үлгү көрсөтөт)

Жыйынтыктоо: Бүгүнкү сабак аркылуу пайдалуу, бирок биз маани бербеген кеңештер жөнүндө сөз кылдык. Ылайым эле жогоруда айтылган, силер айткан пайдалуу кеңештер келечек жолуңарда жана турмушуңарда тутка болсун.

Үй тапшырма: “Пайдалуу кеңештер” деген темада үч канаттуу буклет жазып, жасап келүү тапшырылат.

Сабактан кийин:

- ❖ окуучулар пайдалуу кеңештердин турмушта зарыл экендигин билишет;
- ❖ ар кандай буюм-тайымдардын калдыктарынан буюм жасоону пландаштырат;
- ❖ жөндөмдүүлүгү, шыгы артат;

- ❖ жуптарда иштөөнү өздөштүрөт;
- ❖ акыл эмгеги менен эстетиканы айкалыштыра алат.

№25 сабак

АТА ЖУРТ, АТА МУРАСЫ, ЭНЕ ТИЛ, ЭЛДИН БИРИМДИГИ – КЫРГЫЗ ЭЛИНИН БАА ЖЕТКИС БАЙЛЫГЫ

Сабактын максаттары:

- окуучуларды өз эли-жеринин тарыхын, ата-бабадан калган улуу мурастарын билип жүрүүсү үчүн түрдүү булактардан маалыматтарды берүү;
- мекен алдындагы алардын жоопкерчилигин арттыруу, атуулдук парзын аткаруу зарылдыгын туюндуруу;
- биримдикке, патриоттукка, намыскөйлүккө, ынтымак-достукка ж.б. асыл сапаттарга тарбиялоо.

Сабактын жабдылышы: КРнын Гимни, мекенибиздин жаратылышынын кооздугун чагылдырган түстүү сүрөттөр, географиялык карта, улуу баатырлардын, инсандардын портреттери, иллюстрациялар, КРнын Желеги, Герби, магнитофон, компьютер.

Сабактын жүрүшү:

– **Уюштуруу** (класста жагымдуу жагдай түзүү)

Сабак Кыргыз Республикасынын Гимни менен башталат.

(«Кыргыз көчү» күүсү жаңырып турат)

Магнитофондон акылман атанын үнү угулат:

– Уккун, балам!

Байыркыдан калган улама сөз:

Өткөнгө акаарат кылсаң,

Кайткыс каргышка каласың,

Асырасаң – асыл акыл табасың.

«Асыл – таштан, акыл – жаштан»,

«Атанын сөзү – акылдын көзү».

Ата журтуңду сакта,

Кутман элиңди баркта.

Бул улукман кептер кулагыңа күмүш сырга болсун!

Андан соң акылман эненин үнү угулат:

– Каралдым, балам,

Баба сөзүн тыңда,

Ата салтын,

Ата мурасын сакта.

Эне адебин баркта.

Улууну урматта,

Кичүүнү ызатта.

Акылман бол,

Берешен бол,

Айкөл бол!

Сабырдуу бол,
Кайрымдуу бол,
Эсен бол!

«Манастай» алп дастанды жараткан эне тилибиз, боз үйүбүз, комузубуз, ак калпак-ак элечегибиз – укумдан-тукумга берилип келе жаткан баа жеткис, касиеттүү тумарыбыз – баарынан ыйык. Өткөндөрдөн калган ыйыктарыбыз силер үчүн көөнөрбөс мурас, эскирбес мүлк, бөксөрбөс кенч болсун!

2 окуучу «Манас» эпосунан үзүндү айтышат.

Акылман ата:

Ата-бабаң өткөн жериңди сүй,
Түптүү кыргыз элиңди сүй.
Элиң сүйлөгөн эне тилиңди сүй,
Ата Мекенге, элге, эне тилге
Кошой, Бакай, Манас атаңдай күй!

Мугалим: Балдар, мына баарыбыз акылга дыйкан акылман атабыздын, мээримин көлдөй энебиздин баасыз кеп-кеңешин уктук. Бул айтылгандарды жүрөктүн түпкүрүнө сактап, чын дилден аткаруу баарыбыздын перзенттик парзыбыз.

Бүгүнкү сабагыбыздын темасы «Ата журтум, ата мурасым – сыймыгым!» деп аталат. Балдар, анда эмесе, кезекти поэзиялык мүнөткө берели.

Окуучулар (жарыша): Макул, жакшы болот. (Ата Мекенди, кыргыз элинин улуулугун, кыргыз жеринин сулуулугун даңктаган ырлардан көркөм окушат)

1-окуучу:

Учу-кыйыры кең мекен,
Алдейлеген энем сен.
Бүт дүйнөнү кыдырсам,
Табалбайм сага тең.

2-окуучу:

Демин мага жалындай,
Ташың кымбат жанымдай.
Тунук кашка сууларың,
Жүрүп турган канымдай.

3-окуучу:

Булагыңдан суу ичем,
Гүлзариңдан гүл үзөм.
Балдан таттуу сезилет,
Бак алмаңдан мен жесем.

4-окуучу:

Көңүлүмдө жаттаймын,
Жүрөгүмдө сактаймын.
Алтын, күмүш каухарга
Алмашпаймын, сатпаймын.

5-окуучу:

Жатка ыраа көрбөймүн,
Көз артканга бербеймин.

Зордукчуга тарттырбай,
Жергем сени жердеймин.

(Т. Үмөталиев)

Мугалим: Эми, балдар, айткылачы, силер Ата Журт дегенди кандай түшүнөсүңөр? (Окуучулар мүмкүнчүлүктөрүнө жараша жооп беришет. Мугалим алардын айткандарына толуктоо, кошумчалоолорду киргизип турса жакшы болот.)

1-окуучу: «Ата Журт» дегенде биз ата конуш, туулуп-өскөн жер, Ата Мекен сыяктуу түшүнүктөрдү аңдап билебиз. Ал – эзелден жердеп, ата-бабабыз жашап өткөн аймакты туюндурат.

2-окуучу: «Ата конуш» аталганы – сенин атаң да ошол жерден агарып-көгөргөн. Ата жолун баласы улантат, ошентип муундардын өз ара байланышы үзүлбөйт.

3-окуучу: Кыргыздарды Орто Азиядагы эң байыркы элдерден деп жүрүшөт. Аны тарыхтагы маалыматтар, далилдер ырастап келет. Ошол байыркы баатыр кыргыз элинин ыйык журту – аскасы асман тиреген касиеттүү Ала-Тоо!

4-окуучу: Ак мөңгүлүү Ала-Тообуз көзгө сүйкүм, жүрөккө кымбат. Эзелтеден эле Ала-Тоого көз арткан душман көп болгон. Бирок баатыр Манас бабабыз баш болуп, көптөгөн баатырларыбыз, жоокер кыргыз эли өз Ата Журту Ала-Тоосу үчүн жан аябай салгылашып, сандаган жоонун күлүн көккө сапырган. Ата Журтун көздүн карегиндей сактап келишкен.

5-окуучу: Алар Семетей, Сейтек, Барсбек, Курманбек, Эр Табылды, Тагай бий, Кубат бий, Атаке, Жаңыл мырза, Ормон хан, Алымбек датка, Курманжан датка, Байтик, Шабдан ж.б. эр жүрөк баатырларыбыз.

6-окуучу: Душмандардын баскынчылык согуштарынын кесепетинен ар кандай тагдырга дуушар болгон кыргыз эли он жети жылдан бери эгемендүү эркин өлкө катары өз алдынча түтүн булата баштады.

7-окуучу: Улуттук белгилери болгон: Тууга, Гимнге жана Гербге ээ болду. Мамлекетибиз – Кыргыз Республикасы аталды. Эгемен Кыргызстанда сексенге жакын ар түрдүү улут өкүлдөрү «бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып» ынтымактуу жашап жатышат.

8-окуучу: Адамда бир гана Ата Мекени бар! Аны көз карегиндей ыйык сактап, сүйүп, даңазасын арттыруу – ар бирибиздин атуулдук парзыбыз.

Мугалим: Ата Журтубуз эмне себептен Ала-Тоо аталып калганын билесиңерби, балдар?

9-окуучу: Ооба, билебиз. Кыргызстандын аймагынын көп бөлүгүн тоолор ээлеп турат. Бөксө тоолор жана улуу тоолор, башынан мөңгү кетпеген бийик тоо кыркалары алда кайдан шаңкайып көзгө көрүнөт. Айрым тоо чокулары жай мезгилинде күңгөй жагынан кары эригендиктен, ала-телек тартып калат. Бир жери ак, бир жери кара. Ошол себептүү, Ала-Тоо аталган.

Мугалим: Азаматсыңар, балдар! Мен силердин жоопторуңарга абдан ыраазы болдум. Эми элибиз «кыргыз» атын өчүрбөй, кылымдардан жашап келе жаткан түптүү эл. Кыргыз эли, анын муундан-муунга сактап жеткирген баалуу мурастары, салттары жөнүндө да айта кетели.

1-окуучу:

Кемер кур, кемсел, өтүк, ак калпагым,

Кээ бирөө билбей жүрөт анын баркын.
Элиме белги берип тааныттырган,
Атыңдан кагылайын кыргыз калкым.

2-окуучу:

Үйүнө мейман келсе, жүзү жарык,
Мал союп, сактап келген ата салтын.
Кызытып кымыз берип, май жедирген,
Салтыңдан кагылайын кыргыз калкым.

(Бул ырдын мазмунуна жараша кыргыздын улуттук кийимдери, буюмдары, каада-салты, нарк-дөөлөттөрү жөнүндө мугалим, окуучулар көрсөтмөлүү сүйлөп беришсе эң жакшы болот)

Мугалим: «Элсиз тил болбойт, тилсиз эл болбойт». Анын сыңарындай кыргыздын кыргыздыгы анын эне тили аркылуу билинет, эне тили аркылуу даңкталат. Дүйнөдө теңдеши жок алп «Манастай» дастандарды жараткан эне тилибиз кыргыз тили жөнүндө эмнелерди айта аласыңар?

1-окуучу:

Эне тилим эчен кылым карыткан,
Эч ким аны өчүрө албайт тарыхтан.

2-окуучу:

Жер бетинде кыргыз жашап турганда,
Кыргыз тили өлбөс-өспөс болуп түбөлүккө жашай берет!

Мугалим: Азаматсыңар, балдар. Эми кыргыз элибиз үчүн өмүрүн арнап эмгектенген уул-кыздары эң эле көп. Алар: И.Раззаков, К.Тыныстанов, И.Арабаев, Ч.Айтматов ж.б. Биз бул улуу инсандарыбызды унутпай, алардын жолун жолдошубуз керек.

1-окуучу: Чыңгыз Айтматов атабыз дүйнө жүзүнө белгилүү жазуучу. Ал жөнүндө Байдылда Сарногоев минтип ыр жазган:

Кыргыз десе, Чыңгыз келет эсime,
Чыңгыз десе, кыргыз келет эсime.
Кыргызым деп, Чыңгызым деп эргисем,
Кубангандан жаш кылгырат көзүмө.

2-окуучу: Чыңгыз ата жөнүндө минтип ырдагым келет:

Сүйөнүп түпкү атасы Манасына,
Сүйөнүп тагдыр берген талантына,
Дүйнөнү дүңгүрөттү кыргыз уулу,
Олтуруп учкул кылым канатына!

Мугалим: Балдар, эми ата-бабадан калган дагы бир эң ыйык мурасыбыз – ички биримдигибиз болуп саналат.

Элибиздин ырыс-кешиктүү, келечектүү, дөөлөттүү жашоосу үчүн биринчи кезекте ынтымак керектигин унутпагыла. Аз гана кыргыз эли уй бөйрөгүндөй бөлүнүп ыдырабасын, жерибизден кут кетпесин. Түндүк-түштүк, Нарын-Талас деп бөлүнбөйлү.

1-окуучу:

Атактуу Соң-Көл – Нарыным,

Алдырбас бийик намысым!
Жердеген Айкөл Манасым,
Таласым – менин канатым!

2-окуучу:

Баткеним менин байлыгым –
Бактыга бүткөн бар дүйнөм.
Ордолуу Ошум – опол тоом!
Жалал-Абад – жан дүйнөм!

3-окуучу:

Сыймыктанам, сүйөмүн,
Сары-Өзөн, Чүйүм – тирегим!
Ысык-Көл сенсиң – карегим!
Соолбос өмүр мүрөгүм!

4-окуучу:

Түндүгүм менен Түштүгүм,
Сен барда жарык күн-түнүм!
Ала-Тоом – ыйык түнөгүм,
Бишкегим – соккон жүрөгүм!

(С.Байгазиев)

Мугалим: Балдар, биз бүгүнкү сабагыбызда Ата Журт, ата мурасыбыз жөнүндө азыноолак сөз кылдык. Бул тема – мындан ары да биздин ар бир сабагыбызда сөз боло бере турган улуу тема.

Жакшы окуп, жакшы жүрүшүңөр –

Ата журтка, кыргыз элине кошкон үлүшүңөр! – деп айткым келет. Силер Ата Мекениңердин келечеги, үмүтү, ишеничи экениңерди унутпагыла!

Ата Журтту, кыргызды, ата мурасты коргоп, сактап, өмүр берүү – баарыбыздын ыйык парзыбыз жана карызыбыз!

Сабакты окуучулар Манас атанын Антын чогуу айтуу менен аякташат:

Алты сан аман турганда,
Ыйык кыргыз жеримди,
Душмандын буту баскыча,
Асыл кыргыз элимди,
Тебелетип бөтөнгө,
Кор кылып карап жаткыча,
Туулбай туна чөгөйүн!
Аткарбасам антымды,
Төшү түктүү жер урсун,
Көкө Теңир өзү урсун!!!

№26 сабак

ТАМЕКИ ЧЕГҮҮ – ӨМҮРГӨ ЗЫЯН

Сабактын максаттары:

- адамдардын ден соолугуна зыяндуу экендигин түшүнүшөт;
- жашоодо туура жолду тандоого багыт алышат;
- коомдогу тамеки чегүү көйгөйүн жойгонго аракеттенишет;
- тамекинин мамлекеттин экономикасына гана пайдалуу экендигине ынанышат.

Сабактын жабдылышы: Тамекинин түрлөрүнүн дааналары жана пачкалары, тамеки чеккен жана чекпеген адамдын өпкөсүнүн сүрөтү, тамеки жөнүндө тартылган кыскача тасманын диски, компьютер, китептер, скотч, А-4 өлчөмүндөгү барактар ж.б.

I. Сабакка чейин:

Бул сабак эмне берет?

- чөйрөнү тааный алышат;
- адамдардын ден соолугун тереңирээк билишет;
- пайдалуу кеңештерди бергенге үйрөнүшөт.

Сабактын өбөлгөсү: Окуучулардын априордук билими.

Убакытты бөлүштүрүү:

- Саламдашуу, уюштуруу – 3 мүнөт;
- Сабактын максатын жарыялоо – 1 мүнөт;
- Тамеки жөнүндө минилекция – 2 мүнөт;
- Кичи топторго бөлүштүрүү – 1 мүнөт;
- Кичи топтордун презентациясы – 17 мүнөт;
- Т схемасын толтуруу – 6 мүнөт;
- Тамеки чеккен адамдардын ден соолугу тууралуу кыскача тасма көрүү – 4 мүнөт;
- Дискуссия – 5 мүнөт;
- Сүрөттөргө саякат – 2 мүнөт;
- ПСМТ усулу – 2 мүнөт;
- Жыйынтыктоо – 2 мүнөт.

II. Сабактын жүрүшү. Уюштуруу;

Мугалим:

Ким болсо эгер тамекиге ышкылуу,

Адат ага өз өпкөсүн ыш кылуу.

Ажыратып ачык кызыл түсүнөн,

Канын бузат көмүртектин кычкылы.

Тамекиден кездешүүчү далай зат,

Ууландырат, денебизди оорутат.

Коркунучтуу эң жаманы алардын,

Эгер билсең никотин жана аммиак, – демекчи, биздин бүгүнкү сабагыбыз “Тамеки чегүү – өмүргө зыян” деген эң актуалдуу темада болмокчу. Анда минилекцияга көңүл бурабыз.

Тамеки жөнүндө лекция – 2 мүнөт

Тамеки плантациясы биринчи жолу кайсы жерде пайда болгон?

Тамеки байыркы заманда эле пайда болгон. Б. з. ч. V кылымда грек окумуштуусу Геродот күйүп жаткан чөптүн түтүнүнүн скифтер сорушканын жазган. Христофор Колумб Американы ачканга чейин ал Европада, Азияда, Америкада белгилүү болгон эмес.

Тамекинин биринчи мекени – Америка материги. Европалыктар Американы ачканга чейин эле индээцтер аны өстүрүп, чеге башташкан. Европалык саякатчылар Кубага барышканда жергиликтүү индээцтердин белгисиз бир чөптүн кургатылган жалбырагын ороп чегишкенин көрүп таң калышкан. Ошол ороп түтөтүп чеккендерин алар “табако” жана “сигаро” деп аташкан.

Колумбдун матросторунун айрымдары тамеки чеккенди ушул жерлерден үйрөнүшкөн. Колумб жаңы ачылган материкке – Америкага экинчи жолу барганда тамекинин уругун Испанияга ала келген. Ошентип, XV кылымдын аягында Испанияда тамекинин биринчи плантациясы пайда болгон.

Кичи топторго бөлүштүрүү – 1 мүнөт

Мугалим: Балдар, келгиле анда кызыл, жашыл, сары деген түстөрдүн атын атап, 3 топко бөлүнөбүз. Эми ушул үч топ бүгүнкү тема боюнча ой бөлүшөбүз. Тапшырма беремин. Силерге жогоруда аталган түстөгү таркатмалар берилет. Ал таркатмаларда ар кандай маалыматтар берилген. Окуп, топто талкуулап, ватманга түрдүү усулда сүрөт, жазуу ж.б. жүз ачар кылып беребиз.

Кызыл таркатма (Көйгөй) кызыл түстөгү топко. Жашыл таркатма (Уулуу затка ууланба!) жашыл түстөгү топко, Сары таркатма (Тамекинин залалы өспүрүмдөрдө жана аялдарды) сары түстөгү топко.

Анда 3 мүнөт убакыт беремин. Бул убакыттын ичинде ар бир топ таркатмадагы маалыматтарды түрдүү усулдарды колдонуп, ватманга түшүрүп, же доскага жазып, жада калса ролдук оюндар менен аткарып түшүндүрүп берсе, эң натыйжалуу болот.

Кичи топтордун таркатмадагы маалыматтар менен таанышуусу – 3 мүнөт

Кичи топтордун презентациясы – 17 мүнөт

Кызыл таркатма “Көйгөй” Кыргызстанды тамеки ылаңы каптоодо

Азыркы кезде дүйнө жүзүндө 1,2 млрд адам тамеки чегет жана алардын саны көбөйүүдө. Дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюмунун билдиргенине караганда, чылым жылына 5 млн. адамдын өмүрүн алып кетет. Адистер бул санды 2030-жылы 10 млн.го жетиши мүмкүн дешет. Окумуштуулар тамеки чегүүнү наркоманиянын бир түрүнө киргизип, андан баш тартуу алкоголь менен кокаинден дагы өтө кыйын деп айтышкан.

Ал эми Кыргызстан узак жылдардан бери чылым чеккендердин көп саны менен “мактана” алат. Биздин өлкө үчүн кадимки болуп калган көрсөткүчтөр Европалык мамлекеттерде үрөйдү учурчу нерсе. Биздин өлкөдө тамеки тарткандардын үлүшү эң эле аз дегенде 60%ды түзөт. Салыштырмалуу Америка Кошмо Штаттарында бул жаман адатка калктын 35%и эле кабылып, бул сан уламдан улам төмөндөөдө, мындан он беш жыл мурун бул көрсөткүч биздикине жакын болчу.

Кыргызстанда ар бир бешинчи өлүм – өлкөнү каптаган тамеки ылаңына байланыштуу. Аны медиктер андан да коркунучтуу – пандемия деген сөз менен аташууда. Баарынан жаманы, тамекиге жалаң чоңдор гана эмес, жаш балдардын да

берилип жатканы. Изилдөө учурунда Кыргызстанда ар бир 10-адамдын чеккендиги далилденген. Ал эми аялдардын арасында болсо, ар бир 20-аял чеге тургандыгы маалым болгон. Ушундай көйгөйлөр улам күчөгөндүктөн, 31-майды тамеки чекпөөнүн бүткүл дүйнөлүк күнү деп кабыл алып, дүйнө жүзү тамекиге каршы күрөшүп келүүдө.

Жашыл таркатма “Уулуу затка ууланба!”

Тамекинин составы

Чындыгында, бир тамекинин өлүмгө алып барышын көрсөтүү кыйын. Бирок бардыгы күнүнө 1 тамекиден башталып 20га, же андан да көпкө барат жана ага абдан берилип таштай албай калат. Натыйжада организмдин иштөө процессии бузулат. Күнүнө 2-3 тамеки чегүү менен ал адам өзүн-өзү өлүмгө түртөт.

Бир папиростун түтүнүндө 20га жакын уулуу зат бар. Алардын ичинде 6мг никотин, 1,6 мг аммиак, 0,03мг синил кислотасы, 25мг ис газы, бензопирен жана башка көптөгөн уулуу заттар бар. Никотин күчтүү уу! Тамеки тарткан адамдын организми никотинге көнөт, бирок андан анын бардык органдарга көрсөтүүчү зыяндуу таасири азайбайт. Он миңинчи тартылган папирос деле биринчисиндей зыяндуу.

Адамды ууктуруучу никотиндин дозасы 0,050 грамм эки пачка папиросто болот. Чылым чегүүдө папиростун түтүнү пайда болуп, андагы 500гө жакын заттардын ичинен 30дан ашыгы уулуу зат болуп эсептелет. Никотин жана анын тобундагы заттар түтүн түрүндө химиялык түзүлүшү өзгөрбөстөн өпкөгө өтөт. Тамекинин ышында никотиндин топторунан тышкары рак оорусун пайда кыла турган “канцерогендик” заттардын эң коркунучтуулары көп санда. Алар: бензопирен, антрацен, мышьяктын кошулмалары ж.б.

Рак оорусунун 90%ы тамеки чегүүнүн натыйжасында пайда болгон. Тамекинин түтүнүндө никотинден тышкары 4000ден ашык уулуу заттар кездешет, анын 43ү рак оорусуна алып барат. Бул заттар биринчи өпкөгө барып, анан кан аркылуу бүт организмге тарайт. Тамекинин түтүнүнөн жүрөк кан тамырлары катуу жабыркайт. Ошондой эле тиштер саргайып, жаман ооруга чалдыгат. Чегүүчү адамга тамекисиз ойлонуу өтө кыйын. Тамеки чегүүнүн натыйжасында пайда болгон оорудан дүйнөдө күнүнө 11 миң адам өлөт.

Сары таркатма “Тамекинин залалы өспүрүмдөрдө жана аялдарда”

Адамдарды бакубат ден соолукка жеткирүүчү сергектик жашоого кедерги боло турган терс адаттарга тамеки кирет. Медициналык эсептөөлөр боюнча 10-15 жыл илгери тамекиге кумарланган өспүрүм балдардын эң жогорку деңгээли 14-15 жаш курагында байкалса, азыр бул көрсөткүч жашарып, 10-12 жаштагы өспүрүмдөргө туура келүүдө.

Эгерде боюнда бар аял тамеки тартса, кан менен тамекинин уулуу заттары курсактагы балага да барат. Алардын айы-күнүнө жетпей төрөлгөндөрү 11% болсо, салмагы 160-300 грамм кем төрөлгөндөрү 14% түзөөрү медицинада белгилүү. Чылымчы аялдардын жүзүн бырыш эрте басып, сымбатын бузат, тиши саргайт. Жыныстык оорулардын өсүшү, ошондой эле бойдон түшүү чылымчы айымдардын арасында арбын.

Окумуштуулардын изилдөөлөрү боюнча зыяндуулугу жагынан никотинден өтүп кеткен, тамекинин радиоактивдүү изотобу палоний 210 аныкталган. Ал заттар тамекинин жалбырагына караганда анын түтүнүндө арбын. Чылым түтүнүнүн газдык бөлүгү: 10% кислород, 0,046%дын ордун 9,5 көмүр кычкыл газы, 5% ис газынан турат.

Операция кылган дарыгерлер тамеки чеккен адамдын өпкөсүнүн кандай болорун жана дарылоого 3 жылдан 5 жылга чейин убакыт керек экендигин айтышат.

Т схемасын толтуруу – 5 мүнөт

Мугалим: Тамеки жөнүндөгү маалыматтарды аз да болсо билип алдык. Эми тамекинин пайдалуу жана зыяндуу жактарын Т схемасы аркылуу толтурабыз. Доскага бир окуучу жазып турат. Отургандар жеке оюбузду айтабыз.

Тамекинин пайдасы	Тамекинин зыяндуулугу
кээде нервди эс алдырат бизнес кылса болот	чөнтөктүн шору рак менен оорутат

Тамеки чеккен адамдардын ден соолугу тууралуу

кыскача тасма көрүү – 4 мүнөт

Тасма көрсөтүлгөндөн кийин мугалим окуучуларга төмөнкү суроолор менен кайрылат.

1. Бул тасманы көргөндө кандай сезимдер пайда болду?
2. Көргөнүңөр чындык деп ойлойсуңарбы?
3. Ушундай абалга туш болгондорду билесиңерби?
4. Аларга кандай жардам бере аласыңар?

Дискуссия – 5 мүнөт

Окуучулар жогорудагы суроолордун тегерегинде өз ой-пикирлерин айтышат, далилдешет, аныкташат.

Сүрөттөргө саякат – 4 мүнөт

Мугалим тамеки чеккен жана чекпеген адамдардын, алардын ички органдарынын сүрөттөрүн көрсөтөт. Окуучулар ал сүрөттөргө саякат жасап айырмачылыктарын айтып беришет.

ПСМТ усулу – 2 мүнөт

П – позиция; **С** – себеп; **М** – мисал; **Т** – тыянак. Окуучулар өз ойлорун ушул усулга салып, айтып беришет.

Жыйынтыктоо – 2 мүнөт

Мугалим: Ар бир адам – кайталангыс инсанбыз. Дүйнөгө бир жаралган соң, жашообузду ден соолукта өткөрүшүбүз керек. Ар бир адамдын ден соолугу өз колунда. Ошондуктан тамеки чегүүдөн алыс болуп, туура жолду тандайлы. “Кыргыз Республикасынын жарандарынын ден соолугун тамекинин зыяндуу таасиринен коргоо жөнүндөгү” мыйзамдын 12-беренесинде 18 жашка жетпеген балдарга күркө, дүкөңдөрдөн тамеки сатууга тыюу салынат деп айтылат. Ал эми 7-беренесинде

айтылгандай, коомдук тамактануучу жайларда чалкалап папирос тарткандар да мыйзам алдында жооп беришет.

Ал эми Италия сенаты коомдук тамактануучу жайларда тамеки чегүүгө тыюу салган мыйзам чыгарган. Мыйзамга баш ийбегендер үчүн 2000 доллар өлчөмдө айып салынат. Мындан башка тыюу салынган жерде чеккендерге 25 доллар айып салынат. Ушундай мыйзамдар да Кыргызстанда кабыл алынса, эң жакшы болмок.

Эмесе балдар, “Баарыңарга камкордук, ар бириңерге ден соолук” каалаймын.

Үй тапшырма: Айылыбыздагы чылым чегүүчүлөр сандык көрсөткүчтө” деген темада изилдөө жүргүзүп, аныктап келебиз.

III. Сабактан кийин:

- ❖ окуучулар тамекинин көп жактуу өтө зыян экендигин билишет;
- ❖ жекече жана топтордо иштөөнү өздөштүрөт;
- ❖ тамеки келечектеги глобалдык проблемага айланарынын алдын алганга аракеттенишет.
- ❖ туура жашоого үйрөнөт.

№27 сабак

БИЗ КУРГАК УЧУККА КАРШЫБЫЗ?

Сабактын максаттары:

- окуучулар кургак учук оорусу жөнүндө кеңири маалымат алышат;
- коомдогу социалдык маселени чечүүгө аракеттенишет;
- түшүндүрүү иштерин жүргүзүүгө көмөктөшөт;
- ар бир адамдын ден соолугу кымбат экендигин аңдашат;
- санитардык-гигиеналык жактан тарбияланышат.

Сабактын жабдылышы: Дубал газеталар, сүрөттөр, сандык көрсөткүчтөр, окуу китептери ж.б.

Катышуучулар: Мугалимдер, ата-энелер, окуучулар, айыл тургундары жана айылдык ден соолук комитетинин эмгек жамааты, айылдык Үй-бүлөлүк дарыгерлер тобунун мээрбандары ж.б.

Сабактын жүрүшү:

Мугалимдин сөзү (мини лекция)

Кургак учук оорусу боюнча суроо-жооп

Ар бир класстан бирден окуучу чыгарылат да, аларга оорунун тарыхы боюнча суроо берилет, жеңүүчүлөрү окуу куралдыра менен сыйланат.

Залдагылар менен ой бөлүшүү

Залдагы катышуучуларга суроолор берилет. Жооп бергендерге белектер тапшырылып турат.

Дубал газеталар менен тааныштыруу

10-класстар өздөрү чыгарышкан кургак учукка карата чыгарган дубал газеталарын жактап, түшүндүрүп беришет.

Биринчи газета: “Кургак учукту жашоомдон токтотом!”

Экинчи газета: “Кургак учукка жол жок!”

Келген конокторго сөз берүү. Айылдык ден соолук комитетинен келгендерге, мугалимдерге, ата-энелерге жана окуучуларга сөз берилип, алар абактын жүрүшүндө өз пикирлерин айтышат.

1. Айылдык Үй-бүлөлүк дарыгерлер тобунун мээрбаны кургак учук оорусу тууралуу төмөнкү маалыматтарды билдирет:

❖ Кургак учук оорусу тууралуу

Соңку учурларда Бүткүл дүйнөлүк саламаттык сактоо уюмунун маалыматы боюнча ар бир секунд сайын дүйнөдө бир адам кургак учук оорусун жуктуруп алат. Ал эми ар бир 20 секундда жер жүзүндө кургак учуктан бир адам көз жумат. Жылына бул дарттан 600гө жакын киши каза табат. Республикада кургак учук менен ооругандардын саны Чүйдө жана Бишкекте көбүрөөк байкалат. Өлкөдө социалдык-экономикалык кырдаал курчуп, миграция өсүп жаткандыгы бул оорунун кулач жайышына таасир этүүдө. Кургак учук менен ооруп калгандардын санын азайтуу жаатында ак халатчандар көптөгөн иштерди жасап жатышат. "2011-жылдын январындагы абал боюнча Кыргызстанда кургак учук менен ооругандардын саны калк арасында азайды" – дейт дарыгер Сабырбек Жумабеков. Анын айтымында, 2010-

жылы өлкөдө 5434 кургак учук менен ооруган адам катталган, бул 2009-жылга салыштырганда 427 адамга аз. С. Жумабеков саламаттык сактоону колдоого жана өнүктүрүүгө жылына 565 миллион сом талап кылынарын, бирок республикалык бюджеттен 45 миллион сом гана бөлүнөрүн айтат.

❖ Кургак учуктун пайда болушу тууралуу

Кургак учук – жугуштуу дарт. Ал көбүнчө какырык менен кургак учуктун микобактериясын бөлүп чыгарган сырκοо адамдан жугат. Башка микробдордон айырмаланып, кургак учуктун микобактериясы өзгөчө сакталуу касиетине ээ. Ал жерде дагы, карда дагы өзүн мыкты сезет, ошондой эле спирт менен кислотанын таасирине да туруктуу келет. Микобактерия ыплас жерде, нымдуу үйдө бир нече ай, бейтаптын кийим-кечесинде, үй эмеректеринде 3-4 ай, сүттө, майда 1 жылга чейин сакталат. Алар жогорку температурага туруктуу бере алышпайт, тике тийген күн нуруна көпкө чейин кактаганда гана жок болот. Алар жогорку температурада жана хлор камтылган заттардын таасиринен улам жок болот.

Кургак учукту козгогучтардын бир нече түрү (кишиники, бодо малдыкы жана канаттуулардыкы ж. б.) белгилүү. Адамдар, негизинен, кишинин кургак учугу менен оорушат, бирок кээде бодо малдын кургак учугу менен да жабыркашы мүмкүн. Ооруну, негизинен, микробдуу какырык бөлүп чыгарган адамдар жана малдар таратышат. Айрыкча, кургак учуктун ачык түрү менен ооруган адам коркунучтуу. Кургак учуктун таякчасы ар кандай жол менен жугушу ыктымал. Оору көбүнчө оорулуунун какырыгы, түкүрүгүнүн чачырандысы менен булганган аба менен дем алганда, ошондой эле оорулуу пайдаланган буюмдар (сүлгү, тиш щётка, жүзаарчы, кийим-кече ж. б.) аркылуу жугушу мүмкүн. Андыктан жугушсуздандыруунун катуу тартибиндеги чараларды көрүү талап кылынат.

Эмне үчүн айрым адамдардагы кургак учук башкаларда жоктугун дайыма эле түшүндүрө албайбыз. Бирок айрым адамдар башкаларга караганда кургак учук менен ооруп калуу коркунучуна кабылышат. Коркунуч фактору оорунун өнүгүү деңгээлин жогорулатат. Кургак учук оорусунда төмөндөгү симптомдор байкалат: жөтөлдүн күчөшү, токтобошу, кетпеши, дем алуунун кысылуусу, демигүүсү, көкүрөктүн дайыма ооруусу, жөтөлгөндө кандын пайда болуусу, үндүн кыркырап калышы, өпкөнүн жугуштуу оорусу (мисалы, пневмония), дайыма чарчап-чаалыгуусу, салмагынын азайышы (арыкташы). Бул симптомдор көбүнчө кургак учукка тиешелүү, ал эми ден соолуктун башка проблемалары аларды пайда кылышы мүмкүн. Бирок ар бир адам алардын себебин билүү үчүн, мындай симптомдор байкалганда врачка кайрылууга тийиш жана зарылдыгына жараша дарылоону эрте баштоосу абзел.

❖ Кургак учуктун түрлөрү тууралуу

Өпкөнүн кургак учугу. Кургак учук көбүнчө өпкөнү жабыркатат. Ошондой эле лимфа жана кан тамырлар аркылуу муундарга, сөөктөргө, мээ кабыгына, бөйрөккө ж. б. тарашы мүмкүн. Өпкөнүн кургак учугунда өпкөнүн микобактерия түшкөн ткандарында сезгенүү очогу пайда болуп, некрозго айланат. Андан кийин ал катуу кабык менен капталат да, акырындап кальций туздары топтолот. Балдарда бул байкалбайт, рентгенге тартканда гана билинет. Эгер баланын организми начарлап кетсе, процесс таралып кетиши ыктымал. Мында баланын эти ысып, жалпы абалы начарлап, жөтөл коштолот. Чоң кишилерде да алгач байкалбайт, бирок адамдын алы

кетет, арыктайт, түнкүсүн тердейт. Андан кийин денеси ысып, көп учурда бир аз чыйрыгат, бат-бат жөтөлөт, тамакка табити тартпайт, дем алганда капталы сайгылашып ооруйт, кан түкүрөт. Мына ушул белгилердин бири эле байкалары менен дароо врачка кайрылуу керек.

Сөөктүн жана муундун кургак учугу. Муну менен көбүнчө 10 жашка чейинки балдар, ошондой эле чоң адамдар да ооруйт. Өзгөчө омуртка тутуму, жамбаш, тизе, кызыл ашык муундары, ошондой эле сөөктөр жабыркайт. Алгач башталышында баланын көңүлү ачылбай, чыргоолонот, түнкүсүн начар уктайт, арыктап, бозоруп, тез чарчайт, тамакка табити тартпайт. Кечкисин же түнкүсүн омуртка тутуму, жамбаш ашташы жана тизе ооруйт. Кээде бала түнкүсүн оорудан кыйкырып ойгонот. Оору күчөгөндө муундары шишип, ооруйт, аксай баштайт. Алдын ала дарыланбаса, бейтаптын муундары өспөй калат. Күчөп кеткенде, жабыркаган сөөк ириңдейт, сөөк, жумшак ткань тешилет.

Лимфа түйүндөрүнүн кургак учугу. Мында жабыркаган бездер чоңоюп, кыймылдатпай ооруйт. Ириң тээп кеткен учурда, ал сыртка жарылып, айыккандан кийин тырык болуп калат. Бул дарттты врач гана дарылайт. Ал үчүн алгач оорулууну рентгендик текшерүүдөн өткөрүп, диагнозун аныктоо кажет. Дарылоо учурунда оорулуу врачтын көзөмөлүндө болот. Эгер дарылоодон жакшы натыйжа болбосо, оорулууга хирургиялык жол сунуш кылынат.

Бөйрөк кургак учугу. Бөйрөк кургак учугунда оорунун белгиси адегенде анча байкалбайт. Кийинчерээк бел ооруп, температура көтөрүлөт; табарсык жабыркаганда ал ооруп, оорулуу улам заара ушаткысы келет.

Кургак учуктуу менингит. Кургак учуктуу менингитте оорулуунун башы катуу ооруп, кусат, денеси тырышат, эсинен танат. Оорунун мындай түрүндө оорулуу мурда майып болчу, азыр көбүнчө оору айыгуу менен аяктайт.

Жаныбарлардын кургак учугу. Кургак учук менен жаныбарлар (уй, тоок, күрп жана башкалар) да ооруйт. Алар кишилерге ооруну жугузат (мисалы, оорулуу уйдун сүтүн ичкенде, тооктун жумурткасын жегенде, саанчылар, мал баккандар жана башкалар). Ал көбүнчө какырык менен кургак учуктун микобактериясын бөлүп чыгарган оорулуу кишиден жугат. Микобактерия караңгы, кир, нымдуу тамда бир нече ай, оорулуунун кийим-кечесинде, үй эмеректеринде 3-4 ай, кургаган какырыкта 30 күнчө, сууда, сүттө, майда 1 жылга чейин сакталат. Төмөнкү температурага, жегичтерге жана кислоталарга туруктуу, ошондуктан жугушсуздандырууда өзгөчө чара көрүүнү талап кылат. Алар жогорку температураны көтөрө албайт, тике тийген күн нурунан бир нече минутада эле өлөт. Кургак учук козгогучтарынын бир нече түрү (кишиники, бодо малдыкы жана канаттуулардыкы жана башкалар) белгилүү. Адамдар адатта кишинин кургак учугу менен ооруйт, бирок кээде бодо малдын кургак учугу менен да жабыркашы мүмкүн. Ал эми канаттуулардыкы менен адамдар өтө эле сейрек ооруйт. Ооруну негизинен микробдуу какырык бөлүп чыгарган адамдар менен мал таратат. Өзгөчө кургак учуктун ачык түрү менен ооруган адам өтө коркунучтуу. Кургак учуктун таякчасы ар кандай жол менен жугушу ыктымал. Оору көбүнчө оорулуунун какырыгы, түкүрүгүнүн чачырандысы менен булганган аба менен дем алганда, ошондой эле оорулуу пайдаланган буюмдар (сүлгү, тиш щётка, жүз аарчы, кийим-кечеси жана башкалар) аркылуу жугат.

Кургак учуктун энесинен баласына жугушу. Эмчектеги балага оорулуу энесинен (ал баланы өөп, өзү менен чогуу төшөккө алып жатып, бет аарчы же сүлгүсү менен баланын мурдун, шилекейин аарчыганда) жугат. Ошондуктан оорулуу атайын түкүргүч пайдаланып, өзүнчө идиш, сүлгү, тиш щётка, төшөнчү, шейшеп жана башкалар колдонуусу зарыл. Сүйлөшүп жатканда оорулуу соо адамдан алысыраак туруп, ал эми жөтөлүп же чүчкүргөндө оозу-мурдун бет аарчысы менен жаба коюшу керек.

Улгайгандар тууралуу. Улгайып калган оорулуу адамдар көп учурда дартты жугузуунун булагы болуп калышы мүмкүн. Анткени улгайгандарда кургак учук анча байкалбайт. Кургак учук таякчасынын организмге кириши ооруга негизги себеп болгону менен ага ыңгайлуу шарт болбосо киши оорубайт. Ага көбүнчө башка оорудан организмдин начарлашы, жетишсиз тамактануу (белогу, витамини аз), гигиеналык шарттын начардыгы, оорулуу менен көпкө бирге болуу, оорунун кайталап жугушу түрткү болот. Кургак учук иммунитетти али начар өнүккөн жаш балдарда, жыныстык жетилүү мезгилиндеги өспүрүмдөрдө жана ооруга каршылык көрсөтүүсү төмөн улгайган адамдарда көбүрөөк кезигет. Кургак учук көбүнчө өпкөнү жабыркатат. Ошондой эле лимфа жана кан тамырлар аркылуу муундарга, сөөктөргө, мээ кабыгына, бөйрөккө жана башкалар таркашы ыктымал.

Оорулуу, баарынан мурда, гигиена эрежесин сактап, жакшы тамактанып, жылдын бардык мезгилинде мүмкүн болушунча таза абада жүрүшү керек. Белогу көп эт, балык, быштак, сыр, сүт, жумуртка жеши зарыл. Мөмө-жемишти, айрым жашылчаларды, маселен, помидор, сабиз, кара карагат, лимон, жүзүмдү жеп, ширелерин ичүү абзел. Мындан тышкары, витаминдерди алыш керек. Оору күчөп кетсе, тынч жатып дарыланып, оңоло баштаганда, дене көнүгүүлөрүн жасап, сейилдеп, денени чыңдоо зарыл. Оорулууну дарылоодо үзгүлтүккө учуратпаганга, тамеки чекпегенге, арак ичпегенге аракет кылуу керек.

❖ Кантип дарттын алдын алууга болот?

Кургак учуктун алдын алуу үчүн, баарынан мурда, микробдорду таратпоочу чараларды көрүү зарыл. Эгер оорулуу болсо, аны башка бөлмөгө бөлүп, өзүнчө төшөнчү, ич кийим, идиш-аяк менен камсыз кылып, аларды обочолоп коюу керек. Бөлмөнү ным (самын-соода эритмеси кошулган ысык сууга малынган) чүпүрөк менен жууп-тазалап, ич кийимди, шейшепти, сүлгүнү, идиш-аякты 2 пайыздуу сода эритмесине кайнатып, жугушсуздандыруу керек. Ал үчүн 5 пайыздуу хлорамин эритмесин пайдаланса да болот. Оорулуунун бөлмөсүнөн килем ж. б. ашык буюмдарды чыгарып, жууп-тазалаганга оңой эмеректерди гана калтыруу зарыл. Жумшак эмерекке тыш кийгизүүнү унутпаңыз.

Оорулуунун какырыгын 5 пайыздуу хлорамин эритмеси куюлган атайы түкүргүчкө түкүртөт. Какырыктуу түкүргүчтү атайын идишке салып, 15 мүнөт 2 пайыздуу кир жуугуч сода эритмесине кайнатып туруп, канализацияга куюп жиберүү керек.

Эмдөө тууралуу. Эмдөөдөн пайда болгон иммунитет оорудан толук коргой албайт, бирок организмге кирген микроб менен күрөшүүдө түздөн-түз жардамдашат. Кургак учуктун алдын алууда химиялык жол да колдонулат. Мында дени таза кишилерге кургак учукка каршы дары-дармектер берилет. Химиялык дары-

дармектерди колдонуу балдардын жана өспүрүмдөрдүн арасында кургак учуктун алдын алууга көмөк болот.

Кургак учук менен ооругандардын үй-бүлөсү мезгил-мезгили менен кургак учукка каршы медициналык мекемеде текшерилип турууга тийиш. Оорунун алдын алуу үчүн, оорулуунун үй-бүлөсүндөгү балдар менен өспүрүмдөргө кургак учукка каршы дарылоону дайындайт. Ошондой эле балдар мекемелеринде, коомдук тамактануу жайларында, шаардык транспорт жаатында иштеген кызматкерлер, чач тарачтар флюорографиялык текшерүүдөн өтүп турушу талапка ылайык.

Кургак учуктун өнүгүү коркунучунун бири – ооруган адамдын тамеки тартуусу, ал эми кургак учуктун айыгуусунун эң мыкты ыкмасы – тамеки тартуудан баш тартуу. Ал өз убагында кургак учук менен оору коркунучун азайтат. Андыктан жарандарга тамеки тартууну таштоонун 10 пайдасын сунуштайбыз.

2. Ата-энелер тарабынан төмөнкү маалымат берилет:

Балдарым, мен силерге тамеки тартуунун зыяндуулугу тууралуу бир жомок айтып берейин, андан соң тамекини таштоонун пайдалуу жактары тууралуу сөз кылалы. Макулсуңарбы? Андан эмесе, мен бир кезде уккан армян жомогун айтып берейин. Силер жомокту маанисине жете тыңдагыла.

Илгери-илгери өткөн заманда Арарат тоосунун боюнда бир акылман, боорукер карыя жашаптыр. Ал башка өлкөдөн Арменияга эң алгач жолу тамеки алынып келе баштаганда, элди тамеки тартпоого үндөптүр.

Бир күнү бөтөн элден келген соодагерлердин айланасына абдан көп эл чогулганын көрөт. Жакын барып, соодагерлердин: «Укмуштуудай жалбырак! Мында жүздөгөн оорунун дабаасы бар», - деп кыйкырганын угат. Тургандар анча көңүлдөнбөй угуп жатканын байкайт.

Акылман карыя мындай дейт: «Бул укмуштуудай жалбырак адамдарга дагы башка пайдаларды алып келет. Тамеки тарткан адамдын үйүнө ууру кирбейт. Ага эч качан ит жолобойт жана да ал адам эч качан картайбайт». Соодагерлер карыянын сөзүнө кубанып кетишет. «Аксакал, сөзүңүздүн төркүнүн түшүндүрүп бериңизчи», - деп суранышат. Акылман мындай деп түшүндүрдү: «Ууру тамеки чеккен адамдын үйүнө кирбейт. Анткени, ал түнү бою жөтөлүп чыгат. Демек, ууру түнү бою уктабай жаткан адамдын үйүнө жолобойт. Тамеки тарткан адам бир нече жылдан кийин ден соолугу начарлап, алсырап, таяк менен басып калат. Колунда таягы бар кишини ит тиштемек беле? Эң акырында, тамекинин айынан ден соолугунан ажырап калган адам карылык доорго жетпейт, ал жаш курагында эле өмүр менен кош айтышат да».

Топтолгон эл карыянын акылман сөздөрүн муюп угуп, тамекиден жана анын пайдасынан баш тартып, үйлөрүнө таркап кетишет.

Мынакей, балдарым, жомоктун маанисин өзүңөр эми талдап көргүлө.

Тамекини таштоонун 10 пайдасы

1. Адам узак жана жакшы жашайт. Тамеки тарткандардын жашоо узактыгы орточо 7 жылга кыскарат. Тамеки тартуу сиздин турмушуңуздун сапатына таасирин тийгизиши мүмкүн. Эгер адамда өпкөнүн өнөкөт оорусу бар болсо, анда анын турмушун жеңил жана жагымдуу дешке болбойт.

2. Адам жеңил дем алат жана аз жөтөлөт. Эгер киши тамеки тартпаса, кыймылдуу жана чыдамкай болот.

3. Бир жыл аралыгында адамда инфаркт болуу коркунучу жарым-жартылай азаят. Ал эми беш жылдан кийин кишиде коркунуч эч качан тамеки тартпаган адамдардыкындай болот.

4. Кишиде өпкө рагы, ооз көңдөйү, кекиртект рагы, тиштин жана бүйлөнүн оорусунун пайда болуу коркунучу азаят. Эгер кишиде астма оорусу болсо, астма пристубу аз кармайт.

5. Киши үшүп, суук тийип калуудан жана сасык тумоодон, өпкөнүн кагынынан оолак болот.

6. Ар бир адам балдарына жана неберелерине жакшы үлгү көрсөтө алат.

7. Киши иште жана коомдук жерде тамеки тартуу үчүн орун издегенди токтотот, ошондой эле тамеки тартуу таасиринин башка булактарына туш болбойт.

8. Кишиде жагымдуу жылмаюу болот. Татымды жана жытты сезе алат жана жүзүнө көп бырыш түшпөйт.

9. Киши акчаны үнөмдөйт, себеби сиз тамеки сатып албайсыз жана тамекинин түтүнүнүн таасиринен улам пайда болуучу оорулардан дарыланууга акча коротпойт.

Ар бир алынган маалыматтардан соң, суроо-жооптор аркылуу талкуу уюштурулат.

Сабакты жыйынтыктоо: Мугалим кургак учук оорусу менен ооруган жана оорубаган адамдын сүрөтүн көрсөтүп, кайсы сүрөткө окшогуңар келет? – деп жыйынтыктайт.

Үй тапшырма: Бүгүнкү сабакта алган маалыматтарды жайылтуу менен бирге **МЕКТЕПТИК** акцияга катышуу.

№28 сабак

ИЧКИЛИК АРТЫ – ӨКҮНҮЧ

Сабактын максаттары:

- адамдардын ден соолугуна зыяндуу экендигин түшүнүшөт;
- жашоодо туура жолду тандоого багыт алышат;
- коомдогу ичкилик көйгөйүн жойгонго аракеттенишет;
- ичкиликтин үй-бүлөгө, коомго тийгизген терс таасирлерин талдашат.

Сабактын жабдылышы: Спирт ичимдиктеринин түрлөрү – сүрөттөр, “Жинди суу” термеси аудиодиск, компьютер, китептер, скотч, А-4 өлчөмүндөгү барактар ж.б.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы. «Ден соолук» Медициналык энциклопедия. - Ф.:1991
2. Мидин Алыбаев, “ Термелер”
3. Райкан Шүкүрбеков, “Ырлар жыйнагы”
4. Интернет булактарынан алынган малыматтар

I.Сабакка чейин:

Бул сабак эмне берет?

- чөйрөнү тааный алышат;
- адамдардын ден соолугун тереңирээк билишет;
- пайдалуу кеңештерди бергенге үйрөнүшөт.

Убакытты бөлүштүрүү:

- Саламдашуу, уюштуруу – 3 мүнөт;
- Сабактын максатын жарыялоо – 1 мүнөт;
- Ичкилик, анын түрлөрү жөнүндө минилекция – 6 мүнөт;
- Кичи топторго бөлүштүрүү – 1 мүнөт;
- Кичи топтордун презентациясы – 20 мүнөт;
- Мидин Алыбаевдин “Жинди суу” термесин уктуруу – 5 мүнөт
- Дискуссия – 7 мүнөт;
- Жыйынтыктоо – 2 мүнөт.

II. Сабактын жүрүшү. Уюштуруу;

Мугалим:

Биздин бүгүнкү сабагыбыз “Ичкилик арты – өкүнүч” деген темада болмокчу. Анда минилекцияга көңүл бурабыз.

Аракечтик жөнүндө лекция: “Аракечтик Кыргызстанда”

Дүйнөлүк медицина аракеттикти таза айыктырууну 60 пайызга ашырууда. Демек, 100 арактан жапа чеккендерден 60 киши айыгат. Бүгүнкү өнүккөн коомдо бул өтө аз көрсөткүч. Аракечтик бул жеке гана медициналык көйгөй эмес, бул ошондой эле социалдык да көйгөй.

Аракечтердин балдары жана мас кезде бойго бүткөн балдар дене-бою, акыл эси жагынан жай өнүгөт (тили кеч чыгат, кеч басат жана башка), түрдүү кемтиктер менен төрөлөт. Чоңдорго караганда балдар ичкиликке тез берилери аныкталган: 15-17

жаштан тартып ичкендер 2-3 жылда, 13-15 жаштан ичкендер 1 жылда эле аракеч болуп калышат.

Аракка берилген адамдардын саны жыл өткөн сайын арбып барат. Буга акыркы 10 жыл ичинде спирт ичимдиктерин чыгаруу Кыргызстанда 10 эсе өскөндүгү да себеп болгондой. Аракечтик кантип пайда болот? Ал өнүгүп кеткенде адамга кандай зыяндарды алып келет? Ушул жааттагы маалыматтарды кичи топтордо карап чыгып, жалпы талкууга алып чыгалы.

Кичи топторго бөлүштүрүү

Балдар, келгиле, 6га чейин саноо жолу менен 6 кичи топко бөлүнөбүз. Эми ушул беш топ бүгүнкү тема боюнча ой бөлүшөбүз. Ар бир топко таркатма берилет. Ал таркатмаларда ар кандай маалыматтар берилген. Окуп, топто талкуулап, ватманга түрдүү усулда сүрөт, жазуу ж.б. жүзачар кылып беребиз.

Анда 3 мүнөт убакыт беремин. Бул убакыттын ичинде ар бир топ таркатмадагы маалыматтарды түрдүү усулдарды колдонуп, ватманга түшүрүп, же доскага жазып, жада калса ролдук оюндар менен аткарып түшүндүрүп берсе, эң натыйжалуу болот.

Кичи топтордун таркатмадагы маалыматтар менен таанышуусу – 5 мүнөт

Кичи топтордун презентациясы – 16 мүнөт

1-таркатма: “Ичкиликтин түрлөрү жана келип чыгышы”

1. Спирт ичкиликтери

Спирт ичкиликтери адамзатка байыртан белгилүү. Эң байыркы доордо эле спирт ичкиликтерин майрамдарда (ай жаңырганда, аңчылык олжолуу болгондо) чогулуп ичишкен. Коомдун социалдык түзүлүшү татаалдана баштагандан улам ичкилик ичүүгө бара-бара жеке мамиле жасалып, муну менен бирге аракечтиктин өнүгүшүнө шарт түзгөн факторлор да көбөйө берген.

2. Аракечтин келип чыгышы

Аракечтин келип чыгышына жана таркалышына үй-бүлөнүн ролун изилдеген учурда ата-эненин ичкилик ичиши, ошондой эле бала кезинен туура эмес тарбиялоо, ашыкча эркектетүү, же тескерисинче кароосуз калтыруу, балага ата-эненин кайдыгер мамилеси, алардын өздөрүнүн жосунсуз жүрүш-турушу, үй-бүлөдөгү чыр-чатак жана башка түрткү болот.

3. Аракечтик жаштарда

Алсак, ичкиликти психикалык жактан жетиле электер (жаштар) же интеллектуалдык жактан жетиштүү өнүгө элек адамдар ичишет. Жаштар арасында «бирөөнү туурап» мас болуунун таркалышына алкогольдун жан сергитер таасири жөнүндөгү, аз ичсе эч зыяны жок, аны ичүү эр жеткендиктин, күчтүүлүктүн күбөсү деген жалган ой-пикир көмөктөшөт. Өтө жакындарынын (ата-эненин, досторунун) тийгизген таасири маанилүү орунду ээлейт, алар жаш адамдын калыптанышына жана анын ичкиликке болгон мамилесине кыйла деңгээлде таасир берет.

2-таркатма: “Ичкилик бул – уу! Анын балага тийгизген зыяны”

1. 100 грамм арак ичүү 40 грамм уу ичүү менен барабар!

Алкоголдук азыктардын бардыгында этил спирти бар. Этил спирти организм үчүн уу болуп саналат. Мисалы, заводдо жасалып, таза делинген ичимдиктерде канча уу бар экенин карап көрөлү.

100 грамм аракта 40 грамм уу, башкача айтканда, этил спирти;

100 грамм шарапта 20 грамм уу;
100 грамм коньякта 40 грамм уу;
100 грамм самогондо 20-70 граммга чейин уу;
100 грамм сырада 6-12 грамм уу;
100 грамм шампанда 17 грамм уу бар.

Ал эми колдо жасалган арактарда уунун өлчөмү мындан да көп. Анткени аларга көбүнчө техникалык спирттерди да аралаштырып жиберешет.

3. грамм арактан 2 миңге жакын нерв клеткалары өлөт.

2. Балага тийгизген зыяны

Ичкилик ичүү төрөлө элек балага өзгөчө зыян. «Ичимдик түйүлдүккө бардык баңгизаттардан күчтүү зыян тийгизет», – деп айтылат «Интернэшнл геральд трибюн» гезитинде. Кош бойлуу аял ичимдик ичкенде, жатындагы бала кошо «ичет». Ичимдиктин уулуу таасири өрчүп келаткан түйүлдүк үчүн өзгөчө кооптуу. Ал баланын борбордук нерв системасына калыбына келгис, олуттуу зыян келтирет. Анын нейрондору тийиштүү түрдө өрчүбөйт. Клеткалардын айрымдары өлсө, башкалары туура эмес жерде өсүп-өрчүйт.

Бала түйүлдүк кезинде ичимдиктин таасирине кабылса, төрөлгөндө акыл жөндөмү кеч жетилиши ыктымал. Ошондой эле ал кемакылдыкка чалдыгышы, жакшы сүйлөй албашы, кеч өсүп-жетилиши, начар көрүшү, начар угушу, жай өсүшү мүмкүн. Же болбосо, жүрүм-туруму нормадан четтейт, гиперактивдүү болот. Төрөлө электе ичимдиктин таасирине кабылган балдардын көпчүлүгү бет түзүлүшүндөгү ар кандай кемтиктер менен төрөлөт.

Кош бойлуу кезинде энелери ичимдикти ченеми менен ичкен балдар да эмгекке жараксыз болушу, окуп-билим алуу жагынан кыйналышы жана алардын жүрүм-туруму кыйынчылык туудурушу ыктымал. Вашингтон университетинин ичимдиктин жана баңгизаттардын түйүлдүккө тийгизүүчү таасирин изилдөөчү топтун профессору Энн Стрейсгут: «Балаңар зыян тартышы үчүн аракеч болуунун зарылдыгы жок, кошбойлуу кезиңерде эле анча-мынча ичип коюу жетиштүү», - дейт. Франция саламаттык сактоо жана медициналык изилдөөлөр боюнча улуттук институтунун отчетунда мындай делген: «Кош бойлуулуктун кайсы маалында болбосун, ичимдик ичүү кооптуу жана анын түйүлдүккө зыян алып келбеген өлчөмү жок». Андыктан кош бойлуу же балалуу болууну пландаштырып жүргөн аялдын ичкиликти таптакыр оозго албаганы туура.

3-таркатма: Арактан организм кандай зыянга учурайт?

Алкоголь, анын ичинде арак ичилгенден кийин ашказандан канга 2 мүнөттөн кийин кошулат. Кан аны организмдин бүт клеткаларына ташыйт. Алкоголдон улам кан тамырлар кеңейип, кан мээге көп бара баштайт. Бул нерв борборлорун кескин дүүлүктүрөт. Ичкенде шайырдыктын келип чыгышы ушуну менен түшүндүрүлөт.

- Алкоголь кандагы эритроциттерди (*кызыл кан денечелери*) жана лейкоциттерди (*ак кан денечелери*) зыянга учуратат. Натыйжасы анемияга, инфекциялардын бат жугушуна, кан агууларга алып келет.

- **Жүрөк.** Ичкиликти көп ичүү кандагы холестеринди жогорулатат. Жүрөктүн миокард оорусуна, кан-тамыр ооруларына жеткирет.

• **Ичеги.** Көп ичкенден ичегинин клеткаларынын түзүлүшү өзгөрөт да, тамак аркылуу келген керектүү заттарды, витаминдерди соро албай калат. Натыйжада адам арыктайт. Ашказанда жара пайда болот.

• **Боор.** Организмге кирген ичимдиктин 95 пайызын боор зыянсыздандырат, андыктан аракеттикте боор гепатитке, кийин циррозго учурайт.

• **Уйку бези.** Бул орган инсулинди иштеп чыккандыктан, ичимдиктин айынан иштөөсү бузулат да, кант оорусу (*диабет*) келип чыгат.

2008-жылы Кыргызстанда 1,5 миллион декалитр (1 декалитрде 10 литр бар) арак жана ликер-арак жасалып чыгарылган. Башкача айтканда, Кыргызстанда жашаган ар бир жаранга орточо эсеп менен 3,2 литр арак, 9 литр сыра, 900 грамм шарап, 70 грамм коньяк, 90 грамм шампан туура келген.

Өлкөбүздө орточо эсеп менен ар бир үй-бүлө жылына 7-11 миң сомду арак менен тамекиге сарптайт. Аракеттик менен тамеки тартуудан эркектердин орточо жашы 62ге, аялдардыкы 67ге чейин кыскарып кеткен.

4-таркатма: “Аракеттин абалы жана зыяндуулугу тууралуу”

1. Аракеттин психологиялык абалы

Аракеттик социалдык жактан шартталган жана анын психологиялык себептери бар. Айрым адамдарга ичкилик ичүүгө психологиялык себептер түрткү берет. Тышкы чөйрөгө кыйындык менен көнүү, айланасындагылар менен болгон чыр-чатактар, канааттанбагандык, жалгыздык, түшүнбөөчүлүк, чарчап-чаалыгуу, өтүмсүздүк, кандайдыр бир мамилелерде өз кемчиликтерин түшүнүү жана башка дискомфорттун (өзүн жаман сезүү) психикалык абалын пайда кылат. Мындай абал алкоголь таасири менен убактылуу жеңилдейт. Бирок бардык эле жагымсыз учурлар алкогольдун жардамын талап кыла бербейт.

2. Аракеттин социалдык абалы

Бул жеке тажрыйбага, алкогольго жекече мамиле кылууга, ошондой эле социалдык кырдаалга жараша болот. Социалдык кырдаал спирт ичкиликтерин ичүүгө шылтоо гана болбостон, ошондой эле аны ичүүнү азайтууга да түрткү берет. Алкоголду закондуу түрдө жана адептүүлүк менен азайтууга болот. Адам башына кыйынчылык түшкөн мезгилде өзүн кармана билүү мүмкүнчүлүгү төмөн болсо, ал ичкиликке тез берилип, аны ичүүнү токтотууга эрки жетпейт. Бирок бул топко айрым гана адамдар кирет, алар социалдык көзөмөлгө, психологиялык жардамга муктаж. Коом ичкилик ичкендерге канчалык кайдыгер караса, адам коомдун сергек абалына тез көнө албаса, аракеттик ошончолук кеңири тарайт. Аракеттик көбүнчө социалдык көзөмөлгө баш ийбеген же жалпыга бирдей социалдык нормалардан четте калган адамдар кабылат. «Бирөөнү туурап» ичкилик ичкендер деп аталгандар да бар, андайларга коом канчалык келишүүчүлүк менен мамиле кылса, алар ошончолук көбөйөт. «Бирөөнү тууроо» – шарттуу гана аталыш. Анын чыныгы себеби адептүүлүк нормаларынан четтеген, арзыбаган канааттануу алууга умтулуу, ошондой эле аракеттиктин адамдын керт башына жана коомго келтирүүчү кесепеттери жөнүндөгү түшүнүктүн тардыгы болуп саналат.

3. Аракеттин коомго келтирген зыяны

Аракеттин жеке жана коомдук турмушка зыяны чоң. Ичкиликти дайыма эмес, анда-санда иче коюу да адамдын ден соолугуна залал келтирип, үй-бүлөнү бузат,

балдарды тарбиялоого терс таасир берет. Аракечтер коомдун жана мамлекеттин алдында жоопкерчилик сезимин жоготушат, ээн баш аракеттерге жана башка укук тартибин бузууларга барышат. Аракечтин өндүрүшкө зыян келтирет, эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндөшүнө, эмгек тартибинин бузулушуна, өндүрүштүк кокустуктарга, адамдардын өлүмүнө себепкер болот. Ичкен кишинин жүрүм-туруму өзгөрөт, ал уятсыз, калпычы болуп, үй-бүлөнүн кызыкчылыгына көңүл бурбай калат, өзүнчө же көрүнгөн киши менен шылтоо таап ичүүгө аракет кылат. Адамдык сапаттарынан ажыратып, калктын турмуш деңгээлинин төмөндөшүнө алып келет.

4. Ден соолукка зыяны

Алкоголь адамдын бардык системалары менен органдарына кыйраткыч таасир бере тургандыгы аныкталган. Ичкиликти такай ичүүнүн натыйжасында өзүнүн канча ичкенине контролдук кыла албай, дайыма ичкиси келип, борбордук жана четки нерв Системасынын (психоздор, невриттер жана башка) ички органдардын иштеши бузулат (Өнөкөт аракечтик). Ал тургай адеп ичкенден эле психиканын өзгөрүшү (делөөрүү, өзүн кармай албоо, көңүл чөгүү жана башка) мас абалда өзүн өзү өлтүрүүгө түртүшү ыктымал. Мас абалда тең салмактуулук, аң-сезимдүүлүк, курчап турган чөйрөнү сергек кабыл алуу бузулуп, ар кандай кырсыктарга дуушарлантышы мүмкүн.

Витамин алмашуунун бузулушу, алкогольдун ууландыруучу таасири нерв системасын бузуп, неврит, полиневрит оорусуна чалдыктырат (колу калтырайт, тили булдуруктайт, терчил болот, буту-колу муздайт, угуусу, жыт сезүүсү, көрүүсү начарлайт). Өнөкөт гастрит (карындын оорусу) адатка айланган аракечтен болот, ал эми боордун циррозу (кара сарык) ичкиктердин өлүмүнө себепкер болот. Аракеч уйку безинин оорусуна (панкреатит, кант диабети), стенокардияга, миокарддын инфарктына түздөн-түз чалдыктырат. Аракеч жыныс бездерине терс таасир тийгизе тургандыгы белгилүү: ичкиктердин үчтөн биринин жыныс функциясы төмөндөйт, түрдүү нерв оорулары (невроздор, депрессия жана башка) пайда болот. Аялдарда этек кири эрте токтоп, төрөбөй калуусу мүмкүн, боюнда бар учурда катуу токсикоз(талгак) байкалат. Аракеч адамды эрте картайтып, өмүрдү кыскартат (ичкиктердин өмүрү орточо статистикалык жаштан 15 жылга аз болот).

5-таркатма: Аракечтиктин стадиялары

Спирт ичимдиктерине: сыра, коктейль, коньяк, шарап, арак кирет. Булардын баары спирт аралашмасы болуп эсептелет. Ичимдиктерди көп ичүү аракечтикке алып келет. Бул төмөндөгү стадиялар боюнча өнүгөт.

0-стадия: Аракечтик оорусу пайда боло элек. Адам спирт ичимдигин кырдаалга жараша ичип, кээде ичкенде эс-учун жоготуп коёт. Бирок бул стадияда адам каалаган учурунда спирт ичимдигин ичпей коё алат.

1-стадия: Спирт ичимдигин анда-санда ичет. Бирок ичпей калганда эңсөө пайда болот. Ичсе канча ичкенин көзөмөлдөй албай калат. Психикасы өзгөрүлө баштайт. Эмоцияга бат алдырып, жакындарынын көп ичип баратасың деген эскертүүлөрүн капарына албай калат. Башкача айтканда, өзүн сын көз менен карай албайт. Убагында ичкенин токтотуп, дарыгерлерге кайрылбаса, анда оорусу 2-стадияга өтүп кетет.

2-стадия: Спирт ичимдигин ичүүнү эңсөө күчөйт. Аз эле өлчөмдөгү ичимдикке мас болуп, эмоцияга бат алдырып, эмне кылып жатканын билбей калат.

3-стадия: Бул стадия **алкоголдук психоз** стадиясы деп аталат. Элге “белая горячка” деген аталыш менен белгилүү.

Адам күн сайын ичпесе тура албай калат. Эс тутуму, ойлоо, кабыл алуу жөндөмдүүлүгү төмөндөйт. Ичкенде убакытты жана кайсы жерде жүргөнүн аныктай албай, жакындарын тааныбай да калат. Өзүнүн же жакындарынын өмүрүнө кол салуусу да мүмкүн.

Нерв системасынын катуу жабыркашынан улам галлюцинация (*көзгө ар нерселердин көрүнүшү*) келип чыгат. Жөнү жок коркуу жаралып, бирөөлөр өзүн өлтүргөнү келе жаткандай сезимге да кептелет.

Ички органдарында оорулар жаралып, дарылаганда да ал жабыркаган органдар калыбына келбейт. Нервдин шал оорусунун келип чыгуусу да мүмкүн. Мында адам тулку боюн кармай албай, шал болуп калат. Боордун циррозу, алкоголдук гепатит, ашказан жарасы, панкреатит келип чыгат. Жүрөк-кан-тамыр оорулары жаралып, адам инфаркка же инсультка кез келүүсү да ыктымал.

Дарылоо

Адам оорунун стадиясын өнүктүрбөй ичкиликти таштоосу зарыл. Оорусу 0-1 стадиядагы адам дарыгерге кайрылып, текшерилип, канын тазалатуусу керек. Бул оорулардын пайда болушуна чек коёт. Эгер адам өз эрки менен ичкиликти таштай албай калса, анда дарылануу үчүн наркологиялык борборго кайрылуусу зарыл.

Дарылоодо: Дары-дармек менен организмдеги уулар чыгарылат, психологиялык жана витамин терапиясы чектелет. Организмди чыңдоочу жалпы терапия сунушталат жана комплекстүү терапия жүргүзүлөт (*гепатит, жүрөк-кан-тамыр, бөйрөк ооруларын айыктыруу багытында*). Дарылоо 10 күнгө чейин созулат.

6-таркатма: «Коопсуздук үчүн кеңештер»

Ичип алып айдоого машине пайда болгондон тартып эле тыюу салынган. Мындай мыйзам биринчи жолу 1903-жылы Данияда кабыл алынган.

Эгер ичимдикти ачкарын ичсе, анын канга сиңирилген көлөмү жарым сааттан кийин эң жогорку деңгээлге жетет. Көптөр кофе ичүү, таза абада сейилдөө жана дене тарбия көнүгүүлөрүн жасоо соолугууга жардам берет деген ойдо. Бирок бул – жаңылыш көз караш. Ичимдиктин таасирин басаңдатуунун бир гана жолу – убакыттын өтүшүн күтүү. Ичимдик кандай аталбасын, ал баары бир ичимдик бойдон каларын да эстен чыгарбоо зарыл. Андыктан эмне ичпегиле: стандарттуу өлчөмдөгү шараппы, сырабы же күчтүүрөөк ичимдикпи, алардын курамындагы алкогольдун өлчөмү дээрлик бирдей болот.

Аз өлчөмдөгү ичимдик да машине айдоо жөндөмдүүлүгүнө таасир тийгизе алат. Ошондой эле көрүү жөндөмүн начарлатат. Жол белгилери кичине болуп көрүнө баштайт. Четки көрүү, аралыкты аныктоо жана алыстагы нерселерди айырмалоо жөндөмдөрү төмөндөйт. Маалымат иштетүү жөндөмү жайлайт, рефлекстер начарлайт жана кыймыл-аракеттин шайкештиги бузулат.

Мас абалында жол кырсыгына кабылгандар, адатта, кыйла оорураак жараат алышат. Андан сырткары, эгер андай адамга шашылыш түрдө операция жасоо керек болсо, ичимдик жүрөк менен кандын айлануусуна таасир тийгизе тургандыктан, анын аман калары арсар. Француз саламаттык сактоо жана медициналык изилдөөлөр

улуттук институтунун отчётуна: «Жагдай көптөр ойлогондой эмес: көпчүлүк учурда ичимдикти кыянат пайдаланган айдоочу каза болот», – деп айтылат. Аталган отчётто коопсуздук үчүн мындай кеңештер берилет:

- ичип алып машине айдабагыла;
- айдоочусу ичип алган машинеге түшпөгүлө;
- ичип алган досторуңар менен туугандарыңарга машине айдоого жол бербегиле.

Андан соң мугалим окуучуларга Мидин Алыбаевдин “Жинди суу” термеси уктурат, терме боюнча класс ичинде талкуу уюштурат.

Жинди суу

Акындар төгөт термени,
Түгөнбөс ырдын кендери.
Эми уккула, жолдоштор,
Термени жаңы мендеги.
Терменин башы арактан,
Айланып кетсин тамактан,
Силерге айтып жатамын,
Качсын деп жаман адаттан.
Карабайт кары-жашыңа,
Капаны үйөт башыңа.
Жүргөн жери ызы-чуу,
Эч кимге жакпайт жинди суу.
Берметтей болуп жылтылдайт,
Түлкүдөй болуп кылтылдайт.
Бөтөлкөдө жай жатат,
Ичиңе кирсе чаңдатат.
Жалгыз эмес жинди суу,
Анда ага да бар, ини бар.
Спирт, пиво, виолор,
Ар кимисин билип ал.
Бардыгынын жини бар,
Өздөрүнчө тили бар.
Эч кимге кылбайт жакшылык,
Жетелеп кетет азгырып.

Бир стакан ичкенде,
Арстан кылат өзүңдү.
Өзүңө жанды теңебей,,
Арбытат айткан сөзүңдү
Кекеттирет сүйлөтүп,
Аңтарылтат көзүңдү.
Арстандыктан өткөзүп,
Анан мышык кылат жинди суу.
Бирине бирин апчытып,

Ошондо кызык кылат жинди суу.
Отсуз, майсыз күйгүзүп,
Сызык кылат жинди суу.
Чакырган үйдү жадатат,
Отурган элди таратат.
Эртесинде шылкыйтып,
Уялтып жерди каратат.
Жолобой калат билгендер,
Алыстайт бирге жүргөндөр.
Бирок, арактан өзүң качпайсың,
Жалгыздап сого баштайсың.

Айтамын сөздү баарыңа,
Салгыла кулак жабыла.
Жарашпайт экен ичкилик,
Айрыкча көк ала сакал карыга.
Тамактай көрбө бозону,
Тарта ичкиле ошону.
Балбанды аттан оодарган,
Баатыр болот жинди суу.
Көйнөгү жок төшүндө,
Жакыр болот жинди суу.
Акын болсо үнүн жейт,
Жаштын терип гүлүн жейт.
Чечендердин сөзүн жейт,
Сөзүнөн кийин өзүн жейт.
Айтылуу сулуу келиндин,
Көрөсүң көркү кеткенин.
Өзүңчө туруп кейийсиң,
Көргөндө мастын өпкөнүн.
Ак шайы көйнөк эми жок,
Ак тубар жоолук деги жок.
Кийип калган этине,
Апасынын чепкенин,

Өнөрүң болсо өргө чап
Ашыгып иште, күн кыска.
Кең Ала-Тоо керилген,
Келберсиген жериңден.
Атыр аба, агын суу,
Баары бизге берилген,
Ойноп-күлүп көрүп өт.
Кутулуу жок өлүмдөн.
Оюн-күлкү болбойбу,

Ичмейинче аракты?
Асманатып сыздырбай,
Сындырат арак канатты.
Жөн эле жегин тамакты,
Карматпай эски адатты.
Азамат болуу аста-аста,
Айран болуу бир паста.
Ууртап-татып көнбөгүн,
Миң таштаба, бир ташта.

Арканы жок, жиби жок,
Байлап алат жинди суу.
Жылаңайлак-жылаңбаш,
Айдап алат жинди суу.
Анан өзүңдү өзүң билесиң,
Өөдө төмөн жүрөсүң.
Куш сайрабас, күн тийбес,
Түнт токойго киресиң.
Ачуу-ачуу кыйкырып,
Аржаңдап жалгыз күлөсүң,
Айлыңа жакпайт мүнөзүң.
Анын эч ким жетпейт түбүнө,
Ал жетет сенин түбүңө.
Көзүңдүн агы жоголуп,
Коркурак кирет үнүңө,
Өз балаң коркуп бекинет,
Көргөндө сенин түрүңө.
Агайын-тууган бириксе,
Сөз бербейсиң бирине.
Таамай-таамай сайрайсың,
Тибиртке чыксын тилиңе.
Бүчү менен топчуңду,
Буфеттерде үзөсүң,
Ысык-Көлдө жүргөнсүп,
Кургак жерде сүзөсүң.
Калтыратат колуңду,
Ийри кылат жолуңду.
Жайдын күнү кийгизет,
Кышындагы тонуңду.
Күн кайнаган жайында,
Июль, август айында,
Кийиз өтүк бутуңда,
Мына, анык күлкү ушунда.
Суу кечкен теке кейптенип,

Плащчан коет кышында.
Батинкесиз, өтүксүз,
Эски галош бутуңда.
Айылдан ичсең аракты,
Көрсөтөт түрдүү санатты.
Мугалим болсоң бир жерге,
Окуттурбайт сабакты.
Эл базарга барганда,
Сен да калбай барасың.
Көйнөксүз эрдин бир тобун,
Көк базардан табасың,
Ок тийгендей оп этип,
Аттан кулап каласың.
Өткөн, кеткен күлүшөт,
Жанында иттер үрүшөт.
Күүгүм кире күн бата,
Чөнтөгүңө киришет.
Таппайсың туруп атыңды,
Чеңгелдейсиң башыңды.
Бутуңда жок өтүгүң,
Суу болуп жатат көчүгүң.
Сай-сөөгүң сыздап жүлүндөйт,
Чылпактап көзүң ириндейт.
Оозу-башың бүлкүлдөп,
Сүйлөгөн сөзүң билинбейт.
Оолукма кылат өзүңдү,
Опсуз кылат сөзүңдү.
Ата-энеден тилдетип.
Акшыңдатат көзүңдү.
Тамактан такыр каласың,
Суусап күйүп жанасың.
Ичкиң келсе айла жок,
Бир сомдук арак аласың.
Стаканды карайсың,
Бир тамчы болсо жалайсың.
Тааныш издеп сандалып,
Беш сом акча самайсың.
Ашаткан тери жыттанат,
Үстүңдөгү кийгениң,
Жинди бойдон өлөсүң,
Кызыгын көрбөй дүйнөнүн.
Ит каппайт сени адам деп,
Кыз сүйбөйт сени жаман деп.

Милицияда жатасың,
Штраф кайдан табам деп.
Айтканымды ойго алар,
Акылы бар жаш бала.
Ардактуу асыл башыңды,
Аракка кылба маскара.

Дискуссия

Окуучулар төмөнкү суроолордун тегерегинде өз ой-пикирлерин айтышат, далилдешет, аныкташат. “Жинди суу” термеси уктурулгандан кийин мугалим тарабынан окуучуларга берилүүчү болжолдуу суроолор:

1. Бул термени укканда силерде кандай сезимдер пайда болду?
2. Бул айтылгандар чындык деп ойлойсуңарбы?
3. Ушундай абалга туш болгондорду билесиңерби?
4. Аларга кандай жардам бере аласыңар?

Дискуссия

Окуучулар жогорудагы суроолордун тегерегинде өз ой-пикирлерин айтышат, далилдешет, аныкташат.

Жыйынтыктоо

Мугалим: Балдар, үй-бүлөлүк зордук-зомбулуктун 65 пайызы дал ушул аракеттиктин айынан чыгууда. Негизи, арактын жаман жактары көп экен. Үй-бүлөдө чыр-чатак күчөп, бир туугандар менен мамиле келишпей калып жаткандыгын да турмуш көрсөтүүдө. Адистер белгилегендей, аракты көп ичкенден адамдын жүрөгү, ичегиси, боору жана уйку беши чоң зыянга учурайт. Бул көрүнүштү тизгиндөө максатында мамлекет, жалпы коомчулук тарабынан да атайын иштер жүргүзүлсө деген ойдомун.

Демек, “ичкилик – итчилик” деп айтсак болот экен да. Эми бул үчүн кандай чаралар көрүлүшү керек? деп ойлойсуңар.

Балдардын болжолдуу ойлору:

- 16 жашка чейинки жаштарга арак сатууну токтотуш керек.
- Мамлекет катуу тыйуу салып, арак ичкендерге катуу жаза колдонушу керек.
- Арак чыгарган заводдорду жаап салыш керек.
- Мектептерге адеп сабагын көбүрөөк киргизиш керек. Балдардын жүрөгүндө ыйман болуш керек.
- Ар бир адам өзүнө жооп бериш керек. Мени досум бузду деген болбойт ж.б.

Мугалим: Балдар, жалпы коомдун чекеге чыккан чыйканы болгон аракеттик бара-бара жалпы улуттун генофондуна залалын тийгизиши ыктымал деген кооптонууну жаратпай койбойт.

Келгиле, улутубуз, улутубуздун саламатчылыгы, мамлекетибиздин келечеги үчүн биргеликте күрөшөлү.

Үй тапшырма: Ичкиликтин үй-бүлөгө, коомго зыяндуулугу тууралуу ой бөлүшүүгө даярданып келүү.

III. Сабактан кийин:

❖ окуучулар ичкиликтин көп жактуу зыяндуулугу тууралуу маалыматтуу болушат;

❖ жекече жана топтордо иштөөнү өздөштүрөт;

❖ коомдогу терс көрүнүштөр, анын ичинде ичкилик менен күрөшүүгө аракеттенет.

❖ туура жашоого үйрөнөт.

№29 сабак НАРКОМАНИЯ-ЫКТЫЯРДУУ ЖИНДИЛИК

Сабактын максаттары:

- Баңгизаттар жөнүндө маалымат алышат;
- Баңгизаттардын оң-терс жактарын билишет;
- Жашоодо максат коюп, сергек жашоого умтулушат;
- Кокустан келүүчү кырсыктардын алдын алууга аракеттенишет.

Сабактын жабдылышы:

• Жулиана Пилон, Лестер Саламон, Тони Боуэр “Жарандык жана мамлекетти башкарууга катышуу-кылымдын жарандык коомундагы силердин ролуңар”. Экинчи бөлүк 11-класс. Бишкек-2005. Кыргызчага которгондор: Жолдош Турдубаев, Бурул Шамбаева, Дилбар Асамидинова;

- Дубал газеталар, таркатмалар, буклеттер ж.б;

I.Сабакка чейин:

Бул сабак эмне берет?

- баңгизаттардын түрлөрүн билишет;
- көп тармактуу билимге ээ болушат;
- баңгизаттарды колдонуунун артынан кырсык чыгышы жөнүндө кабардар болушат;
- сереке жашоого тарбияланышат.

Сабактын өбөлгөсү: Окуучулардын априордук билими, көргөн-билгендери.

Убакытты бөлүштүрүү:

- Саламдашуу, уюштуруу-3 мүнөт;
- Киришүү-8 мүнөт;
- Сабактын максатын жарыялоо-1 мүнөт;
- Баңгизаттар боюнча маалымат-5 мүнөт;
- Таблица менен таанышуу-3 мүнөт;
- “Биздин класстагы галерея”-15 мүнөт;
- Макал-лакаптар, афоризмдер-5 мүнөт;
- Жыйынтыктоо-3 мүнөт.
- Үй тапшырма берүү-2 мүнөт.

II.Сабак:

Сабактын жүрүшү:

- Уюштуруу (класста жагымдуу жагдай түзүү).

Баңгиликтин жана аракеттиктин туткундары

Кыргызстандын аймактары	Алкоголго берилгендик			Баңгизатка берилгендик		
	2001 -ж.	2002 -ж.	2003- ж.	2001- ж	2002 -ж.	2003-ж.
Бишкек шаары	7501	9178	10701	2214/1 6	2353	2644/3

Чүй облусу	4623	4722	4964/ 2	1273/4	1511	1669/2
Талас облусу	709	719	700	104	103	93
Ысык-Көл облусу	1308	1317	1278	172	188	196/2
Нарын облусу	667	659	687	9	8	5
Ош облусу	3156	3258	1338	915/3	1061	326/1
Ош шаары	1865	1996	2156	668/3	791	967/1
Баткен облусу	643	652	632	110	115	125
Жалал-Абат облусу	1866	1810	1811	246/1	252	302
Республика боюнча	2047 3	2231 5	24267 3	5043/ 24	5591	6327/9

Баңгизаттарды колдонуунун зыяны жөнүндө

Төмөндө Орто Азияда эң кеңири колдонулуучу түрлөрү жөнүндө маалымат берилет. Алкоголь ичимдиктери менен тамекини кошпогондо, булардын баары Кыргызстанда мыйзамсыз деп эсептелет.

1.**Тамекинин** курамындагы никотин артериялык басымды жогорулатып, кан басымын тездетет. Көп адамдар тамеки чеккенде көңүлүң тынчыйт дейт, чындыгында бул-никотинге көнүп алгандын өзүн-өзү алдоосу гана. Тамеки чегүү көп өлкөлөрдөгү өпкөнүн айыкпас рак оорусуна алып келүүчү наркологиялык илдеттин негизги себеби деп эсептелет.

2.**Алкогoль** сыра (пиво), вино жана арак сыяктуу ичимдиктердин курамында болот. Бул депрессант (“басынтуучу”, “көңүл чөктүрүүчү”) борбордук нерв системасынын, анын ичинен мээнин ишин начарлатуучу “тынчтандыргыч” каражат болуп саналат. Алкогол көңүлдү бир жерге топтоого, кыймыл-аракетти туура багыттоого тоскоол болот да, кишинин күтүүсүз кырдаалга жооп кайтаруу жөндөмүн начарлатып коёт. Ырас, аз өлчөмдө пайдаланганда көңүлдү көтөрүп, капалыкты убактылуу унуттурушу мүмкүн. Бирок алкогольду колдонуу көп өлкөлөрдө капилет өлүмгө алып келүүчү негизги себептердин ичинен экинчи орунда турат. Кыргызстанда болсо бейажал өлүмгө аракеттер барынан көп кабылат.

3.**Марихуана** кара куурайдан алынат. Россияда “анаша” деп аталуучу бул депрессант алкогольго окшошот, бирок адамдын ан сезимине эле эмес, психикасына да таасир этет. Марихуананы узак убакыт бою, же көп өлчөмдө колдонгон киши жин оорусуна жана өпкөнүн оор дартына чалдыгат.

4.**Амфетаминди** көбүнчө “стимулятор” деп аташат. Ал борбордук нерв системасынын иштешине түрткү берет. Амфетаминдер маалыматтын мээден денеге жана денеден мээге жиберилип турушун тездетет. Бул заттардын көпчүлүгү менчик лабораторияларда даярдалып, мыйзамсыз түрдө сатылат. Жасалма стимулятор болгондуктан, муну узак убакыт бою колдонуу жүрөк ооруга чалдыктырат, же жүрөк оорусун күчөтүп жиберет. Мындан тышкары бул психикалык ооруларга, көбүнчө “амфетаминдик психоз” деген ат менен белгилүү болгон илдетке себепчи болушу ыктымал.

5. **ДСБ**-галлюцинацияны пайда кылуучу зат. “Психика жаратуучу баңгизаттар” деп аталып жүргөн галлюциногендер адамдын дүйнөнү кабылдоосун бурмалайт. ЛСДден тышкары башка галлюциногендер да козукарындарды жана фенсиклиддин курамында болот (РСР). Муну колдонуу психиканын олутту бузулушуна алып келиши мүмкүн.

6. **Героин**-бул “опиат”. Опиаттар апийим кызгалдагынан даярдалат. Героинди колдонунун опурталдуулугу ага кишинин бат азгырылып кетишине, улам чоңураак өлчөмдө колдонууга аргасыз болушуна байланышкан. Героинге адам өтө тез көз каранды болуп калат, андыктан бул өтө коркунучтуу баңгизат болуп саналат. Ага көнүп алгандар “жыргалдын туу чокусуну” жетүүгө азгырылып, барган сайын көп колдонууга муктаж болот. Мунун акыры азаптуу өлүм менен аякташы ыктымал.

“БИЗДИН КЛАССТАГЫ ГАЛЕРЕЯ”

Мугалим: Урматтуу окуучулар, жогорудагы маалыматтар жетишээрлик деп эсептейм. Эми өзүңөрдү баңгичилердин ордуна койгула да, сүрөт тартып, галереяга илип, маанисин чечмелеп берлиге. Тарткан сүрөтүңөрдө баңгичиликтин оң-терс жактары камтылсын.

МАКАЛ-ТАКАПТАР, АФОРИЗМДЕР:

Адашкың келбесе-кара, жаңылгың келбесе-сура.

Жакшынын шарапаты, жамандын кесепети.

Мастан жинди качып кутулуптур.

Өткөн өмүр-өчкөн чок.

“Адамга эң кыйыны-күн сайын адам болуу”.

(Чыңгыз Айтматов)

“Дүйнөнү өзгөртөм десең, эң биринчи өзүң өзгөрүл”.

(Махатма Ганди)

“Жакшы иш кылуу колуңдан келбесе, эч болбосо жаман иш кылуудан алыс бол”.

(Азрети Мухаммед с.а.в)

“Жакшы жашоону кааласа, жаман ойлордон алыс бол”. **(Демокрит)**

“Жаңылуунун эң чоңу катаңды билип туруп, аны оңдоо үчүн аракет кылбагандыгың”. **(Конфуций)**

“Жаңылыш ишти жашыруу, аны оңдоого караганда көбүрөөк зыяндуу”. **(Бенджамин Франклин)**

“Жашоо, жараткандын сизге белеги. Татыктуу жашоо, сиздин өзүңүзгө белегиңиз”. **(Фридрих Вилгельм Ницше)**

“Жерди алса болбойбу, мал-мүлктү алса болбойбу, анчалык душман экен башты алса болбойбу, бирок адамдын акыл-эсин алат деген эмне шумдук”. **(Чыңгыз Айтматов)**

“Кылымдардан бери ааламды алаканга салып башкарууга умтулган адам баласы “адам болуу” жагынан арпа боюнчалык дагы жол арбыта албады. Дагы эле согуш, дагы эле өлүм, дагы эле ачарчылык жана дагы эле адилетсиз”. **(Жан Поль Сартр)**

“Үчүнчү дүйнөлүк согуш кен байлыктардын айынан чыгат. Бул согушта кандай курал-жарактар колдонулат билбейм, бирок төртүнчү дүйнөлүк согушта таш жана таяк колдонулат”. **(Альберт Эйнштейн)**

Үй тапшырма: Сабакта талкуулаган “Баңгигиликтин жана аракеттиктин туткундары” таблицасын Голбо айылындагы статистикалык маалыматтар боюнча толтуруп келүү.

III. Сабактан кийин:

- Коомчулук менен күрөшүүгө болгон аракеттер пайда болот;
- Дүйнө таанымы, көз карашы артат, жогорулайт;
- Бири-бирин тынчтыкка, ынтымакка, кечиримдүүлүккө, кайрымдуулукка чакырышат;
- Улууну урматташат, кичүүнү ызаатташат;
- Баңгизаттын ден соолукка пайдасыз экендигин түшүнүшөт;
- Жашоо үчүн күрөшөт.

№30 сабак

МЭЭНЕТ-ШАШЫП КЕЛИП, ШАШПАЙ КЕТЕТ, ДӨӨЛӨТ-ШАШПАЙ КЕЛИП, ШАШЫП КЕТЕТ.

Сабактын максаттары:

- Мээнет, дөөлөт жөнүндө маалымат алышат;
- Мээнеттин, дөөлөттүн оң-терс жактарын билишет;
- Окуучулар дөөлөттүү болууга умтулушат.

Сабактын жабдылышы:

- Б.С.Исаков, Ч.Б.Исакова “Кыргыз адабияты”. Орто мектептердин 8-классы үчүн окуу китеби. “Билим-компьютер” Бишкек 2007;
- “Кыргыз адабияты” Орто мектептердин 5-классы үчүн окуу китеби. Бишкек;
- А.Муратов, Б.Кыдырбаева “Кыргыз адабияты” 9-класстар үчүн кыргыз адабиятынын хрестоматия-окуу китеби. Окутуу мамлекеттик тилде жүргүзүлбөгөн (орус, өзбек, тажик ж.б.) мектептерге арналат. Бишкек-2007;
- Токтош Танаев, Бурулай Ташполотова “Этико-философия менен этнопедагогиканын кыргыз фольклорундагы орду”. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, Бишкек-Ош-2004;
- Жыйнаган Качкын Нускаев “2200 макал-лакаптар”. “Бийиктик” 2003;
- Темирлан Сарыкбек уулу “Тарыхтын таасын сөздөрү”. “Турар” басмасы Бишкек-2013;
- Нурмолдо чыгармалар. Китептин материалын жыйнаган, түшүндүрмөлөрүн жазган жана түзгөн Калмурат Рыскултегин. Академик А.Ч.Какеевдин жалпы редакциясы астында. “Сүрөт-Басма-Салону” ЖЧК Бишкек-2003;
- Түзгөн Мирзохалим Каримов “Ата-бабалар табериги” Кыргыздын адеп-ахлак, салт-санаа, үрп-адат, ырым-жырым жана жөрөлгөлөр жыйнагы. “Бийиктик” Бишкек-2011;
- “Жашообузга багыт берген ыйык аяттар менен куттуу хадистер”. КТМУ теология факультети. Мөөлүт аземи боюнча иш-аракеттер.мөөлүт иш-аракеттери. Бишкек-2015.
- “Супер инфо” гезити, 201-жыл;

I.Сабакка чейин:

Бул сабак эмне берет?

- мээнет, дөөлөт эмне экендигин билишет;
- көп тармактуу билимге ээ болушат;
- кыргыз элинин жана дүйнө элинин салт-санаасынан кабардар болушат.

Сабактын өбөлгөсү: Окуучулардын априордук билими, көргөн-билгендери.

Убакытты бөлүштүрүү:

- Саламдашуу, уюштуруу-3 мүнөт;
- Сабактын максатын жарыялоо-1 мүнөт;
- Топторго бөлүштүрүү-1 мүнөт;
- Суроо жооп-3 мүнөт;
- Биринчи тапшырма-10 мүнөт;
- Экинчи тапшырма-6 мүнөт;

- Үчүнчү тапшырма-10 мүнөт;
- Төртүнчү тапшырма-4 мүнөт;
- Тарых барактарынан-2 мүнөт;
- Жыйынтыктоо-2 мүнөт.

Топтоштуруу: эки топко бөлүнүшөт.

Биринчи топ-“Мээнет” тобу;

Экинчи топ-“Дөөлөт” тобу;

II.Сабак:

Сабактын жүрүшү:

Уюштуруу (класста жагымдуу жагдай түзүү).

Мугалим: Балдар, бүгүнкү сабагыбызда кыргыз элиндеги абдан мааниси терең, салмактуу болгон макал жөнүндө сөз кылабыз. Ал макалыбыз төмөнкүчө: “Мээнет шашып келип, шашпай кетет; Дөөлөт шашпай келип, шашып кетет”.

Силер, мээнет, дөөлөт дегенди кандай түшүнөсүңөр?

1-окуучу: Мээнет-адамды ар дайым жамандык менен курчаган оору.

2-окуучу: Мээнет-айыкпас дарт.

3-окуучу: Мээнет-адамды сыноочу, жаратканга жаккан пендеге берилүүчү кеселдик.

4-окуучу: Мээнет-капыстан келүүчү ар кандай кырсык.

5-окуучу: Мээнет-адамдын асыл эмгеги.

6-окуучу: Мээнет-адамдын үзүрлүү эмгегинин натыйжасы.

7-окуучу: Мээнет-бул чыныгы эмгек.

8-окуучу: Дөөлөт-бул түгөнгүс байлык.

9-окуучу: Дөөлөт-мен үчүн акча (пул).

10-окуучу: Дөөлөт-колдун кири.

11-окуучу: Дөөлөт-адамдын социалдык-экономикалык абалын билдирген түшүнүк.

12-окуучу: Дөөлөт-бул бийлик, мансап.

13-окуучу: Дөөлөт-мен үчүн атам-энем, кыйышпас бир туугандарым.

14-окуучу: Дөөлөт-бул менин үй-бүлөм.

15-окуучу: Акча (пул), үй-жай, машине баары мага дөөлөт болот.

16-окуучу: Үй-бүлөмдүн мал-мүлкү, бар байлыгы-дөөлөт.

17-окуучу: Дөөлөт мен үчүн өзүм тандаган кесибим, эмгегим.

18-окуучу: Дөөлөт-мен үчүн алган билимим, бирөөгө тийген пайдам.

19-окуучу: Дөөлөттү мансапкорлук, акыйкатсыздык деп эсептейм.

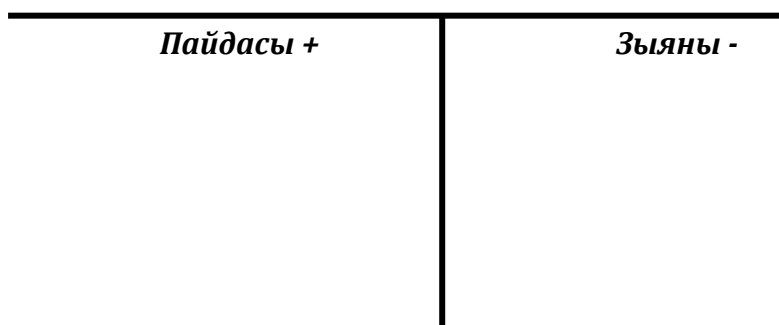
20-окуучу: Мээнетти жакшы жашоо, чыныгы турмуш деп айта алам.

Мугалим: Жогоруда ар бириңер ар түрдүүчө жоопту айттыңар. Биз үчүн ар бир ой баалуу. Мээнет менен дөөлөттү түрдүү көз карашта карап көрдүңөр. Эми анын силерге, коомго, үй-бүлөңөргө кандай оң, терс же пайда зыяны бар экендигин билүү үчүн Т схемасын толтурасыңар.

Ага чейин колуңардагы таркатмаларды окуп, “мээнет” сөзү жазылгандар бир топко, “дөөлөт” сөзү жазылгандар бир топко биригербиз.

Биринчи тапшырма:

“Мээнет” тобу мээнет сөзүнө, “Дөөлөт” тобу дөөлөт сөзүнө Т схемасын толтурушат.

Экинчи тапшырма: “Мээнет” тобу афоризмдерден, ал эми “Дөөлөт” тобу макал-лакаптардан айтышат.

Мээнет, дөөлөт, байлык, бийлик туурасындагы афоризмдер:

“Байлыгы жок адам, адамгерчилиги жок байдан жогору турат”. **(Аристотель)**

“Байлыгын чачып бийликке жеткен адам, чачканын жыйноо менен алек болот” **(Аристотель)**

“Байлык менен бийлик адамды өзгөртпөйт, бет кабын гана түшүрөт” **(Азрети Али р.а.)**

“Бизди тойгузган жегендерибиз эмес, аш кылгандарыбыз; бизди бакубат кылган тапкандарыбыз эмес, пайдалангандарыбыз; бизди билимдүү кылган окугандарыбыз эмес, тушүнгөндөрүбүз”. **(Френсис Бекон)**

“Дүнүйөсүнөн кол жууган адам майда жоготууга учурайт; адебинен ажыраган адам чоң жоготууга учурайт, баатырдык сезимин жоготкон адам баардык нерсесинен ажырайт”. **(Иоганн Вольфганг фон Гёте)**

“Жашоо байлык топтоо үчүн эмес, байлык жашоону жакшыртуу үчүн”. **(Саади Ширази).**

“Жашоодо адамдардын ортосунда бир топ маанисиз нерселер (байлык, бийлик, кумар ж.б.) үчүн болгон атаандаштык байкалат, бирок чыныгы адамдык сапаттарга ээ болуу жолунда эч кимдин бири-бири менен болгон атаандаштыгын көрө албадым”. **(Диоген)**

“Бай мактанса, бир жуттук,

Баатыр макманса, бир октук”. **(Асан Кайгы)**

“Адам баласынын бир өрөөн толгон малы болсо, экинчисин каалайт. Адам баласынын көзүн бир гана топурак толтурат. Алла Таала тообо кылган адамдын тобосун кабыл кылат” **(Бухари, Рикак-10; Муслим, Зекет-116.)**

“Адам чоңойгон сайын өзү менен кошо мына бул эки нерсе да чоңоёт: Мал-мүлккө болгон сүйүү жана узак өмүр жашоо”. **(Бухари, Рикак-5.)**

“Алардын башына балээ-кырсык келген кезде: Биз алла Тааланын пендесибиз жана ага гана кайтабыз”. **(Бакара сүрөсү, 2/156.)**

Мээнет, дөөлөт туурасындагы кыргыз эл макалдары:

Оозу майлангандын тили байланат.

Оозу кыйшык болсо да, байдын уулу сүйлөсүн.

Мээнет болбой, дөөлөт болбойт.

Мээнет жерде калбайт, мээнеттсиз ыракат албайт.

Мээнет кетпейт бечелден, сөз кутулбайт чеченден.

Мээнетиң катуу болсо-тапканың таттуу болот.

Дөөлөт тоголок, мээнет жалпак.

Дөөлөт басса эт басат, мээнет басса бит басат.

Дөөлөттөн артык мээнет бар.

Дөөлөтүңө ишенбе, мээнетиңе ишен.

Дөөлөттөн артык мээнет бар.

Дүнүйө колдун кири жууса кеткен,

Өнөр куюлган кыт, чапса кетпеген.

Байлыкты жерден изде,

Теңдикти күрөштөн изде.

Баймын деп мактанбе,

Жокмун деп арданба.

Байыганда досуң көп,

Жардылансаң доочу көп.

Байталга күнүң түшсө да,

Байга күнүң түшпөсүн.

Бай билгенди кул да билет, айтайын десе эрки жок.

Бай болсоң-магдыраба, кедей болсоң-мөгдүрөбө.

Бай болуп көргөнүм жок, жарды болуп өлгөнүм жок. Бай жарды болсо, үч жылы байлыгын коё бербейт; жарды бай болсо, үч жылы жардылыгын коё бербейт.

Бай малын жейт, кедей жанын жейт, уятсыз арын жейт.

Бай менен куда болсоң-чиренет, кедей менен куда болсоң-тиленет.

Байга бар дүйнө, жокко тар дүйнө.

Байды мактаба, кедейди жектебе.

Байдын ашын байкуш аяйт.

Байга-байга куят, суу-сайга куят.

Барга бар дүйнө, кедейге кем дүйнө.

Бар мактанса табылар, жок мактанса чабылар.

Бар барын айтат, жок зарын айтат.

Бар-шаттанат, жок-какшантат.

Барга көппө, чокко чөкпө.

Барды аяган, жокко тойбойт.

Беш кол тең эмес.

Бер десең-үтүрөйт, ал десең-жылмайт.

Бербестин ашы бышпас, бышса да казаны түшпөс.

Бергенге бир да көп, алганга жүз да аз.

Бийлик бар жерде зордук бар, зордук бар жерде кордук бар.

Бир бай өлгөн аттын такасын издеп, алты ай жер казган экен.

Үчүнчү тапшырма: Таркатмадагы ырларды, лирикаларды, санаттарды, термелерди, нускоолорду ар бир топтогу окуучулар көркөм окушат жана маанисин темага байланыштырып талкуулашат.

Ыр саптары:

Бетеге кетет, бел калат,

Бектер кетет, эл калат.

Осмо кетет, каш калат,

Оомат кетет, баш калат. **(Омонкул Бөлөбала уулунун санаттарынан)**

Кетсе дөөлөт колуңдан,

Келмеги кыйын мал кайтып.

-Келе-деп клсе бересең,

Кейитет жанды саргайтып.

Чырпыгын сынса талыңдан,

Чынар болбойт ал катып.

Чындар ажал келген соң,

Чыккан жан келбейт ал кайтып.

Өткөн өмүр-качкан куш,

Колуңа келбейт ал кайтып.

Катынды мээнетчырмаса,

Каяша айтат эрине.

Жардыны мээнет чырмаса,

Аштыгы чыкпайт жерине.

Жакшыны мээнет чырмаса,

Жакыны менен кас болот.

Баланы мээнет чырмаса,

Сары карт чыгып, таз болот.

Келинди мээнет чырмаса,

Кайненеси кас болот,

Атты мээнет чырмаса,

Аягынан малынат.

Төөнү мээнет чырмаса,

Котур болуп кашынат.

Байды мээнет чырмаса,

Ашканага жашынат. **(Калыгул Бай уулунун маселдеринен)**

Бакыт конгон эрлердин,

Ар бир иши оң болор.

Дөөлөтү күндө артылып,

Не кылса да оң болор.

Тагандары түлкү алып,

Карчыгасы каз илип,

Сөз сүйлөсө жөн болуп,
Не десе да жарашар.
Байсың деген атк оюп,
Эли оозун карашар. **(Асан кайгынын санаттарынан)**

Бир адамды ыйлатып,
Буркураттың, дүнүйө.
Жокко бардан жалынтып,
Пул сураттың, дүнүйө.
Бирдин малын таратып,
Чыркыраттың, дүнүйө.
Бирдин малын бирөөгө,
Ширин кылдың, дүнүйө.
Бирге бирди өлтүртүп,
Кыйын кылдың, дүнүйө.
Бир адамды кан соргон,
Залим кылдың, дүнүйө. **(Барпы Алыкулов “Дүнүйө”)**

Калыстыгың болбосо,
Акилдигиң не пайда?
Кайырлуу жоомарт болбосо,
Калың малың не пайда?
Ден соолугуң болбосо,
Теңселишиң не пайда.
Ойноп-күлүп жыргабай
Жигиттигиң не пайда?
Асыл жаның кеткен соң,
Денең бизге не пайда?
Акылы бар азамат,
Аркы-берик ойлонуп,
Адилет болчу бу жайда. **(Элдик термеден)**

Төөнү мээнет тырмаса,
Котур болуп кашынат.
Момунду мээнет чырмаса,
Ууру болуп ашынат.
Ыранды мээнет чырмаса,
Талкы чыгып саз болот.
Келинди мээнет чырмаса,
Кайненен менен кас болот.
Кербенди мээнет чырмаса,
Жатак болот төөсү.
Жаманды мээнет чырмаса,
Айлын жектеп асылат. **(Элдик санаттан)**

Дөөлөт деген чоң байлык,
Дөөрүк киши наадандык.
Акылдуунун бир сөзү,
Айткан сайын бир тайлык.
Адамды сыйлоо адамча,
Билгиликтин белгиси.
Адамдын баркын билбеген,
Жиндиликтин белгиси. **(Элдик санаттан)**

Көтөрмө жесең
Көтөрүм болосуң.
Көп аласң
Көрүнбөй жоголосуң.
Кас карыз берсе
Калааңды алат.
Калкыңы кырып
Калайман салат.

Кас карызын доолайт,
Калкыңа жоолайт.
Карызга батканың,
Калааңы сатканың.
Калкыңы атканың
Күм-жам болуп жатканың.
Көтөрмө берген
Мейли болсун досуң,
Мейли боордошуң,
Мөөнөтүндө төлөшүң керек.
Бербегендин уулу-кул,
Кызы-күң,
Катыны тул.
Кедейдин тууса заманы,
Байлардын кетет амалы.
Ач бала менен ток бала
Кошулуп бирге ойнобойт.
Ойносо да бирдей ойлобойт.
Геп кутулбайт чеченден,
Мээнет кетпейт эсерден. **(Нурмолдо Наркул уулунун нускоолорунан)**

Төртүнчү тапшырма: Топтогу окуучулардан мээнетке, дөөлөткө байланыштуу элдик ишенимдерден суралат. Окуучулар билгендерин оозеки, же жазуу жүзүндө билдиришет.

Элдик ишенимдер:

➤ Жок деп айтпайт. Жок деген-түбү жоктуктун белгиси, биротоло жок болуп калат;

➤ Оорулуу адам кандай кыйын күндө жатса да, ден соолугун сурап келгендерге “жакшымын” дейт. “Жаманмын” деген-түбү жамандыктын белгиси;

➤ Оорулуу адамды караңгыда көргөнү барбайт;

➤ Идиш сынса, сындырган кишинин башынан айлантып, үч жолу түкүртүп, “башыңдан садага” деп ыргытып жиберет;

➤ Түшкө жылан кирсе-береке, акчага, байлыкка;

➤ Түшкө жылаңач адам кирсе-оору (мээнет);

➤ Түшкө уй кирсе-оору (мээнет);

➤ Ай менен Күндун тутулушу падышалардын, кандардын, баатырлардын өлө тургандыгын, же эл башына сырттан жоо келиппи, табигый кырсыктар тооруппу жана башка күндөрүн кабарлаган;

➤ Адам ар кандай оор дарттарга чалдыкканда, кырсык басканда. Ошол кишини бөрү терисине ороп жаткызат; ооруган адамдарга бөрүнүн өтүн, тарамышын берсе, алар адам денесинен кеселди кууп чыгат;

➤ Наристенин бешигине карышкырдын тырмагын тагып коюшат, ал болсо баланы ар кандай жамандыктардан, кырсыктардан сактайт, баланы байыркы баба (тотем) колдоп турат дегендик;

➤ Кыргыз элинде-Жылан; Араб өлкөлөрүндө-Төө; Африка өлкөлөрүндө-Пил байлыктын, дөөлөттүн символу.

Мугалим: Тарых барактарында Сулейман I Европада “Даңазалуу Сулейман”, Осмон империясында “Адилеттүү Сулейман” деп атыккандыгы жазылат. Ал такка 26 жаш курагында отуруп, 72 жашында кайтыш болгон. Бийлик башында турган 46 жылдын 10 жыл 1 айын согушка катышуу менен өткөрүп, баш-аягы 13 жолу жүрүшкө чыккан. Жеңиштердин эсебинен атасы Селим султандан калган империянын аймагын эки эседен ашык аймакка кеңейткен. Ошондой эле жемкордукка каршы аёосуз күрөшүп, паракордукка шектелген адамдын султандын тукуму болгонуна карабай жазаланып тургандыгы аңыз кепке айланган.

Сулейман султан ичер суусу аз калганда армия башчысына мындай керээз калтырганы айтылат:

“Менин табытымды империянын эң мыкты дарыгерлери көтөрүп чыксын жана баары эң мыкты дарыгерлер да өлүм алдында жардам бере албасын түшүнсүн. Табытым көтөрүлүп өткөн жолго алтын тыйындар чачылсын жана баары тапкан байлыгымды көрүмө көтөрүп кете албасымды түшүнсүн. Табытымдан колдорум чыгып турсун жана баары бүт дүйнөнүн падышасы Сулейман султан бул дүйнөдөн куру кол кеткенине күбө болушсун”.

Жаман байпак

Мусулман момун адамдын жалгыз баласы тентек, чыргоо, дүнүйөкор болуп өсүп калат. Баласын канчалык теске салайын десе да, ал атасынын сөзүн укпайт. Дагы деле оюна келгенин кылып, сүткорлук менен алектенет. Атасы өлөр алдында баласын чакырып алып керээзин айтат: *“Балам, менин тирүүмдө сөзүмдү укпадың. Эми өлөрүмдө сөзүмдү ук. Мен эки кат таштап кетем. Бирин мен өлгөндөн кийин ач. Экинчисин мени көмгөндөн кийин ачып оку”.*

Баласы катты окуса “*балам, мени көргө байпакчан көөмп кой*” деген жазуу бар экен. Атасынын керээзин айтса, эл болбой коёт. “*Ошол кантип болсун? Атаң алжып калса керек*” дейт. Ошентип, карыя байпаксыз көмүлөт. Көөмп келгенден кийин экинчи катты ачса “*көрдүңбү, балам, биз тиги дүйнөгө жаман байпагыбызды да алып кете албайбыз*” деген жазуу бар экен. Ата бул оопасыз дүйнөдө эч нерсе алып кете албай турганыбызды түшүндүргүсү келсе керек.

Нуржамал Жийдебаева koom@super.kg

Мына балдар, жогорудагы тарыхый жана адабий маалыматты эч ким тана албайт. Адамды мээнет чырмаса да, дөөлөт чырмаса да эч ким алып кала албайт экен. Демек, мээнет да, дөөлөт да социалдык жана рухий түшүнүк болуп саналат. Ошондуктан чоңойгонуңарда дөөлөтүңөгө мас болбогула. Адамгерчиликтен чыгып каласыңар. Анын ордуна бар дөөлөтүңөрдү бир туугандарыңар менен мусулманчылыктын, же мыйзамдын негизинде мээнетсиз (чыр-чатак, уруш-жаңжал, кокустук, кырсык) бөлүштүрүп алгыла. Колуңарга мусулманчылыктын (Ислам дининин) жол жобосуна ылайык мүлк бөлүштүрүү боюнча таркатме беремин. Окуп түшүнүп алгыла.

Сабагыбыз соңуна чыкты. Саламатта болгула.

Үй тапшырма: Дүйнөдөгү (анын ичинде Кыргызстандагы) эң дөөлөттүү алдыңкы 10 адамдын тизмесин жазып келүү жана алардын эл үчүн, мамлекет үчүн пайда келтиргенин далилдөө.

Баалоо: Активдүү катышкан окуучуларды мугалим баса белгилеп кетет.

III.Сабактан кийин:

- мээнет, дөөлөт жөнүндө кенен билишет;
- мээнет менен дөөлөттүн пайда-зиянын ажыратышат;
- элдик ишенимдерден кабардар болушат;
- турмушта дөөлөттүү жана адамгерчиликтүү болууга умтулушат;
- көптөгөн кызыктуу, таасирдүү, илимий маалыматтарга ээ болушат;
- мээнеттен (оору-сыркоо) алыс болууга, чыныгы мээнетке (эмгекчилдикке) аракеттенишет.